

Kapadokya Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü

Turist Rehberliği Anabilim Dalı

İstanbul'daki Hanedan Camilerinin Konumsal Değerlendirmesi

Funda ÇETİN YAVUZ

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2023

İSTANBUL'DAKİ HANEDAN CAMİLERİNİN KONUMSAL DEĞERLENDİRMESİ

Funda ÇETİN YAVUZ

Kapadokya Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü

Turist Rehberliği Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2023

TEŞEKKÜR

“İstanbul’daki Hanedan Camilerinin Konumsal Değerlendirmesi” adlı tezimi bitirmiş olmanın gururunu ve mutluluğunu yaşamaktayım.

Tez sürecinde bana maddî-manevî danışmanlık yapan gerek verdiği öneriler gerekse gösterdiği sabırla yolumu aydınlatan; bilim insanı kişiliği ve insanî tavrından çok şey öğrendiğim, çok değerli hocam Prof. Dr. Şükrü Recep Yarcan’a minnettarım. O olmasaydı tezi bu noktaya getirmem ve içime sinen bir çalışma ortaya koymam mümkün olmayacaktı. Çalışkanlığını ve engin bilgisini hayatım boyunca kendime rehber edinmeye devam edeceğim.

Her sorunumuza çözüm odaklı ve içtenlikle yaklaşan bölüm başkanımız Dr. Öğretim Üyesi Duygu Bora’ya emeklerinden ve destekleyici tavrından ötürü çok teşekkür ederim.

Yetişemediğim yerde elimden tutan, telkinleriyle beni motive eden, sıkıntılarımı hafifleten canım kız kardeşim Şeyma’ya çok çok teşekkür ederim. Bir kız kardeş sahibi olmanın bu dünyada insanın başına gelebilecek en güzel şey olduğunu bana bir kez daha gösterdi.

Manevi desteğini her daim hissettiğim, bana her zaman güvenen başta canım babam ve canım annem olmak üzere aileme; beni üzmeyen ve motive eden canım öğrencilerime teşekkürü bir borç bilirim.

Sürecin başından sonuna kadar bana sabreden, ev işleri de dahil her işte yükümü hafifleten, saha gözleminde benimle binlerce adım atan, fotoğrafçılığıyla bana yardımcı olan çok değerli eşim Ahmet’e çok teşekkür ederim. İyi ki varsın.

İyi bir turist rehberi olup ülkemizi en iyi şekilde temsil edeceğime ve sahip olduğumuz tüm kültür varlıklarımızı koruyup her fırsatta yerli-yabancı herkesin öğrenmesi için çaba göstereceğime, bana emek veren ve inanan insanlar önünde söz veriyorum.

Funda ÇETİN YAVUZ

İTHAF

Bu tezi her daim bilginin değerini bilen öğrencilerime ve hayatı boyunca öğrenci kalabilmeyi başaranlara ithaf ediyorum.

Funda Çetin Yavuz, İstanbul 2023

ÖZET

ÇETİN YAVUZ, Funda. *İstanbul'daki Hanedan Camilerinin Konumsal Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2023.

İstanbul, tarihsel süreçte birçok medeniyetin sahip olmak istediği şehir olmuştur. Osmanlı Devleti'nde, Fatih Sultan Mehmed bu idealini gerçekleştirmiş ve İstanbul için yeni bir dönem başlamıştır.

İstanbul'u imar eden Osmanlı Devleti; İstanbul topoğrafyasının getirdiği ekonomik, coğrafi, ticarî avantajların ve şehrin tarihsel birikiminin farkındaydı. Bu farkındalıkla, Roma ve Bizans'ın oluşturduğu ticaret alanları, kamusal alanlar, kültürel ve dinî mekânlarda çoğu kez devamlılık sağlamıştır. Katmanlarında üç imparatorluğun izini barındıran İstanbul, hanedana mensup veya hanedan dışı birçok şahıs tarafından imar edilmiştir. Yedi tepeli eşsiz şehrin her bir tepesi, hanedanın birbirinden güzel külliyesiyle süslenmiştir. Suriçi İstanbul'un prestijli konumu, hanedandan olan veya olmayan herkesi burada yapı faaliyetinde bulunmaya yönlendirmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren değişen dengeler, İstanbul'da odak noktasının Suriçi İstanbul'dan, Boğaz'a ve kıyılara kaymasına sebep olmuştur. Konumsal değişim, yapıları da etkilemiş; külliyelerden camilere, avlulardan hünkâr köşklarine evrilen bir süreç başlamıştır.

İmparatorluğun kuruluşundan yıkılışına kadar yaşadığı her türlü değişim, İstanbul'un imar faaliyetlerinde izlenmiştir. Çalışma, inşa edilen yapıların neden bulundukları konumda olduklarını anlamak üzerinedir. Önce hanedan üyeleri sonra hanedan dışı şahsiyetlerin yapıları incelenmiş, sonrasında yapılar arasında, çeşitli faktörler göz önünde bulundurularak karşılaştırmalar yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: İstanbul, konum, cami, hanedan, Osmanlı.

ABSTRACT

ÇETİN YAVUZ, Funda. *Locational Assessment of Dynasty Mosques in Istanbul*, Master's Thesis, Nevşehir, 2023.

Istanbul has been the city that many civilizations wanted to acquire in the historical process. Fatih Sultan Mehmet, the sultan of the Ottoman Empire realized this ideal and a new era began for Istanbul.

The Ottoman Empire, that re-built Istanbul was aware of the city's economic, geographical and commercial advantages brought by the topography and also by the historical heritage of the city. The cited awareness, often provided continuity in the commercial areas, public, cultural and religious spaces that was created by Rome and Byzantium. Istanbul, which contains the traces of three empires in its layers, was structured by many members of the Ottoman dynasty or non-dynasty. Each hill of the unique city with seven hills is decorated with the most beautiful dynastic building complexes. The prestigious location of Suriçi Istanbul directed everyone, whether dynastic or not, to engage in construction activities here. The changing balances since the 19th century caused the focus of Istanbul to shift from Suriçi Istanbul to Bosphorus and its shores. Spatial change also affected building structures; A process that evolved from complexes to individual mosques, from courtyards to sultan's mansions began.

All kinds of changes that the empire went through from its establishment to its collapse are observed in the zoning activities of Istanbul. The study is about understanding why the constructed structures are at the locations that are chosen for their position. In this study, the building structures of the dynastic members and then the non-dynastic personalities are examined, followed by comparisons between the two considering various factors.

Key words: Istanbul, location, mosque, dynasty, Ottoman

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
İTHAF	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
HARİTALAR DİZİNİ	xii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xiii
PLANLAR DİZİNİ	xiv
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	xv
GEZİ GÜZERGÂHLARI DİZİNİ	xx
TABLOLAR DİZİNİ	xxi
ÖN SÖZ	xxii
1. BÖLÜM: GİRİŞ	1
1.1. ÇALIŞMANIN AMACI	9
1.2. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ	10
1.3. YAZIN TARAMASI VE KAYNAKLAR	12
2. BÖLÜM: İSTANBUL	15
2.1. İSTANBUL’UN GENEL ÖZELLİKLERİ	18
2.2. İSTANBUL’UN KISA TARİHİ	33

3.BÖLÜM: OSMANLI İSTANBUL’UNUN BAŞKALAŞIM SÜRECİ	37
3.1. FİZİKSEL MEKÂNIN DEĞİŞİMİ	37
3.2. TİCARÎ MEKÂNIN DEĞİŞİMİ	48
 4. BÖLÜM: ŞEHİR KÜLTÜRÜ.....	55
4.1. OSMANLI KENTLERİNDE ŞEHİRCİLİK ANLAYIŞI	57
4.2. TASARLANMIŞ BİR KENT OLARAK İSTANBUL.....	59
 5. BÖLÜM: OSMANLI MİMARİSİ	64
5.1. OSMANLI MİMARİSİNİN BAŞLICA ÖZELLİKLERİ	67
5.2. MİMARLIK KURUMU İŞLEYİŞİ VE GELİŞİMİ	76
5.3. OSMANLI DEVLETİ’NDE BANİ-MİMARİ YAPI İLİŞKİSİ.....	84
 6. BÖLÜM: İSTANBUL’DAKİ HANEDAN CAMİLERİNİN KONUMSAL DEĞERLENDİRMESİ	89
6.1. SURİÇİ İSTANBUL HANEDAN CAMİLERİ	89
6.2. SURDIŞI İSTANBUL HANEDAN CAMİLERİ	148
HANEDAN CAMİLERİ İÇİN BİR DEĞERLENDİRME	208
6.3. HANEDAN CAMİLERİ DIŞINDAKİ CAMİLER	228
HANEDAN DIŞI BANİLERİN DİNÎ YAPILARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	273
GENEL DEĞERLENDİRME	281

7. BÖLÜM: İSTANBUL KÜLTÜR GÜZERGÂHLARI KAPSAMINDA HANEDAN CAMİLERİ	283
TARTIŞMA	291
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	293
ÇALIŞMANIN SINIRLILIKLARI	297
KAYNAKÇA	299
EK-1. ORİJİNALLİK RAPORU.....	347

KISALTMALAR DİZİNİ

Akt.	Aktaran
Bkz.	Bakınız
DBİA	Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Edt.	Editör
FKM	Fatih Külliyesi Medresesi
İA.	Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İBB	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
İst.A	İstanbul Ansiklopedisi
KTB	Kültür ve Turizm Bakanlığı
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MÖ	Milattan Önce
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TV	Tarih Vakfı
vb.	ve benzerleri
vs.	vesaire
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1:	İstanbul, Boğaziçi ve Çevresi.....	2
Harita 2:	II. Theodosius'tan Osmanlı Dönemine Constantinopolis	16
Harita 3:	Bizans Döneminde Limanların Konumu.....	24
Harita 4:	XV. Yüzyılın Sonuna Kadar Constantinopolis.....	27
Harita 5:	Bizans Kentinin 14 Bölgesi.....	31
Harita 6:	İstanbul Çevresinde Bilinen Tarihöncesi Yerleşimler.....	35
Harita 7:	Constantinopolis'in Topoğrafik Hatları.....	40
Harita 8:	İstanbul Camileri Haritası, 1917.....	46
Harita 9:	Ticaret Yapıları ve Önemli Caddeler.....	52
Harita 10:	Fatih'in Oluşturduğu İstanbul Nahiyeleleri.....	61
Harita 11:	Laleli.....	136
Harita 12:	Pirî Reis'in İstanbul Haritasından Ayrıntı.....	156

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Büyük Saray Betimi.....	28
Şekil 2: XV-XVIII. Yüzyıllarda İstanbul'un Yerleşim Sınırları.....	43
Şekil 3: Osmanlı Cami Tipolojileri 1	72
Şekil 4: Osmanlı Cami Tipolojileri 2.....	73

PLANLAR DİZİNİ

Plan 1: Kapalıçarşı.....	49
Plan 2: Fatih Külliyesi.....	95
Plan 3: Süleymaniye Külliyesi Yerleşim Planı.....	109
Plan 4: Büyük Saray Semtinin Planı.....	123
Plan 5: Mahmutpaşa Külliyesi.....	230
Plan 6: Tahtakale Rüstem Paşa Camii Planı.....	249

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1:	Fatih Külliyesi'nin Havadan Görünüşü.....	90
Fotoğraf 2:	Saraçhane Çarşısı.....	93
Fotoğraf 3:	II. Bayezid Külliyesi.....	98
Fotoğraf 4:	II. Bayezid Külliyesi, Medrese ve Çevresinin Görünümü 1930'lar	99
Fotoğraf 5:	Kapalıçarşı'nın Genel Görünümü.....	100
Fotoğraf 6:	Sultan Selim Külliyesi.....	101
Fotoğraf 7:	Haseki Sultan Külliyesi.....	103
Fotoğraf 8:	Haseki Külliyesi Genel Görünüş.....	105
Fotoğraf 9:	Şehzade Camii ve Divanyolu.....	106
Fotoğraf 10:	Şehzade Külliyesi.....	108
Fotoğraf 11:	Süleymaniye Külliyesi.....	111
Fotoğraf 12:	Edirnekapi Mihrimah Camii'nin Surlarla Görünümü.....	115
Fotoğraf 13:	Mihrimah Sultan Camii.....	117
Fotoğraf 14:	Mihrimah Sultan Külliyesi ve Surlar.....	118
Fotoğraf 15:	Sultanahmet Külliyesi ve Hürrem Sultan'ın Çifte Hamamı	119
Fotoğraf 16:	Sultanahmet Külliyesi.....	124
Fotoğraf 17:	Yenicami Külliyesi'nin Çevresiyle İlişkisi.....	126
Fotoğraf 18:	Eminönü Yenicami Külliyesi.....	128
Fotoğraf 19:	Bahçekapi'da Bir Sokakta İç İç Seyyar Satıcılar ve Mağazalar.....	129
Fotoğraf 20:	Nuruosmaniye Camii.....	130

Fotoğraf 21: Laleli Külliyesi.....	134
Fotoğraf 22: Laleli Külliyesi ve Mese Yolu.....	135
Fotoğraf 23: Sultanahmet Zeynep Sultan Külliyesi.....	138
Fotoğraf 24: Hamidiye İmaret ve Sebilinin 4. Vakıf Han'a Göre Konumu.....	140
Fotoğraf 25: Şebsafâ Kadın Külliyesi.....	142
Fotoğraf 26: Hırka-i Şerif Camii.....	143
Fotoğraf 27: Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi.....	145
Fotoğraf 28: Culus Yolu Bitimi ve Eyüp Camii Girişi.....	151
Fotoğraf 29: Eyüp Sultan Camii İç Avludan Görünüş.....	152
Fotoğraf 30: Eyüp Sultan Külliyesi Avlu Dışından Görünüm.....	153
Fotoğraf 31: Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi.....	154
Fotoğraf 32: Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi.....	157
Fotoğraf 33: Cihangir Camii.....	158
Fotoğraf 34: Cihangir Camii Avlusundan İstanbul Manzarası.....	159
Fotoğraf 35: Cihangir Camii'nden Tarihî Yarımada Manzarası.....	160
Fotoğraf 36: Âtik Valide Külliyesi.....	161
Fotoğraf 37: Âtik Valide Külliyesi.....	163
Fotoğraf 38: Çinili Külliyesi.....	164
Fotoğraf 39: Yeni Valide Külliyesi.....	166
Fotoğraf 40: Yeni Valide Külliyesi.....	167
Fotoğraf 41: Sadâbâd Camii.....	169
Fotoğraf 42: Ayazma Külliyesi.....	170

Fotoğraf 43: Ayazma Camii Önünden Manzara.....	171
Fotoğraf 44: Beylerbeyi Camii ve Külliyesi.....	174
Fotoğraf 45: Emirgan Camii.....	176
Fotoğraf 46: Humbarahane Camii	178
Fotoğraf 47: Humbarahane Camii’nden Haliç’in Görünümü.....	179
Fotoğraf 48: Humbarahane Camii.....	180
Fotoğraf 49: Mihrişah Sultan Külliyesi	181
Fotoğraf 50: Mihrişah Külliyesi’nin Bulunduğu Culus Yolu	181
Fotoğraf 51: Şah Sultan Külliyesi	182
Fotoğraf 52: Şah Sultan Külliyesi.....	183
Fotoğraf 53: Kavak Sarayı.....	184
Fotoğraf 54: Selimiye Mahallesi’nden Tarihî Yarımada.....	185
Fotoğraf 55: Selimiye Kışlası	186
Fotoğraf 56: Selimiye Camii	187
Fotoğraf 57: Tophane Nusretiye Camii.....	189
Fotoğraf 58: Küçük Mecidiye Camii.....	191
Fotoğraf 59: Küçük Mecidiye Camii	192
Fotoğraf 60: Ortaköy Camii.....	193
Fotoğraf 61: Ortaköy Camii Ön Cephe.....	194
Fotoğraf 62: Teşvikiye Camii.....	196
Fotoğraf 63: Teşvikiye Camii Avlusundaki Nişantaşı	197
Fotoğraf 64: Dolmabahçe Camii.....	198

Fotoğraf 65: Dolmabahçe Camii.....	200
Fotoğraf 66: Yıldız Camii.....	201
Fotoğraf 67: Yıldız Camii İç Mekânı ve Kubbesi.....	203
Fotoğraf 68: Hidayet Camii.....	205
Fotoğraf 69: Bebek Camii.....	207
Fotoğraf 70: Mahmutpaşa Külliyesi.....	229
Fotoğraf 71: Kapalıçarşı'nın Mahmutpaşa Kapısı.....	229
Fotoğraf 72: Has Murad Paşa Camii.....	233
Fotoğraf 73: Rum Mehmed Paşa Külliyesi.....	233
Fotoğraf 74: Rum Mehmed Paşa Külliyesi avlusundan	234
Fotoğraf 75: Dâvud Paşa Külliyesi.....	235
Fotoğraf 76: Arcadius Sütunu'nun Bugünkü Hali	236
Fotoğraf 77: Kocamustafapaşa Camii ve Külliyesi.....	238
Fotoğraf 78: Çifte Sultanlar.....	239
Fotoğraf 79: Fîrûz Ağa Camii.....	240
Fotoğraf 80: Çemberlitaş Âtik Ali Paşa Külliyesi.....	242
Fotoğraf 81: Hadım İbrahim Paşa Külliyesi	243
Fotoğraf 82: Hadım İbrahim Paşa Külliyesi/Avludan Surlara Bakış	244
Fotoğraf 83: Sinan Paşa Külliyesi.....	245
Fotoğraf 84: Kaptanıderya Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi	246
Fotoğraf 85: Rüstem Paşa Camii'nin Süleymaniye Camii ile İstanbul Silüetinde Görünümü	248

Fotoğraf 86: Küçük Çukurhan.....	250
Fotoğraf 87: Kadırgalimanı İsmihan Sultan ve Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi.....	253
Fotoğraf 88: Piyâle Paşa Külliyesi	256
Fotoğraf 89: Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi	258
Fotoğraf 90: Tophane Kılıç Ali Paşa Camii İç Mekân.....	260
Fotoğraf 91: Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi.....	260
Fotoğraf 92: Zal Mahmud Paşa Külliyesi Girişi.....	262
Fotoğraf 93: Zal Mahmud Paşa Camisi ve Türbesi.....	263
Fotoğraf 94: Zal Mahmud Paşa Külliyesi.....	263
Fotoğraf 95: Şemsi Paşa Külliyesi ile Topkapı Sarayı İstanbul Silüetinde.....	265
Fotoğraf 96: Cerrahpaşa Külliyesi.....	266
Fotoğraf 97: Bayrampaşa Külliyesi.....	267
Fotoğraf 98: Köprülü Külliyesi Avlusu	268
Fotoğraf 99: Şehzadebaşı Dâmad İbrahim Paşa Külliyesi.....	269
Fotoğraf 100: Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi (Restorasyonda).....	272

GEZİ GÜZERGÂHLARI DİZİNİ

Güzergâh 1. Tarihî Yarımada’da Mimar Sinan’ı İzlemek.....	283
Güzergâh 2. Tarihî Yarımada Saray Külliye Yürüyüşü.....	285
Güzergâh 3. Batılılaşma Temalı Saray-Cami Gezi Güzergâhı.....	285
Güzergâh 4. Boğaziçi’nde Kaptanıderyalar.....	286
Güzergâh 5. Tarihi Yarımada Ticaret Temalı Yürüyüş.....	287
Güzergâh 6. Hanım Sultanların İzinde.....	288
Güzergâh 7. Üsküdar’da Hanım Sultanlar	289
Güzergâh 8. Paşalar Semtinde Yürüyüş.....	289

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1:	Hanedan Üyelerinin İstanbul Yapıları.....	216
Tablo 2:	Kadın Banilerin İstanbul'daki İnşaa Faaliyetleri.....	226
Tablo 3:	Hanedan Dışı Bireylerin İstanbul Yapıları.....	275

ÖN SÖZ

Çalışmada “İstanbul’daki Hanedan Camilerinin Konumsal Değerlendirmesi” adı altında, İstanbul’da Osmanlı döneminde inşa edilen külliye veya camilerin konum odaklı değerlendirilmesi yapılmıştır. Saha gözlemiyle yapılar ve yapıların konumları incelenmiştir. Teknik bilgiler ışığında İstanbul’un dünü ve bugünü anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Roma ve Bizans’ın mirasını devralan Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına değin mimari üretimler yapmıştır. Constantinopolis fethedileceği zamana dek İznik, Bursa, Edirne gibi şehirlerde imar faaliyetleri yürüten Osmanlı Devleti, fetihten sonra tüm dikkatini ve gücünü başkent İstanbul’a vermiştir. Özellikle, hükümdarlar ve hükümdarın ailesi, kendi isimlerini yaşatacak külliyeler yapmayı önemsemişlerdir. İstanbul’da fetihten hemen sonra yapı faaliyetleri başlamış, her dönemde başat bazı faktörler dışında çoğu kez farklı motivasyonlarla üretim yapılmıştır. Mekânsal devamlılık, prestij, şehircilik, ticaret alanlarına yakınlık, askerî amaçlar, dinî sebepler, yönetim merkezlerine yakınlık, denize yakınlık gibi faktörlerle eserler üretilmiştir. Hanedan mensupları, bina ettikleri yapılarda güçlerini konumla, malzemeyle, biçimle göstermişlerdir. Hiçbir zaman tek bir koşulla değil, birden çok amaçla camilerini ya da külliyelerini bulundukları konuma inşa ettirmişlerdir. Hanedan dışında vezirler, sadrazamlar, kaptanıderyalar da İstanbul’da üretim faaliyetlerine katılmışlardır. Hanedan üyesi olmadıkları için konum ya da yapının özelliklerinde belirgin farklar oluşmuştur. Hanedan üyesi olmadığı halde saraya damat olan bazı isimler neredeyse hanedan camileri kadar gösterişli camilere imza atmışlardır.

Çalışma öncelikle hanedanın ve hanedan üyesi isimlerin Suriçi ve Surdışı İstanbul’da yaptırttıkları külliye veya cami yapılarının konumuna odaklanmıştır. Sonrasında hanedan dışı olan banilerden, meslekleriyle ya da hanedana yakınlıklarıyla dikkat çeken isimlerin yapı faaliyetleri çalışılmıştır. Sonuç kısmında ise dönem, konum, bani ve yapı odaklı karşılaştırmalar yapılmıştır. Çalışmanın nihai amacı; İstanbul’u tanımak ve anlamlandırmak isteyen herkese cüzî de olsa farkındalık kazandırmak ve kapı aralamaktır. Çalışmada Gülru Necipoğlu’ndan çokça esinlenilmiş ve çalışmanın çoğu noktası onun terimleri temele alınarak kurgulanmıştır.

1. BÖLÜM

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar çeşitli mimari anlayışlar çerçevesinde üretim yapmıştır. Var olan kültürel birikimine hüküm sürdüğü bölgelerdeki mirası katmış, oluşturduğu bu sentezi en etkin olarak mimarisinde göstermiştir. Özellikle devraldığı Selçuklu geleneklerini farklı bir bakışla sunmuş ve kendine has ifadesini oluşturmuştur. Klasik Dönem’de Osmanlının mimari dili tam anlamıyla kendine özgü üsluptadır. Zaman içerisinde tahta çıkan padişahların, hanedanın diğer üyelerinin ve saray çevresindekilerin himayesi ile dönemin getirdiği üslup anlayışı çerçevesinde birbirinden farklı özellikte yapılar inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti, birçok devlet tarafından her dönemde sahip olunmak istenen Constantinopolis’i fethetmiş; fethettikten sonra şehrin imarına ve iskânına azami ölçüde önem vermiş, şehri bir Türk-İslam yurdu yapmak için gayret göstermiştir.

Osmanlı Devleti’ndeki her türlü kurumun ana yapısını şekillendiren düzen ve hiyerarşi, mimari anlayışı da yönlendirmiştir. Çalışmanın temelini oluşturan İstanbul’daki hanedan külliyesi-camileri¹ bu düzenin ve anlayışın ürünüdür. Sadece hükümdar camisinin birden fazla minaresinin olabilmesi ya da revaklı avlunun sadece bu camilerde kullanılması² Osmanlının hiyerarşik düzenini kısmen açıklayabilir. Fakat Klasik Dönem’den sonra farklılaşmaya başlayan mimari anlayış ve dönem zihniyeti, selatin camilerde farklı üretimler yapılmasına olanak sağlamıştır. Çalışmanın temel konusu, Osmanlı İstanbul’undaki hanedan camilerinin mekânsal süreklilik içinde konumsal bağlantılarını kurabilmektir. Yapıların konumlandırılma nedenlerini ve mekân

---

¹ Osmanlıda hükümdar ve ailesi tarafından yaptırılan büyük camilere selatin (hanedan) camii denir (Eyice, 1993d, s. 56).

² İstisnai durumlar mevcuttur. Örneğin, Eminönü Rüstem Paşa Camii, bir hanedan camisi olmamasına rağmen revaklı avlulu düzene sahiptir. Ayrıntılar ilgili bölümlerde verilecektir.

seçimlerinin sonuçlarını tarihsel süreçte izlemek, çalışmanın ana amacıdır. Konumsal değerlendirmede dönem zihniyetinden bağımsız hareket edilmeyecektir. Dolayısıyla yapı konumları; dönemin siyasi, sosyal, ticari, ekonomik vb. etkilerinden bağımsız değerlendirilmeyecektir.

Harita 1. İstanbul, Boğaziçi ve evresi (Kaynak: İBB, 2022).

Osmanlı İstanbul'unun ve imar edilen yapıların şhri şekillendirmesinin başlangıcından itibaren hangi safhalardan geçtiğini anlayabilmek için tarihsel süreç içinde İstanbul'u bilmek zorunludur. Bu bağlamda, öncelikle İstanbul'un bir Grek kolonisi olduğu dönemden başlayarak, Roma ve Bizans'la devam eden geşişme süreci takip edilmiştir. Son yıllarda yapılan kazılar, şhri tarihini Grek koloni döneminden daha gerilere gtrmştir. Çalışmada, bu verilere de şhri tümüyle anlamlandırmaya kapı aralaması amacıyla değinilmiştir.

Byzantion'un Roma, Bizans ve Osmanlı dönemine uzanan tarihî ve kritik coğrafyası şhri bütünüyle anlamayı zorlaştırmıştır. Byzantion'dan sonraki dönemleri anlayabilmek için özellikle şhri kurulduğu bölgenin bilinmesi gerekmektedir. Çalışmanın konusu gereği konum bazlı yapılan bu inceleme için bu tarihsel ve mekânsal süreklilik ayrıca önem arz etmektedir. Bir Grek kolonisi tarafından kurulan şhri,

sonrasında gelen üç büyük imparatorluğa³ başkentlik yapması ve kurulan yönetim merkezlerinin bile neredeyse aynı mekânlarda varlığını sürdürmesi şehre bütüncül bakmayı zorunlu kılmaktadır. Bugün Topkapı Sarayı'nın bulunduğu alanın Osmanlı öncesi dönemde kentin akropolü olması; bugünkü Atmeydanı'nın daha önce hipodrom olması bu tarihsel sürekliliğe ilişkin örneklerdir. Çalışmanın amacı, bu sürekliliğin izini sürmektir. Bu sürekliliği bugün bazı mekânlarda hiç değişmemiş halde bazı alanlarda ise dönüşmüş halde bulmak mümkündür. Örneğin, Çemberlitaş bugün kısmen meydan işlevini devam ettirmektedir. Şehir tarihinde kuruluş dönemine gidildiğinde burada Constantin tarafından yaptırılan bir forum olduğu bilinmektedir. Constantin'in forum için seçtiği alan, Roma döneminde etkin olarak kullanılan bir mekândır. Osmanlı döneminde özelliğini devam ettiren bu mekân, Nuruosmaniye Camii için ya da devlet adamlarının inşa ettirmek istedikleri yapılar için seçtikleri bir bölge işlevi görmüştür. Bugünkü Beyazıt Meydanı, Forum Tauri veya Divanyolu, Mese gibi tarihsel niteliği bulunan birçok mekân ile yol ve liman, öncesinde sahip olduğu işlevi dönüştürerek devam ettirmektedir.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'unu algılayabilmek için kentin diğer fatihlerini veya kurucularını da tanımak gerekmektedir. Şehrin mitolojik kurucusu Byzas, Septimus Severus, I. Constantin, I. Iustinianus, II. Theodosius ve başka yöneticiler, şehri biçimlendirmişlerdir. Anılan yöneticileri birbirinden ayrı düşünmek şehrin tarihsel sürekliliğini görmezden gelmek olur. Nasıl ki Fatih Sultan Mehmed'den bahsetmeden İstanbul anlatılamazsa II. Bayezid, Kanuni Sultan Süleyman ve sonrasında gelen hükümdarların imar faaliyetlerini yine Fatih'ten ayrı düşünmek mümkün olmayacaktır. Bu devamlılığın izini sürmek, çalışmanın asıl anlamlandırma çabasını oluşturmaktadır.

İstanbul'un mekânsal sürekliliğinin her bölgede, tümüyle ve aynı şekilde devam etmediğini belirtmek gerekmektedir. Çünkü İstanbul'un tarihindeki her yeni kültür diğerini bir yerde yok etmek de istemiştir. Çalışma bu yok etme amacına rağmen bulunabilecek verilerle hareket etmektedir. Byzantion, Septimus Severus'un yönetimindeki Roma İmparatorluğu tarafından yıkılmış ama Paganlığın hala devam

---

³ Roma, Bizans, Osmanlı.

ediyor olması toptan yıkımı engellemiştir. Hristiyanlaşan Roma kendisinden önceki Pagan kültürünü yok etmek istemiştir. Büyük Constantin, şehre farklı bir açıdan bakmış ve şehri yeni bir düzen içinde yeniden imar etmiştir. Ancak bu demek değildir ki Constantin'den önce şehir Roma özellikleri göstermiyordu. Constantin'in tasarladığı kent, ancak I. Iustinianus tarafından daha nitelikli bir işlevselliğe kavuşacaktır. Tıpkı Fatih'in tasarladığı kentin Kanuni döneminde hayatiyet kazanmasına benzer biçimde.

Çalışma, giriş kısmı dışında altı bölümden oluşmaktadır. Girişten sonraki bölümde İstanbul başlığı altında önce İstanbul'un genel özellikleri verilmiştir. Sonrasında asıl konusuna hizmet etmesi açısından Antik Çağ'dan Osmanlıya şehrin genel tarihi anlatılmıştır. Bu bölümün amacı Osmanlı İstanbul'undaki yapıların konumlarını kısmen açıklamak için gerekli kentsel verileri sağlamaktır.

Çalışmanın 'Osmanlı İstanbul'unun Başkalaşım Süreci" başlıklı üçüncü bölümü şehrin ana mekânlarındaki dönüşümü göstermek üzere oluşturulmuştur. İstanbul'un mekânsal değişimini tüm süreçleriyle gösteren iki temel eksen, diğer bir deyişle yol ve gelişme çizgisi üzerinden toplumsal, ekonomik, siyasi dönüşümlerin şehre etkisi incelenmiştir. Bu bölüme konu olan ilk yol dizgesi Kapalıçarşı, Haliç ile Galata'dan oluşan ticaret hattıdır. İkinci yol; Topkapı Sarayı ile başlayan, Beyazıt Meydanı'na ve Edirnekapı'ya uzanan Divanyolu hattıdır. İlk ana yol hattı şehrin besin temini, üretim, dağıtım gibi ticari unsurlarını taşıyan bölgedir. İkinci ana yol hattı ise kamusal gücün kendisini gösterdiği; şehrin yönetim, kültür, eğitim ve ticari ilişkileriyle günlük hayatın harmanlandığı, birbirinden farklı ancak yakın konumda bulunan alandır. Bahsedilen bu iki yol dizgesi ve hat temelinde yaşanan önemli olaylar ve değişim etkenleri dikkate alınarak şehrin başkalaşımı, bir başka deyimle dönüşümü, kentsel evrimi incelenmiştir.

Dördüncü bölümde genel olarak Osmanlı şehirlerinin özellikleri ele alınmıştır. Şehrin doğa ve insanla olan ilişkisi, konutların genel özellikleri ve sokak yapılaşması bağlamında çalışma yapılmıştır. İstanbul'un Başkent Özellikleri başlığında şehrin Osmanlı döneminde yaşadığı değişim ve dönüşümün sonuçları incelenmiştir.

Çalışmanın beşinci bölümünde Osmanlı mimarisinin genel özellikleri ve tarihsel süreçteki gelişimi genel olarak incelenmiştir. Mimarlık kurumunun işleyişi, bani-mimari yapı ilişkisi, dinî yapıların genel özellikleri hakkında kısaca fikir verilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın konu ile doğrudan ilgili altıncı bölümünde başta padişahların ve hanedan üyelerinin yaptırttıkları camilerin varlık nedenleri, hangi mekâna ve konuma inşa edildikleri tarihsel süreklilik içinde nasıl değerlendirilmeleri gerektiği incelenmiştir. Ticaret alanlarına, yollara ve limanlara, özellikle Haliç'e ve Boğaz kıyısına yakınlık işlevlerini taşıyıp taşımadıkları, inşa edilen yerin stratejik ya da simgesel öneme sahip olup olmadığı tespit edilmeye çalışmıştır. Bu bölümün asıl gayesi, Osmanlı mimarisini, daha önce ele alınan unsurlarla birlikte değerlendirip tüm bileşenleriyle idrak etmektir. Özellikle camilerin merkezlerinde bulunduğu külliye yapılarına farklı bakışla yaklaşılması gereğinin üzerinde durulmuştur. Fatih döneminden itibaren başlayan imar faaliyetlerinde hâlihazırda var olan inşa alanlarının tekrar kullanılması, ticaret merkezlerine ve saraya yakınlık, sarayın halk ile buluştuğu alanlara yakınlık etkenleri ve nedenleri, çalışmada ana konu olarak ele alınmıştır. Tek bir mimari döneme odaklanmaksızın, İstanbul'un tarihsel süreci ile uyumlu ve gözlemsel bir çalışma yapılmasına gayret edilmiştir.

İstanbul'un Türk-İslam kentine dönüştürülmesi süreci önemli meseleler etrafında incelenebilir. Kısaca değinmek gerekirse ve Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi dışarıda tutulursa, kuşkusuz Fatih döneminin en önemli imar faaliyeti Fatih Külliyesi ve şehrin yönetim merkezi olarak yaptırttığı Topkapı Sarayı'dır. Fatih'in İstanbul için üç büyük amacından biri Fatih Külliyesi, gerek yerine yapıldığı Havarium Kilisesi'nin simgesel anlamını yüklenmesi, gerekse şehirciliğe katkısı açısından dikkat çekici bir imar faaliyetidir. Fatih Sultan Mehmed, Bizans'tan devraldığı kiliselerin tümünü camiye dönüştürmektense, kiliselerin birçoğunu işlevsel olarak kullanmıştır. Pantokrator Kilisesi'ne⁴ medrese, Pantepoptes Manastırı'na⁵ imaret, Kyriotissa Kilisesi'ne⁶ zaviye işlevi yüklemiştir.

Fatih Sultan Mehmed döneminde kentin ana çizgisel yol hattı Mese adı ile bilinen Divanyolu'ydu. ⁷ Divanyolu, Fetih'i izleyen ilk dönem yapılanmasından sonra

---

⁴ Zeyrek Camii.

⁵ Eski İmaret Camii.

⁶ Kalenderhane Camii.

⁷ 'Divanyolu' adının sıkça ve açıkça kullanımı XVIII. yüzyıldadır. Ayrıntılı bilgi için; (Cerasi, 2014, s.15.)

İstanbul'un görünümünün tamamlandığı XVI. yüzyıl sonuna kadar işlevine devam etti ve belirginleşti. Fatih'in oğlu II. Bayezid'in yaptırttığı külliye babasının simgeselliği önemseyen bakışından çok, kentsel stratejiyi merkeze almıştır. Özellikle eski forumların bulunduğu mekânları İslamî anıtlar ile süsleyen Bayezid ve saray çevresi, kiliselerin çoğunu camiye dönüştürerek şehirde kalıcı olmayı amaçlamıştır. Nitekim Tauri Forumu'nun bulunduğu bölgeye külliyesini yaptıran II. Bayezid, sadrazamı Âtik Ali Paşa'nın da kendi külliyesini Çemberlitaş yanındaki Constantin Forumu'nun bulunduğu alana yaptırtmasına izin vermiştir. İstenen amaç, başkente kök salarak kalıcı olmaktır. Dolayısıyla şehrin stratejik bölgeleri Fetih'i izleyen dönemde sürekli imar edilmiştir.

Mimar Sinan ile başlayan Klasik Osmanlı döneminde anıtsal eserlerle şehrin başlıca bölgeleri imar edilirken ve iskân politikası da aynı alanların çeperinde uygulanmıştır. Kanuni'nin başlıca imar icraatı babası Yavuz Sultan Selim adına stratejik bir bölgede külliye yaptırtmasıdır. Tezde, Kanuni dönemi diğer dönemlerden farklı tutulmuştur. Bunun sebebi, İstanbul'un silüetinin o dönemde oluşturulmasıdır. Mimar Sinan ile örgütlenen mimarlık kurumu birbiri ardına anıtsal eserler yaratmıştır. Sadece padişah değil, hanedanın diğer üyeleri ve saray erkânı da birbiri ardına imar faaliyetlerine katılmış ve İstanbul'u camiler, külliyeler, hayır kurumları ile süslemişlerdir. Süleymaniye Külliyesi tek başına kamusal gücün İstanbul'daki en büyük işaretidir. XVII. yüzyılda iki büyük külliye inşa edilmiştir: Sultanahmet ve Yenicami Külliyesi. XVIII. yüzyıl İstanbul'unda başlayan dönüşüm ve yenileşme eğiliminin şehri nasıl etkilediği ve neden olduğu değişimler örneklerle anlatılmaya çalışılmıştır. Örneğin, döneme ilişkin Nuruosmaniye Camii; barok üslubun getirdiği oval avlusu ve Klasik mimariden ayrılan formuyla önemli bir yere sahiptir. Klasik Osmanlı mimarisinden farklı özellikler gösteren cami, konum itibarıyla önemli bir bölgede, Kapalıçarşı girişi, yer almaktadır. Yine bu dönemde I. Abdülhamid tarafından annesi adına yaptırtılan Beylerbeyi Camii ilk kez insani formlara inilen ve ilk özgün barok yapı özelliği göstermektedir. Anılan cami ile Anadolu yakasındaki hanedan camilerinin hanım sultanlara adanması geleneği devam etmiştir. Caminin en önemli özelliklerinden biri, imparatorluk üslubunun bu caminin yapısında kullanılmamasıdır. Çünkü, cami devasa ve anıtsal olmaktan ziyade doğa ve deniz ile uyumu yakalamış ve içten ahşap kubbe ile inşa edilmiştir.

XIX. yüzyıla girerken artık İstanbul'da birçok değişiklik söz konusudur. En önemli değişim, şehrin yönetim merkezindekidir. Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe'ye, sonrasında Yıldız Sarayı'na taşınan padişah, şehrin imar yönünü de böylelikle değiştirmiştir. Zaten bu dönemde Suriçi çok fazla nüfusa maruz kalmış, yangınlarla tahribata uğramıştır. Artık şehrin yönü Haliç mahalleleri, Anadolu yakası ve Boğaz'ın iki yakasına doğru genişlemiştir. Bu yüzyılda dört önemli selatin camii yapılmıştır:⁸ 1805 Üsküdar Selimiye, 1826 Tophane Nusretiye Camii, 1871 Aksaray Pertevniyal Camii ve son selatin camii olan 1885 Beşiktaş Yıldız Camii'dir. Çalışmanın altıncı bölümü bahsedilen yapıların konum incelemeleri üzerine kurgulanmıştır.

Çalışmanın yedinci bölümü hanedan camilerinin, kültür turizmi ve turist rehberliği ile ilgili olan konularına ayrılmıştır. Bu bölümde İstanbul'a kültür turizmi ve kültürel miras açısından bakılmıştır. Şehirde hanedan camilerinin konumları ve mekânları dikkate alınarak çeşitli temalı gezi güzergâhları kurgulanmıştır.

Tartışma başlığında önceki bölümlerdeki bilgiler ışığında ortaya çıkan bazı soruların yanıtları aranmaktadır. Başlıca sorular:

“Selatin camileri yapılırken Roma ve Bizans dönemleriyle bağlantılı bilinçli bir mekânsal süreklilik gözetilmiş midir?

Camilerin ve kamusal alan kabul edilen avluların işlev değişikliği, XIX. yüzyıldaki mekânsal değişikliklerle okunabilir mi? Avluların kamusal alan niteliğini kaybetmesinde dönemsel değişimin veya arazi daralmasının etkisi nedir?

Kamusal gücün gösterildiği alanın Boğaziçi'ne kayması ne sebeplerle olmuştur?

Bizans döneminde İstanbul'u Roma'ya benzeten ve baştan aşağı yeni bir kent kuran Constantin ile sonrasında şehri adeta yeniden imar eden Iustinianus'un şehri yapılandırma motivasyonları aynı mıydı? Bu hükümdarlarla Fatih ve Kanuni benzeri bir ilişki kurulabilir mi?

Dönem anlayışı ve ihtiyaç gereği farklı mimari akımları ve yapıları benimseyen Osmanlının şehri imarı, bu akımlarla ve yapılarla nasıl değişiklik gösterdi?

---

⁸ Dönemin hükümdarları tarafından burada bahsedilenler dışında da önemli hanedan camileri yapılmıştır. Konum incelemeleri yapılırken ayrıntılı bahsedilecektir.

Bizans ve Osmanlının önemsediği ‘görünür kamusal alan’ günümüzde ne boyuttadır?”

Tartışılan bu sorular, ilgili bölümde kısmen ele alınmakla birlikte sonuç bölümünde belirli çıkarımlarla bir çerçeveye oturtulacaktır.

1.1.ÇALIŞMANIN AMACI

Çalışmanın amacı, Osmanlının sahip olduğu sanat anlayışının İstanbul'da hanedan özelinde neden ve nasıl yaratıldığını göstermektir. İstanbul'a tarihsel açıdan bakan çalışma, İstanbul'u anlamaya yöneliktir. Çalışmada, başkent ve büyük bir metropol olan İstanbul'un tarih boyunca geçirdiği evrelerde üstlendiği görevin Osmanlıda nasıl özgünlükle dönüştüğü gösterilmeye çalışılmıştır. IV-XX. yüzyıllar arasında Doğu Akdeniz'in siyasi merkezi konumundaki Poli / İstanbul kamusal alanları, ticari limanları, hukuki altyapısı, mekânsal dönüşümleri, şehir-doğa ilişkisi, nüfusu ve çevresi ile ilişkileri sonucunda dünyanın en simgesel kentlerindendir.

Çalışmada, Osmanlının erken modern dönemi olarak düşünülebilecek XV-XVIII. yüzyıllar arasında, imparatorluk olma yolunda hem bir neden hem de bir sonuç özelliği gösteren külliyele, konumsal açıdan ve konum seçiminin etkenleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. İstanbul'un başkent ilan edilmesinden sonra başlayan imar ve şehircilik faaliyetleri önce Suriçi'nde gerçekleştirilmiş ve izleyen dönemlerde şehir farklı bölgelere yayılmıştır.

İstanbul'u İstanbul yapan, silüetini oluşturan, konumsal olarak etkili alanlardaki cami merkezli külliyelelerden sonra daha küçük ölçekli, daha insani boyutlarda yapılar inşa edilmiştir. Yapıların niteliğinin ve niceliğinin değişmesi ile yapıların konumsal seçimleri ve seçimlerin sonuçları birbirleriyle bağlantılıdır. Dinî yapıların konumları seçilirken şehrin genişleme potansiyeli dikkate alınmış, belirli bir üslubu olan bir şehir silüeti yaratılmıştır. Çalışma; başlıca Üsküdar, Galata, Eyüp, Beşiktaş, Boğaz ve Haliç bölgelerinde ve seçilen alanlarda inşa edilen dinî yapıların kentin topografyasındaki dağılımına değinerek, şehrin tarihinde, imarında ve iskânındaki rolünü incelemektedir.

1.2.ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmanın konusu geniş manada İstanbul ve Osmanlı mimarisidir. Osmanlı camilerinin konumlanma sebepleri özelde incelenmiştir. Çalışmada temel kaynaklar; Türk-İslam mimarisi, özelde Osmanlı çalışan araştırmacıların başucu niteliğindeki kitapları, konu kapsamında yazılan makaleler, tezler ve ansiklopedilerdir.

Çalışmaya konu edilen camiler, ziyaret edilmiş ve incelenmiştir. Fotoğraflanan eserler çalışmaya dahil edilerek çalışma, görsel açıdan desteklenmiştir. Büyük külliye yapılarının fotoğrafları çekilmekle birlikte tezde yapıların havadan algılanmasını sağlayacak fotoğraflar tercih edildiği için, yazarın çekimleri genellikle dahil edilmemiştir. Mekân, zaman ve değişen kültür bağlamında, konumsal sebeplerin XXI. yüzyıl Türkiye'si'nde hala devam edip etmediği alan ziyaretleri ile gözlemlenmiştir. İstanbul'un yapılaşmasının şehrin planlanması açısından birçok sorun doğurduğu aşikârdır. Bu sorunların mimari eserlere yansması gerçekleştirilen ziyaretlerle değerlendirilmiştir.

Çalışma; bibliyometrik araştırma, kaynak değerlendirme, katılımcı saha gözlemleri ve mimari okumalar ışığında gerçekleştirilmiştir. Konu olabildiğince geniş açıdan, şehrin geçmişi ve bugüne ile incelenmiş ve bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmıştır. En temelde, yönetim merkezlerinin değişmesi doğrultusunda oluşan şehirleşme süreci bulunmaktadır. Süreç içinde Topkapı Sarayı'nın beklentileri artık karşılamaması ve Batılılaşma çabası sonucunda İstanbul'un yönetim merkezi ve dolayısıyla kentin gelişme doğrultusu değişmiştir.

Çalışmaya konu edilen camilerin ve külliyelerin, yerinde yapılan çalışmalar ve incelemeler neticesinde, kültür turizmine ve turist rehberliği alanına katkı sağlaması konusunda öneriler geliştirilmiştir. Başlıca öneri, konu ile ilgili kültür gezilerinin seçilmiş anıtlar, temalar ve güzergâhlar dikkate alınarak, düzenlenmesidir. Dolayısıyla ilk örnek bugünkü Fatih civarında bulunan eserler üzerinden oluşturulan güzergâhtır. Önerilen gezi güzergâhlarının amacı, mimari gelişimi görmek ve bunun yanı sıra konumsal olarak yapıların işlevsellik özelliklerini sürdürüp sürdürmediklerini izlemektir. Örneğin, Osmanlının XIX. yüzyılda inşa ettiği sarayları temele alan ve kentsel değişim bağlamında bir gezi öngörülmüştür. Sultan Abdülmecid'in inşa ettirdiği Dolmabahçe Sarayı ve II.

Abdülhamid zamanında yapılan Yıldız Sarayı son dönem yönetim merkezleridir. Bu nedenle belirtilen sarayların inşası için seçilen konumların önemini ortaya koyacak bir gezi önerisi oluşturulmuştur. Bu öneri ile gösterilmek istenen en önemli konu, Osmanlı Devleti'nin Batı'yla uyum gösterme çabalarının neticeleridir.

1.3.YAZIN TARAMASI VE KAYNAKLAR

Çalışmanın başlangıcında İstanbul ve Osmanlı ile ilgili genel kaynak taraması yapılmıştır. Konu İstanbul merkezli olduğundan kaynaklar zengindir.

Çalışmada İstanbul hakkında geniş çaplı bir araştırma olan Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi (İSAM ve İBB, 2015) ansiklopedisinden istifade edilmiştir. Dijital ortamda da var olan bu eserin kaynakçası çalışmanın yol haritasının belirlenmesinde yol gösterici olmuştur.

Çalışmada yararlanılan önemli kaynaklardan biri tanesi de Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'dir (KTB ve TV, 1993).

Bilinmeyen birçok kavramın aydınlatılması için MEB İslam Ansiklopedisi'nden (1978) yararlanılmıştır. Tarihi kavramların anlamları için Mehmet Zeki Pakalın'ın Osmanlı tarihine ait deyimler ve terimler sözlüğünden istifade edilmiştir (1971).

Osmanlının değerli müelliflerinden Ayvansarayî Hafız Hüseyin'in "Hadikatü'l Cevami" isimli kitabı, çalışmanın altıncı bölümü için en önemli eserlerdendir. Tahsin Öz'ün (2015), "İstanbul Camileri" adlı kitabı da camilerin konumunun ve yapı özelliklerinin anlaşılmasında en yardımcı kaynaklardandır.

Tezde farklı yönlerden incelenen külliye-cami ve banî ilişkileri, "Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddeleri temele alınarak çalışılmıştır. Reşad Ekrem Koçu'nun "İstanbul Ansiklopedisi" de yararlanılan en önemli kaynaklardandır. Bu eserin kıymetli bilgiler barındırması çalışılan konuya katkıda bulunmuştur.

Oğuz Tekin'in (2001) Eskiçağ'da İstanbul adlı çalışması Byzas'tan I. Constantin'e kadar temelde şehrin efsaneleri, tarihi, kuruluş hikâyeleri, ekonomik ve ticari yapısı konularında yararlanılan en değerli kaynaklardandır. İstanbul Üniversitesi akademisyeni ve Türkiye'de bulunduğu dönemde Milet ve Priene kazılarını da yöneten Müller-Wiener'in (2001) İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası eserinden başvuru kaynağı olarak yararlanılmıştır.

Doğan Kuban'ın İstanbul: Bir Kent Tarihi (2021) ve ayrıntılı "Osmanlı Mimarisi" (2007) adlı eserleri tezin her safhasında yol gösterici olmuştur. Yazarın "İstanbul 1600

Yıllık Bir Müzedir” (2022) kitabı da yeni kentin kaosunda, kaybolan İstanbul’u anlatan, ‘İstanbul Yazıları’(1998) eserinin geliştirilmiş baskısı olarak önemlidir. Kitap şehrin günümüzdeki hali ile geçmişini kıyaslamak için önemli bir yer teşkil etmiştir.

Karoly Kos’un (2019) yazdığı “İstanbul: Şehir Tarihi ve Mimarisi” şehrin Fetih’ten önceki ve sonraki durumunu başarılı şekilde açıklayan bir kaynaktır.

Değerli Osmanlı mimarlık tarihçisi Gülru Necipoğlu’nun ‘Sinan Çağı’ (2013) adlı kitabı Osmanlı mimarisinin, kültürünün, şehir yapılanmasının, bani-eser ilişkisinin, güçlü politik iktidarının ve en önemlisi Mimar Sinan’ın dehasının ayrıntılı anlatımı ile çalışmaya farklı bir bakış kazandırmıştır. Ayrıca, deha mimarı ele alan, Jale Necdet Erzen Mimar Sinan: Estetik Bir Analiz (1996) isimli eseri de yol gösterici olmuştur.

Stefanos Yerasimos’un (2000) “İstanbul: İmparatorluklar Başkenti” kitabındaki ayrıntılı Konstantinopolis ve İstanbul bölümleri ile tarihsel bilgi sunmanın yanı sıra çalışmanın asıl konusuna büyük ölçüde ışık tutmuştur. Yazar, hangi yapıdan bahsedilirse bahsedilsin mutlaka art sebeplere değinmiş ve çalışılan mekânla ilgili ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Yazarın “Süleymaniye” (2002) kitabından XVI. yüzyıl mimarisini anlamak konusunda faydalanılmıştır.

Zeynep Çelik’in (1998), “19. Yüzyıl’da Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul” kitabı ise Batılılaşan, değişmeye başlayan Osmanlı kentini; kentsel doku, ulaşım, nüfus, üslup arayışları vb. yönlerden değerlendirmiştir. Özellikle İstanbul’un bugün de var olan sorunlarına XIX. yüzyılda aranan çözümleri ve kent dokusunda bilinçli şekilde yapılan değişiklikleri teknoloji, üslûp, iktidar ilişkileri bağlamında açıklamıştır.

Maurice Cerasi’nin Divanyolu (2014) ve Osmanlı Kenti (1999) isimli kitaplarından sık sık yararlanılmıştır. Kitaplar, birçok meseleyi aydınlığa kavuşturmuş ve ufuk açıcı olmuştur.

Robert Mantran’ın (2020) İstanbul Tarihi kitabı şehir hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Kitap gerek haritaları gerek şekilleri ile çalışmaya yol göstermiştir. Kitabın sonunda verdiği hükümdarlar kronolojisi, dönemlere ayrılmış kaynakçası ile yararlanılan en önemli kaynaklardandır.

Godfrey Goodwin'in (2012) "Osmanlı Mimarlığı Tarihi" adlı kitabından yararlanılmıştır. Goffman, Masters ve Eldem'in ortak çalışmasında bulunan, Edhem Eldem'in yazdığı İstanbul başlıklı çalışmadan istifade edilmiştir.

Bahsi geçen bu çalışmalar dışında; Ekrem Hakkı Ayverdi, Afife Batur, Oktay Aslanapa, Semavi Eyice, Baha Tanman, Turgut Cansever, Halil İnalcık, Celal Esat Arseven ve Selçuk Mülayım çalışmanın her bölümünde, özellikle yazdıkları ansiklopedi maddeleri ve makaleler ile çalışmanın yönünü belirleyen değerli araştırmacılarıdır. Baha Tanman tekkeler konusunda, Semavi Eyice Bizans ile ilgili ve mimariye değinen konularda faydalanılan çok değerli araştırmacılarıdır.

Bahsedilenler dışında yararlanılan farklı yayınlar çalışmanın kaynakçasında belirtilmiştir.

Kaynak taramaları neticesinde gerek Anadolu gerek Avrupa yakasında incelenecek külliye yapıları ve camiler tespit edilmiştir. Erken Dönem'den başlayarak Ulusal Mimarlık Dönemi'ne kadar giden süreç içerisinde şehrin durumu irdelenmiştir.

2. BÖLÜM

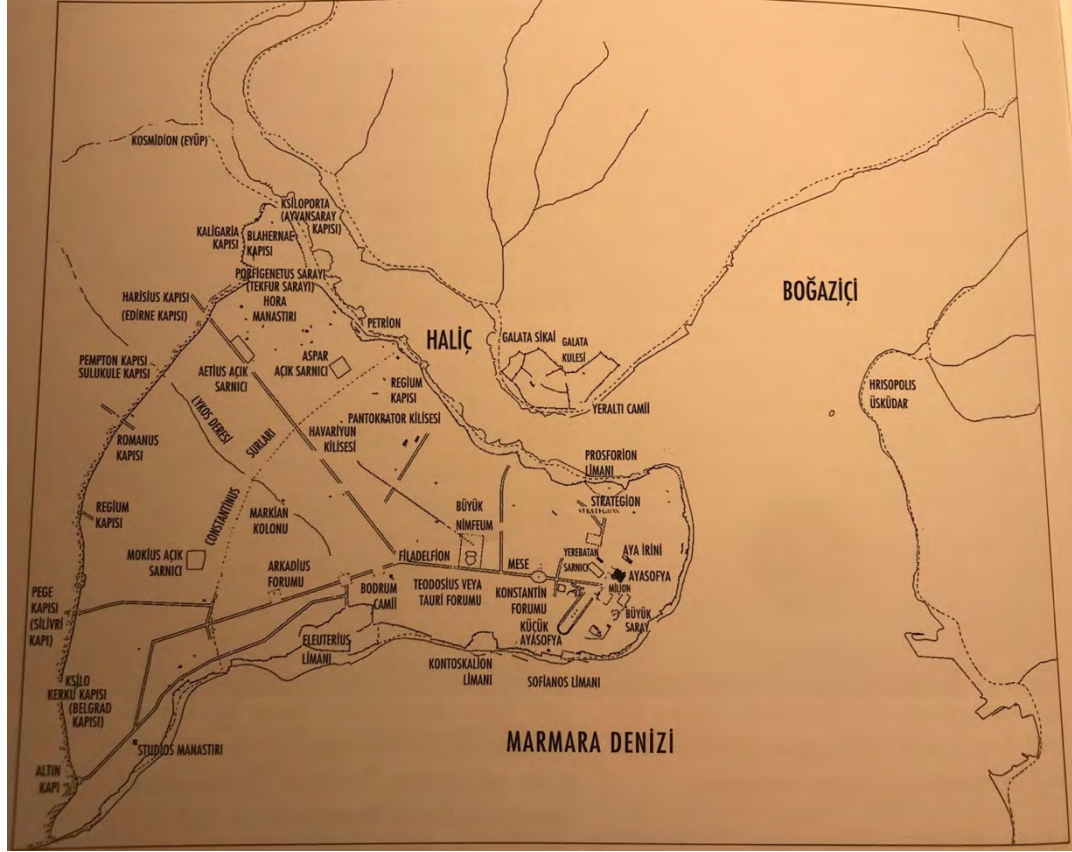
İSTANBUL

İstanbul şehri, XX. yüzyıldan sonra büyük bir metropol olmuştur. 2022 TÜİK verilerine göre yaklaşık 16 milyon kişinin ikamet ettiği kent, Türkiye nüfusunun neredeyse beşte birine sahiptir (TÜİK, 25.3.2023). Sayısız deprem, yangın, savaş, sel, karışıklık, isyan ve farklı zamanlarda birçok göç gören İstanbul, ne yaşanırsa yaşansın birkaç istisnai durum dışında -Latin istilasası gibi- gözde şehir olma misyonunu kaybetmemiştir.

İstanbul şehri, Avrupa'da bir yarımada üzerine kurulmuşken zaman içinde Boğaz'ın her iki tarafına da yayılmıştır. Tarihî Yarımada olarak nitelendirilen Suriçi İstanbul'u II. Theodosius'un yaptırttığı kara surunun içinde kalmaktadır. Bu alan İstanbul'un Eski Çağ dönemini yansıtmaktadır (Tekin, 2015, s. 402). Mantran, İstanbul'un yerleşimini Eski İstanbul, Galata ve Üsküdar olmak üzere üç bölüme ayırır (Mantran, 2020, s.17-18). Şehrin bu bölümlenmesi, Osmanlıdan önce Bizans döneminde ortaya çıkmıştır. Osmanlı da bu yapıyı devam ettirmiştir. Harita 2'de Constantinopolis'in sur kapıları, Galata ile Asya tarafında Üsküdar görülmektedir. Şehrin sınırlarının özellikle Doğu Roma döneminde nerede başlayıp bittiğini bilmek, Osmanlı İstanbul'unun gelişimini anlamlandırmak açısından da önemlidir.

İstanbul, tarihsel süreçte birçok isimle anılmıştır (Sakaoğlu, 1994d, s.253). Şehrin adı, İnciciyan'a göre, halk dilinde Stanbol olsa da özgün hali İstanbul veya İstanbol'dur. İstanbul, Rum dilinde 'şehirde' demek olan 'is tin polin' (eis tin polis) ifadesinin değişmiş şeklidir. Fetihden sonra yazılan bir şiirde İslambol isminin Fatih'in isteği olduğu söylenir (İnciciyan, 1956, s.1). Şehrin tarihsel süreçte birçok farklı isimle anıldığı bilinmektedir. Kent tarihinin farklı dönemleriyle ilgili olan bu isimlerden bazıları şunlardır: Byzantion,

Augusta Antonina, Nova Roma, Konstantinopolis-Konstantiniyye⁹, İslâmbol, Belde-i Tayyibe¹⁰, Âsitane¹², Dersaadet¹³, Bâb-ı Âlî- Deraliyye¹⁴, Pâyitaht¹⁵.

Harita 2. II. Theodosius'tan Osmanlı Dönemine Constantinopolis (450-1453)
(Kuban, 2021, s.78)

⁹Fetihden sonra Osmanlılar da Konstantiniyye adını kullandı ve Konstantiniyye adı Osmanlı paralarında, İmparatorluğun son gününe kadar muhafaza edildi. Cumhuriyet idaresi, daha önce de kullanılan İstanbul ismini resmen kabul etti (Diehl, 2006, s.19).

¹⁰ Arapçada güzel şehir manasına gelir.

¹¹ Bu tabir, ebced hesabıyla Osmanlılar tarafından fethe (857/1453) işaretinden dolayı kullanılmıştır (İnalçık, 2001, s.220).

¹² Farsça devlet kapısı manasındadır.

¹³ Farsça ve Arapça kelimelerin birleşiminden oluşan bu isim “mutluluk kapısı” demektir.

¹⁴ Farsça ve Arapça kelimelerin birleşiminden oluşan bu tamlama “yüce kapı” manasına gelmektedir.

¹⁵ Tahtın ayağı, başkent.

¹⁶ Osmanlı hükümet merkezini ifade etmek için çoğu Arapça ve Farsça olmak üzere, başka tabirler de kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için, bkz: (Kafesoğlu, 1978, s.1144).

Pakalın, ulema takımının yakın zamana kadar zarfların üstüne İslâmbol yazdığını belirtir. III. Ahmed döneminde basılan paralarda da bu isim kullanılmış, III. Selim dönemine kadar sikkelerin bir kısmına ve paraların hepsine İslâmbol yazılmıştır (Pakalın, 1971b, s.87). Şehrin en eski ismi Buzantion/ Bizantion; Trak dilinde Buzas- Bizas-Vizas isminden türemiştir (Kafesoğlu, 1978, s.1143).

Evliya'nın Seyahatname'de İstanbul için Batı ve Doğu dillerinden derlenmiş 25 ad verdiğini yazan Sakaoğlu'na göre, şehrin isimleri belirli bir zaman dizinine göre sıralanamaz (Sakaoğlu, 1994d, s.253). Kafesoğlu, Evliya'nın verdiği isimlerin birçoğunun müellifin hayalinde oluşturduğu isimler olduğunu yazar. Genel kabul "İstanbul" kelimesinin Grekçeden kaynaklandığıdır (Kafesoğlu, 1978, s.1143).

Bizanslılar İstanbul'a 'Kentlerin Kraliçesi' unvanını vermişlerdir (Durak, 2015, s.24). Kullanılan isimlerin zenginliği de şehrin kültürel zenginliğini göstermesi açısından önemlidir. Şehrin tarihî fonksiyonu, konumu, renkliliği, çok kültürlü yapısı, derin birikimi farklı milletlerden, farklı kültürlerden insanların şehirle nasıl bir bağ kurduğunu, şehri nasıl algıladığını göstermektedir.

Araştırmacılar bir kent tarihi yazarken "sınır" kavramını hesaba katmak zorundadır (Kuban, 2022, s.29). Değişik kültürlerin sınırında konumlanan bazı kentler vardır; işte İstanbul da bu kentlerdendir. Sınır kültürünü yaratan İstanbul, yalın bir indirgemeye Asya ve Avrupa arasında çok kültürlü bir dokuya sahiptir. Fakat İstanbul'u anlatmayı güçleştiren de birkaç boyutla örüntülenmiş ve katmanlaşmış tarihsel boyutudur.

2.1. İSTANBUL’UN GENEL ÖZELLİKLERİ

İstanbul, denizler ve karalar arasında bir geçit özelliği taşıması sebebiyle oldukça önemli bir mevkidedir. Karadeniz ve Akdeniz kültürlerini birleştiren deniz yoluna, Asya ile Avrupa’yı birleştiren kara yoluna sahip olması şehre özel bir kimlik ve nitelik kazandırmıştır (Demirkent, 2001, s.205). Özellikle, Boğaz ile Karadeniz’e hâkim olması, İstanbul’a sahip olanları bu mecrada mutlak hâkim yapmıştır.

İstanbul’un geçmişten bugüne limanlarını, meydanlarını, saraylarını, ticaret alanlarını, caddelerini bilmek; kentin Osmanlı döneminde inşa edilen camilerin, daha geniş manada külliyelerin konumlarını anlamlandırabilmek için yol göstericidir. Anlamlandırma neticesinde, şehrin topoğrafyasının getirdiği unsurlar; sosyal, ekonomik, dinî, siyasi ve yönetsel boyutların da anlaşılmasına yardımcı olur.

Bizans, Roma’nın devamı niteliğinde olduğu için, Pagan Roma’nın adet ve geleneklerini hemen hemen sürdürmüştür. Hem sosyal unsurlarda hem de kentin biçimlendirilişinde bu devamlılığı görmek mümkündür. Constantin’in Hipodromu, Roma’nın Büyük Stadyum’unu (Circus Maximus) örnek alarak inşa ettirmesi (Öztürk, 2015, s.24) bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Osmanlı döneminde de İstanbul, Constantinopolis’in temel yapısını korumuştur. Gerek Bizans döneminde gerekse Türk döneminde Suriçi’ndeki İstanbul’un yapısını ilk yüzyıllardaki gelişmeler belirlemiştir. İstanbul, V. yüzyılda kurulan ve topoğrafyasının sunduğu bölünmeden kaynaklanarak oluşan düzeni daima korumuştur (Kuban, 2021, s.76). Osmanlı, kentin daha önceki dönemlerde yararlanılan limanlarını, şehrin ana arteri Mese’yi ve birçok topoğrafik unsuru temel hatlarıyla kullanmıştır.

Şehrin ilk kurulduğu yer, bugünkü Topkapı Sarayı’nın bulunduğu akropoldür.¹⁷ Akropol ile deniz arasında tapınaklar, gymnasion, stadion ve başka yapılar bulunuyordu

---

¹⁷ Akropol, Yunan dilinde Akropolis sözcüğünden kısaltılmış olup içine tapınaklar ve saray inşa edilen yüksek tepe üzerine kurulan kale, yüksek şehir anlamına gelir (Turani, 1975, s.9).

(Kuban, 2021, s.18). Osmanlı da bu mekânı şehrin yönetim merkezi ve onun bahçesi olarak kullanmıştır.

Byzantion'u kolonize eden Megaralıların tanrı ve tanrıçalarını bu şehirdeki tanrı ve tanrıçalarla ilişkilendirmek yanlış olmayacaktır. İnsanın dinî dürtüsü, ait hissetmeye başladığı yerlerde yaptığı tapınım alanlarıyla kendini gösterir. Megara'da Apollon ve Artemis'in tapınım görmesi, Artemis'in de Hekate ile özdeşleştirilmesi bu şehirdeki tapınakların var oluş sebebini açıklar. Byzantion kentinin sikkelerinde betimlenen Poseidon'un kentte tapınım gördüğü ve kutsal kabul edildiği bilinmektedir Ayrıca, Ayasofya'nın içinde betimlenen Poseidon kabartması, Pagan dönemden sonra dahi Poseidon'un şehre koruyuculuk atfedilmesi açısından önemlidir (Tekin, 2001, s.19, 20). Ayrıca depremlerden sürekli etkilenen Ayasofya'nın bu tılsımla korunması inancı da söz konusu olabilir.

İstanbul'un en önemli yapılarından Hipodrom, II. yüzyılın sonunda Septimus Severus zamanında inşa edilmeye başlanmış fakat Severus ölünce yarım kalmıştır. Kenti yeniden inşa eden Constantin yarım kalan Hipodrom'u da tamamlatmıştır (Müller, 2001, s.64). Hipodrom süreç içinde politik tartışmalar ve törenlerin yapıldığı, imparatora memnuniyetin gösterildiği, şikayetlerin dile getirildiği, birçok gösteri ve ayaklanmaya sahne olan bir mekân olmuştur (Demirkent, 2001, s.206). Hipodrom IV. yüzyıldan itibaren, Bizans'ın politik yaşantısının en görünür kamusal alanıdır. Constantinopolis Osmanlı tarafından fethedildikten sonra harap haldeki Hipodrom'un yapı taşları ve sphendonesi¹⁸ taş ocağı işlevi görmüştür. Topkapı Sarayı ve Süleymaniye inşa edilirken de Hipodrom'un yapı taşlarından faydalanılmıştır. XV. yüzyılın ikinci yarısında ağaçlarla dolu olan alan, önce at yarışları sonra da kutlama törenleri için kullanılmıştır (Müller, 2001, s.65, 68). Osmanlı, kendisine miras kalan bu alanın kamusal sıfatını korumuştur. Şehrin geçmişten günümüze en önemli açık meydanıdır.

Constantinopolis, Bizans döneminde imparatorun gücünü, halkın oyun geleneğini ve Tanrı'yı sırasıyla temsil eden Büyük Saray, Hipodrom ve Ayasofya ile biçimlenmiştir (Keçiş, 2015, s.19). Bizans İstanbul'u bu üç kurumun iş birliğiyle yönetilmekteydi. Osmanlıda da buna benzer bir durum söz konusuydu: Devletin gücünü simgeleyen saray, şehrin cuma camisi ve sivil geleneğin olduğu avlular. Fatih Sultan Mehmed'in

---

¹⁸ Hipodrom'un yarım daire şeklindeki arka bölümü.

yaptırttığı Eski Saray'dan sonra devletin asıl merkezi Topkapı Sarayı'ydı. Sonrasında devrin değişen ihtiyaçlarına cevap vermesi için yaptırtılan Dolmabahçe ve Yıldız Sarayları devletin yönetsel alanlarıydı. Yönetim merkezini değiştirmeyen, Suriçi'nde yönetsel etkinliğini sürdüren Bizans'tan; değişen dünyaya uyum sağlamaya çalışan Osmanlıya, İstanbul'un değişimi de okunabilir. Sivil geleneğin oluştuğu avlular önceleri meydan fonksiyonundayken değişen ihtiyaçlar neticesinde bu özelliklerini kaybetmişlerdir. Topkapı'dan sonra inşa edilen sarayların yakınlarında inşa edilen camiler, saray camisi vasfındadır. Avrupa'daki saray şapellerine benzeyen camiler, avluların ve külliyelerin eski işlevlerini devrin ihtiyaçları sebebiyle kaybettiklerine örnek gösterilebilir.

Roma dönemi Constantinopolis'inin omurgası Mese'ydi¹⁹ (Kuban, 2021, s.77; Müller, 2001, s.269). Bizans da Via Egnatia'nın başlangıcını oluşturan Mese Caddesi'ni kullanmıştır. Constantin şehri kurunca dört önemli portiko yaptırmıştır. Mese'nin iki yanını saran portikolar, Unkapanı'na giden portiko ile şehrin güneyinde Samatya doğrultusundaki portiko. Theodosius da kenti genişletirken birçok yerde portiko yaptırmıştır. Ama bunların sayısı cadde sayısına eşit değildir. Çünkü bir caddeye karşılıklı iki portiko (revaklı yol) yapıldığı olmuştur (Müller, 2001, s.268).

Mese, İmparator Septimus Severus döneminde yapılan saraydan başlıyor kenti boydan boya geçerek Altın Kapı'ya ulaşıyordu. Sonraki yöneticiler şehri; sütunlu ve revaklı sokaklar, geniş ana caddeler, hamamlar ve çeşitli kamusal yapılarla imar etmişlerdir (Haldon, 2007, s.72). Byzantion'un sınırlarını aşan Constantinopolis'in kamuya açık mekânları da öncekilerin imar ettiği ana caddelere yapılmıştır. Byzantion'un kent kurgusu, Constantinopolis'in Ayasofya, Hipodrom ve diğer önemli yapılarının sıralanışından kısmen anlaşılmaktadır (Berger, 2015, s.374). Osmanlıda ticaretin işlediği

---

¹⁹ Mese Augusteion'dan (Ayasofya önündeki meydan) başlıyordu. Milion ve Constantin Forumu'ndan geçerek Forum Tauri'de bitiyordu. Bu forumdan sonra, önce Capitol'e sonra Filadelfion ve Amastrianon olarak bilinen büyük alana varıyordu. Mese, sonunda Bovis Forumu'nun bulunduğu Lykos Deresi vadisine ulaşıyordu. Constantin'in belirlediği bu güzergâh tarih boyunca değişmemiştir. Mese buradan sonra yedinci tepe Cerrahpaşa'ya çıkmaktaydı. Platonun başında Kserolofos denilen alanda sonradan Arcadius Sütunu ile çevresindeki forum inşa edilmişti ki Osmanlı döneminde Avrat Pazarı adını almıştır. Bu son forumdan sonra Mese, batıya yönelerek Constantin'in eski kapısına varıyor, burada keskin bir dönüşle güneye kıvrılıyor ve II. Teodosius'un surlarındaki Porta Aurea'ya (Altın Kapı) ulaşıyordu (Kuban, 2021, s.77).

Uzunçarşı Caddesi²⁰ Bizans'ın Macros Embolos'udur, ki bu anlamda, İstanbul, kentsel mekânda süreklilik göstermektedir.

Kentin Osmanlı öncesindeki uzun geçmişini simgeleyen birçok anıtsal kalıntı mevcuttu: Ayasofya, Hipodrom, Havarium Kilisesi, surlar, anıtsal sütunlar ve kiliseler (Kuban, 2021, s.273). Eski Constantinopolis'in önemli birçok meydanı ve forumu vardı. Mese Caddesi üzerinde yer alan en önemli forumlar şunlardı: Constantin Forumu, Theodosius Forumu (Forum Tauri), Bovis Forumu (Bous Forumu), Arkadios Forumu. Ayrıca, kamusal alan olarak nitelenen birkaç meydan daha söz konusudur. Önceleri bağımsız olan meydan, Ayasofya inşa edildikten sonra, imparatorluk törenleri ve dinî törenler için kullanılan kamusal bir alana dönüştürülen Augusteion bu kamusal alanlardandır (Müller, 2001, s.248). Mese Yolu, Forum Tauri'nin batısında çok uzak olmayan bir yerde ikiye çatallanır: Bir kol Havarium Kilisesi'ne, diğer yol ise Porta Aurea'ya ²¹ gider. Philadelphion Meydanı ²² Havarium Kilisesi'ne giden bugün Şehzadebaşı civarında olan bir ara tören durağıdır. Yeri tam olarak bilinmese de birçok sütunun ve heykelin süslediği bilinmektedir (Müller, 2001, s.267). Bahsedilecek son alan Strategion'dur. Burası askeri birliklerin talim yaptığı meydandı (Hammer, 2011, s.106). Meydan gerek Bizans'ta gerekse Osmanlıda aynı amaçla kullanılmıştır.

Constantinopolis'te en hayati olaylar Augusteion'da yaşanmıştır. 532 Nika Ayaklanması'ndan sonra hem burası hem Ayasofya yenilenmiş, Büyük Saray'ın ön avlusu niteliğindeki Augusteion'un görünümü tamamen değişmiştir. VIII. yüzyıldaki

---

²⁰ Bu cadde, Divanyolu'nun Eminönü ile bağlantısını sağlar. Osmanlı ticaretinin döndüğü hanlar bölgesine de yol bağlantısı vardır.

²¹ Altın Kapı. Bizans İmparatorları sefere gidiş ve dönüşlerde bu kapıyı kullanmışlardır. Altın Kapı'dan şehre girer, Mese Yolu üzerinden Ayasofya'nın önündeki Augusteion Meydanı'na gelirlerdi.

²² Diğer adıyla Amastrianorum (Etmeydanı), Şehzade Camii'nin ve yeniçeri kışlalarının bulunduğu alandaki meydandır. Bu isimle anılma sebebi, bu alanda yeniçerilere et dağıtılmasıdır. Kazan kaldırmak isteyen kalabalıklar burada bir araya gelirler, suçlular burada asılır, kurbanlar burada verilirdi. Burası Hristiyan Constantinopolis'in de idam alanıydı (Hammer, 2011, s.104).

İkonoklazma'ya kadar Augusteion'un heykellerle dolu olduğu bilinmektedir ²³ (Kuban, 2021, s.77-80).

Berger, kilise kutlamalarının forumlarda yapılmasını da çarpıcı bulur. Meydanın kutlamalar ve törenler için düzenli bir merkez olarak kullanılması, Constantin'in forumdaki sütunun tabanına küçük bir şapel yaptırtmasından sonra olmuştur. Alaylar önce foruma gidiyor sonrasında Ayasofya'ya ya da civardaki başka bir kiliseye gidiyordu (Berger, 2015, s.374-5).

Constantinopolis halkının günlük yaşantısında meydan fonksiyonundaki forumlar, pazar olan macellumlar ve dükkân işlevi gören stoaların önemi büyüktür (Durak, 2015, s.28).

Byzantion'un en önemli geçim kaynağı balıkçılıktır. Boğaz'ı geçip Karadeniz'den Ege'ye göç eden palamutlar İstanbul'un simgesi olmuştur. Balıkçılık o kadar önemliydi ki o dönem basılan sikkelerin üzerinde dahi balık ya da balıkçılıkla ilgili figürler yer almaktaydı (Tekin, 2001, s.12). Balıkçılık yanında İstanbul'da tarım da yapılmaktaydı. Ekim yapıldığında iyi ve kaliteli ürün alacaklarını bilmelerine rağmen Trak saldırılarından korktukları için rahat rahat ekim yapamıyorlardı.

Bugünkü Sarayburnu mevkiinde kurulan Constantinopolis'i var eden en büyük sebeplerden bir tanesi Altın Boynuz, Haliç'tir. Sekiz kilometre içe sokulan geniş ve derin koyu ile Haliç, güvenli bir liman olmasının yanı sıra küçük tepelerden oluşan yarımadası ile de korunaklı yaşamaya elverişli özelliklere sahiptir (Demirkent, 2001, s.205). Günümüzde İstanbul, sahip olduğu stratejik konum ve limanları ile önemli bir dünya kentidir. Ekonomik unsurların demografik unsurlardan ne derece etkilendiğini şehrin ticari faaliyetlerinden anlamak mümkündür.

Doğu'dan Batı'ya taşınan tüm malların geçiş noktası olan İstanbul, Bizanslı ve Yahudi tüccarlarla dünya ticaretinin merkezi haline gelmiştir. Şehrin kurucusu

---

²³ I. Teodosius, üstünde gümüş bir heykelin bulunduğu bir sütunu Helena'nın sütununun yanına diktirmişti. Arkadios'un karısı Eudoksia ile büyük Leon'un heykelleri de vardı. İustinianos'un şehri yenilenmesinden sonra sütunun bulunduğu yere, yeni imparatorun heykelini taşıyan başka bir sütun dikilmiştir (Kuban, 2021, s.80).

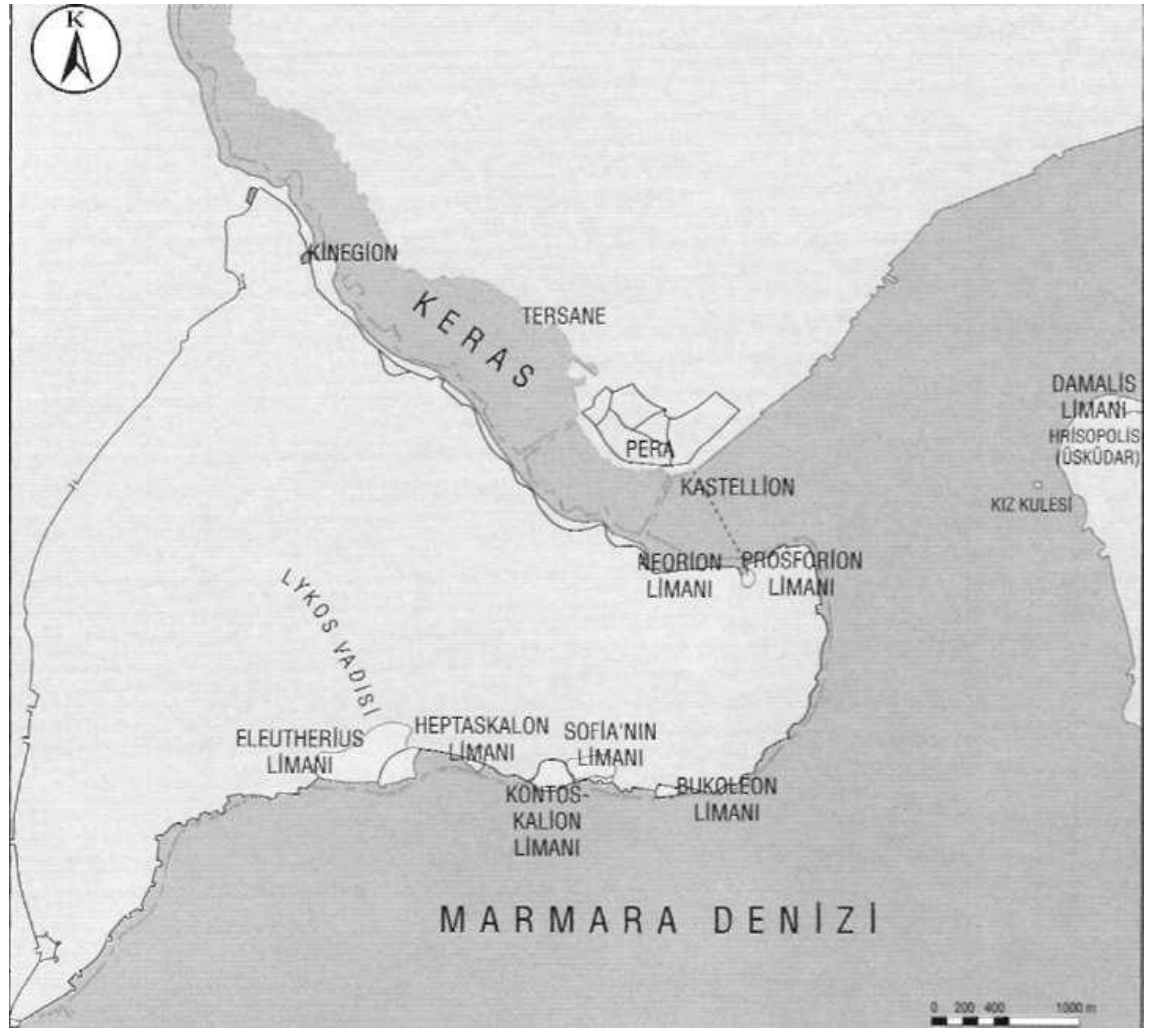
Constantin'in Byzantium'u başkent olarak seçmesinin başlıca nedenlerinden bir tanesi deniz ve kara ticaret yollarına hâkim olmasıdır. Şehir, Via Egnatia'nın²⁴ ve Kadıköy'den doğuya giden askerî güzergâhın buluştuğu bölgededir (Haldon, 2007, s.71). Bir kavşakta yer alan kenti başkent yapan Constantin, şehrin gelişmesi için oldukça fazla çaba sarf etmiştir.

Byzantion'un kullandığı iki liman vardı: Batı'da Neorion ve yakınında Doğu'da Prosforion (Kuban, 2021, s.18). Limanların güney kısmında Strategion yani ticari meydan (agora) vardı (Durak, 2015, s.26). Limanlar zincirlerle kapatılmıştı ve dalgakıranlara sahipti. IV. yüzyılda Kadırga ve Yenikapı'da iki yeni liman daha yapılmıştır (Tekin, 2001, s.16). Bizans döneminde kullanışlı limanlar, Haliç kıyılarında yer alıyordu. Bu limanlar Prosphorianos Limanı, Antik Çağ'dan beri kullanılan Neorion Limanı, Bukoleon Limanı, Eleutherios Limanı, Heptaskalion ve Konstaskalion'dur (Müller, 2001, s.56-64). Müller'de ismi geçmeyen Sofia'nın Limanı da buraya dahil edilmiştir (Tutel, 1994, s. 216).

Neorion Limanı, Antik Çağ'dan beri kullanılmıştır. Günümüzdeki Bahçekapı bölgesinde olduğu tahmin edilmektedir. Kentin güneyindeki tüm limanlar Constantin tarafından yapılandırılmıştır. Üç büyük limanın, Eleutherios, Heptaskalion ve Kontaskalion, yanı sıra kıyı boyunca farklı amaçlarla inşa edilmiş iskeleler vardı. Bukoleon Limanı, X-XI. yüzyıllarda kullanılsa da tarihi V-VI. yüzyıla kadar uzanır. İmparatorluk Sarayı'nın limanı olduğundan saray erkânı ve imparator için önemliydi. Saray terk edilince liman bakımsızlıktan kullanılamaz hale gelmiştir (Müller, 2001, s.58,60).

---

²⁴ Via Egnatia, Arnavutluk'tan başlayarak Constantinopolis'e uzanan Roma ticaret yoludur. Bu yolla ticaret özelinde kültürler, fikirler, sanat da taşınmıştır. Daha fazla bilgi için: <https://www.viaeagnatiafoundation.eu/>

Harita 3. Bizans Döneminde Limanların Konumu (Tutel, 1994, s. 216).

IV. yüzyıla kadar, Neorion ve Prosforion limanları kullanılıyordu. Prosforion; ticaret için kullanılırken, Neorion tersane dolayısıyla askerî işlemlere sahip bir limandı (Tutel, 1994, s.214).

Eleutherios Limanı, XII. bölgede bulunmaktaydı. IV. yüzyılda inşa edilmiştir. Burası bir süre sonra doldurulup Langa Bostanı haline getirilmiştir. Limanın dış kısımları, bugünkü Yeni Mahalle arazisi, Laleli Camii yapılırken toprakla doldurulur. Caminin banisi III. Mustafa doldurttuğu arsayı Ermenilere ve Rumlara satmıştır. Eski limanın surlarının bir kısmı demiryolu yapımı sırasında yıkılmıştır (Müller, 2001, s.60-1).

Varlığı bilinen ancak kesin yeri saptanamayan Heptaskalion Limanı'nın Kadirga ve Langa arasında olduğu düşünülmektedir. Kontaskalion Limanı, Osmanlılarda Kadirga Limanı olarak bilinir. XVI. yüzyıldan itibaren güçlenen Osmanlı Donanması için Haliç'te yeni bir tersane yapılmasıyla bu limanın çökme süreci başlar (Müller, 2001, s.61, s.63).

Bizans İstanbul'unda Sirkeci-Eminönü ve Çemberlitaş ile Aksaray arasındaki alanın ticaret faaliyetlerinde öne çıktığı görülür (Durak, 2015, s.29). Bizans döneminde limanların Haliç gibi kentin korunmaya elverişli bir bölgesinden ziyade Marmara kıyılarına yapılmasının sebebi, savunmanın daha kolay olabileceği düşüncesidir (Tutel, 1994, s. 214). Fakat, Osmanlı bu konuda Bizans'tan farklı düşünmekteydi.

Osmanlı döneminde Bizans döneminde kullanılan limanların büyük çoğunluğu unutulmuş, kullanılmamıştır. Haliç'in ağzından içeriye sıralanan liman ve iskeleler her daim varlıklarını korumuşlardır. Bunun dışında Sofia'nın Limanı da Kontaskalion gibi Kadirga Limanı adını alarak kullanılmaya devam etmiştir. XVII. yüzyılda İstanbul'un ana ticaret limanı Karaköy ve Tophane, daha çok yabancılar tarafından kullanılırdı. XIII. yüzyıldan başlayarak Galata, İstanbul'un uluslararası ticaretinin yapıldığı iskele niteliğini kazanmıştır. Haliç'in güneyinde Rumlar ve Türkler tarafından kullanılan limanlar da bulunmaktaydı (Tutel, 1994, s.215-6). Galata'nın diğer yanında topçuluk ve gemi inşası alanında uzmanlaşmış Tophane Tersanesi bulunuyordu. Haliç'in karşı yakasındaki Kasımpaşa Tersanesi, ülkeye gelen yabancıların hayranlık içeren fakat korkuyla bahsettikleri bir yerdir (Mantran, 2020, s.248-9). Osmanlıda ticaret alanları ile uyum gösteren limanlar, Osmanlıda da varlıklarını sürdürmüştür. Suriçi'ndeki liman - çarşı güzergâhı canlılığını, günümüz de dahil, her daim korumuştur.

Kentin bugünkü surları, çeşitli zamanlarda onarım görmüş Bizans surlarıdır. Tarihsel süreçte birçok sur inşa edilmiştir. Tarihî Yarımada'daki Septimus Severus Suru, Constantinus Suru, Teodosios Surları ile Topkapı Sarayı'nı çevreleyen Sur-ı Sultanî başlıca surlardır. Yarımada dışında Galata surları ve Karadeniz'den Marmara'ya uzanan Anastasios surları vardır. Bugün surlardan bahsedildiğinde akla üç sur gelir: Kara surları, deniz surları ve Haliç kıyısındaki surlar (İstanbul, 1994a, s.74, 75). XXI. yüzyıl İstanbul'unda surların varlığını bütünüyle algılamak çok mümkün olmasa da Bizans dönemi boyunca şehir surlar sayesinde olabildiğince korumaya alınmıştır.

Constantin, şehri başkent yaptıktan sonra anıtlarla süslemiştir. Bugünkü ismiyle Çemberlitaş'ta Constantin Forumu'nu inşa etmiş ve forumun ortasında bulunan porfir anıtın üzerine kendi heykelini diktirmiştir (Tekin, 2001, s.17). Sonraları tahrip olan anıt, demir çemberlerle sağlamlaştırılmış ve Osmanlıda bugünkü adını almıştır. Constantin ayrıca bugün Sultanahmet Camii'nin bulunduğu yerdeki Büyük Saray'ın²⁵ inşasına başlamış, Severus'un Hipodrom'unu anıtsal hale getirerek (Mantran, 2020, s.33), alanı iktidarın ve erkin yüceltildiği bir merkeze dönüştürmüştür.

Constantin tarafından Byzantium'un dinî motifler de içeren bir biçimde yeniden inşası tarihteki en önemli olaylardandır. Constantin'in tasarladığı kentte yaptığı surların sınırı, devam eden yüzyıllarda dahi şehrin yerleşim alanlarının doğal sınırını oluşturmaktaydı. II. Teodosios Surları her ne kadar şehrin nüfusunun artmasının bir sonucu olarak inşa edilse de çekirdek şehir, ilk yaratıcısının sınırında kalmıştır. Türk döneminde de böyle olmuştur (Kuban, 2021, s.25).

Kentin ilk surları bugün genel görüşe göre, Topkapı Sarayı çevresindeki Sur-ı Sultanî'ye denk gelen alandadır. Byzantium'un ilk kurulduğu yerde, kenti çevreler. Septimus Severus kenti yakıp yıktıktan sonra kentte imar faaliyetlerine girişmiştir. Kesin olmamakla birlikte eski surların dışında yeni bir sur yaptırmıştır (İstanbul, 1994a, s.74, 75). Daha sonra, II. Teodosios döneminin başında İstanbul'u batıdan kuşatan ve hâlâ kısmen ayakta duran kara surları inşa edilmiştir (Ahunbay, M., 1994, s. 77).

Kara surlarının kapıları, tezin asıl konularından olan camilerin veya külliyelerin konumu ile bağlantılı olduğundan önemlidir. Ana surun pek çok kapısı vardır. Müller'e göre dördü daha küçük olmakla beraber yedi adet kapı vardır. Bu kapılardan en önemlisi 1458'de surlara katılan Yedikule'nin bir parçası olan Porta Aurea kapısıdır. Müller ayrıca "Ksylokerkos (Belgrad Kapısı), Pege (Silivri Kapı), Rhesium (Polyandrion - Yeni Mevlevihane Kapısı), Romanos (Topkapı), Pempton (Örülü Kapı), Kharsios (Edirne Kapı)" kapılarını belirtir (Müller, 2001, s.287).

---

²⁵ Palatium Magnum

Arazinin yüksek kısmında yer alması Porta Aurea'nın, Altın Kapı'nın önemini vurgular. Sonraki dönemlerde kentin ana kapısı olarak kullanılan kapı imparatorun kente giriş törenlerinde kullanılmıştır. Fatih döneminde inşa edilen Yedikule'ye dahil edilen kapının geçitleri kapatılır ve kapının önündeki köprü yıkılır (Müller, 2001, s. 297). Osmanlının Bizans surları ve kapılarını istedikleri şekilde kullandıkları ve devamlılığı sağladıkları öne sürülebilir. Ancak bu devamlılık kesintisiz değildir. Bizans'ın kullandığı başlıca saraylar, Blakhernai Sarayı, Bukoleon Sarayı, Büyük Saray, Lausos Sarayı, Myrelaion Sarayı, Palatium Sarayı, Palatium Communis, Tekfur Sarayı'dır (Müller, 2001, s.223-247).

Şekil 1. Büyük Saray Betimi (Foss ve Magdalino, 1977, s.38-9)

Büyük Saray, Hipodrom'dan Marmara'ya doğru eğimle inen büyük bir araziye inşa edilmişti. Sarayı; Hipodrom ve Zeuxippos Hamamı, kışlalar, Ayasofya, Augusteion ile senato ve deniz çevreliyordu. Sergios Bakhos ve Aya İrini ise, tamamlayıcı mimarlık öğeleriydi. Hipodrom tarafında Kathisma olarak adlandırılan imparatorluk locası, batı tarafında imparatorun kabul salonu vardı. Bu alanlar günlük yaşamın sürdürüldüğü alanlardı. Bizans İmparatorlarının IV-IX. yüzyıllarda kullandıkları Büyük Saray'dan sonra, Komnenos Hanedanlığı, Mangana Sarayı ile Blahernai Sarayı'nı kullanmıştır (Yücel, 1994a, s.346-7). Büyük Saray bölgesi, Osmanlı döneminde küçük cami yapılaşmalarının yer aldığı bir yerleşim yerine dönüşür. Yeni inşaatlar yapılırken bu

sarayın parçaları kullanılmıştır (Müller, 2001, s.236). XVII. yüzyılda ise Büyük Saray'ın bir kısmının üzerine Sultanahmet Camii inşa edilmiştir.

İmparatorluk törenleri çoğunlukla Büyük Saray'da yapılıyordu. İmparatorluk merasimleri Roma ve Bizans için oldukça önemliydi. Büyük Saray'dan Ayasofya'daki ayine gidilirken dahi kısa mesafe olmasına rağmen dikkat çekici törenler yapılmaktaydı (Berger, 2015, s.376). Osmanlının da birçok tören yaptığı bilinmektedir. Osmanlı, Bizans'tan farklı olarak cülus törenlerini dinî sebeplerden ötürü, Bizans'ın yerleşmediği Eyüp'te yapmıştır.

Blakhernai Sarayı, XI. yüzyılın sonlarından itibaren Komnenos Hanedanı tarafından ana ikametgâh olarak kullanılmıştır. Bu saray mekânı değişikliğinin Bizans açısından en büyük sonucu geleneksel imparatorluk alaylarının artık yapılamayacak olmasıydı. Geleneksel tören Altın Kapı'dan başlayıp Mese boyunca ilerlerken, yeni tören Sarayburnu'ndan başlayıp Ayasofya, Hipodrom ve Eski Saray'a devam ediyordu. Alayın başlangıç noktasına tekne ile giden imparator, kısa fakat etkileyici ve süslü bir gösterinin içindeydi. Constantinopolis'teki zafer alaylarının sonuncusu, 1261'de Haçlılardan alınan şehirde Michael Palaiologos tarafından düzenlenmiş ve kente giriş yine Altınkapı'dan yapılmıştır (Berger, 2015, s.382-3).

İstanbul'da günümüze gelmiş en eski mezar kalıntıları MÖ V. yüzyıldan kalma olup Hipodrom'un kuzeyinde çıkmıştır. Kentin eski nekropoller Çemberlitaş-Süleymaniye - Laleli Camii arasında Bayezid Camii bölgesinde yoğunlaşmıştır. Çemberlitaş ve Beyazıt civarında olan bölgeler, mezar buluntularının yoğunlaştığı yerlerdir. Trakya yolu boyunca antik mezarlık alanları Aksaray'a, diğer tarafta Fatih'e kadar uzanır. Constantin şehri genişletirken, nekropoller de buraya doğru, bugünkü Esekapi, Koca Mustafa Paşa, Şehremini ve Fatih'e doğru kayar (Müller, 2001, s.219,220). Mezarlıklar şehrin dışında yer alır, Suriçi'ne sadece imparator ve akrabaları gömülebilirdi.

Constantinopolis 330 yılında Roma İmparatorluğu'nun başkentliğini üstlenince eskiden var olan toplumsal katmanların üzerine eklenen yeni yapıyla şehrin renklilik ve çeşitliliği artmıştır. Yüksek sosyal tabakayı ve sınıfı, şehri yönetenler ile üst düzey aristokratlar; orta sınıfı kent ya da kırsalda yaşayan zengin ve orta halli insanlar; alt sınıfı

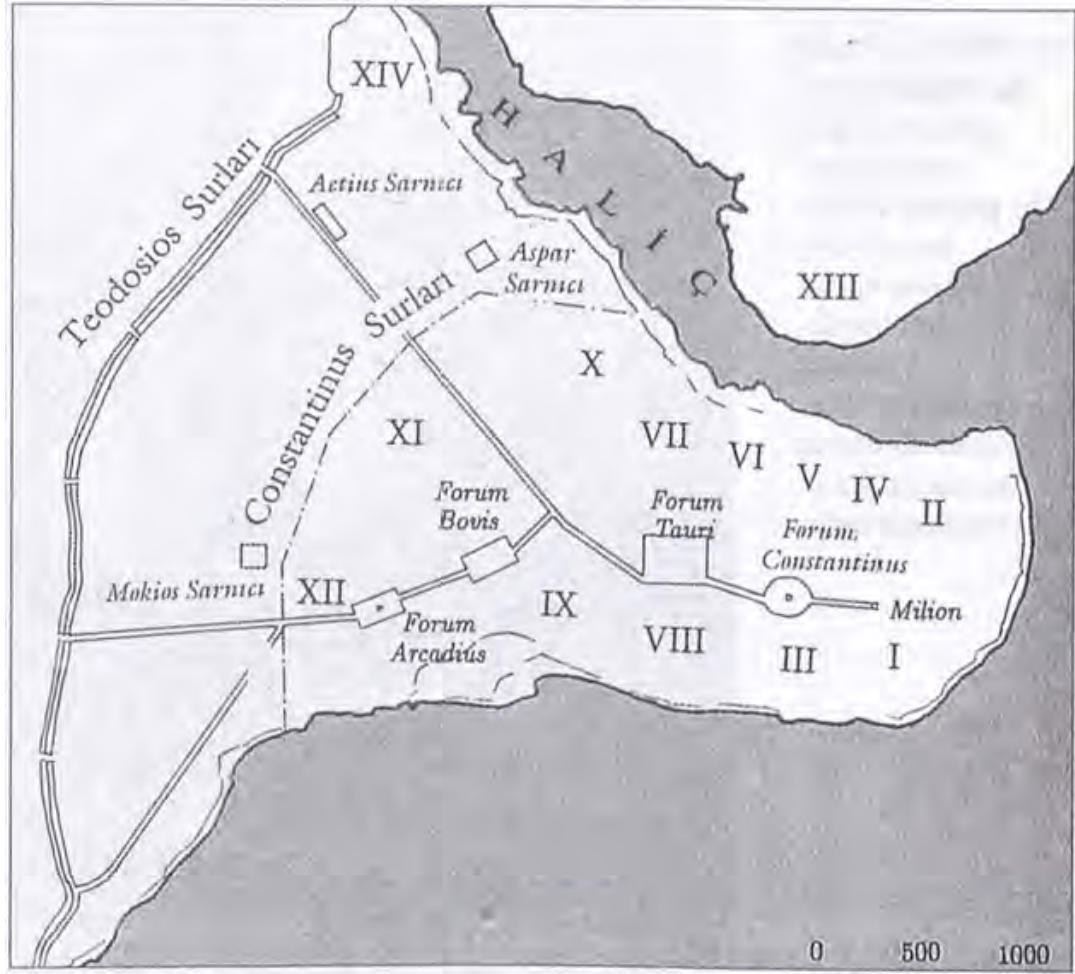
köleler, yoksullar ve hizmetkarlar oluşturmaktaydı. Bu sınıflandırmaların dışında çeşitli imtiyazlara sahip ruhban sınıfı ve din adamları bulunmaktaydı (Öztürk, 2015, s.24).

Osmanlıda vergi ödeyen tabaka dışında siyasi ve askeri tabakalar vardı (Selçuk, 2015, s.40). Bunlardan ilki yönetilenler, ikinci kesim ise sultanın otoritesini temsil eden yönetici sınıftı. Osmanlıda tapu yoluyla toprak edinme hakkı toprağı işleyip vergisini ödeyebilecek olan köylüler ile sınırlıydı. Kentliler ya da askeri sınıf mensupları bu kuralın dışındaydı (İnalcık ve Quatert, 2004, s.151). Osmanlı sultanları, başlangıçtan beri seçkin zümrenin dinî vakıf kurabilmeleri için toprak temlik²⁶ ediyordu (İnalcık ve Quatert, 2004, s.166). Toprak temlik ile geliştirilen vakıf sisteminin amacı, fethedilen diyarlarda kalıcı olmaktı. Vakıf sistemine özellikle derviş zaviyelerinin kurucularına yapılan bağışlar örnek verilebilir. Fetihden sonra, İstanbul’da tekkelerin hiç yoktan inşa edilmesi tercih edilmemiştir. Fatih ve izleyen II. Bayezid dönemlerinde, çoğu Bizans manastır yapıları ve kiliseler dinî kurumlara dönüştürülmüştür. Dönüşümün amacı, zaman kaybetmeden dinî hayatın ihtiyacı olan binalara sahip olmak ve geleneksel şenlendirme faaliyetleri ile şehri imar etmektir. Tekke niteliğiyle varlıklarını sürdüren dinî kurumlar arasında Kalenderhane / Theotokos Kyriotissa Kilisesi, Koca Mustafa Paşa - Sünbül Efendi / Aziz Andreas Manastırı, Küçük Ayasofya / Aziz Sergios ve Bakhos Kilisesi ve Akşemseddin / Hristos Pantokrator Manastırı bulunmaktadır (Tanman, 2015, s.411).

Constantinopolis’in fethi sonrasında şehrin iskân edilmesinde ve mahalle dokusunun oluşmasında cami-mescit odaklı yapılaşmanın etkisi vardır. Osmanlı İstanbul’u her ne kadar Bizans mirasını devralmışsa da mahalle dokusu olarak farklılık gösterdiği açıktır. Osmanlıda azınlıkların, millet konumundaki bireylerin, yerli halktan soyutlanmış olması mümkün değildi. Toplumun her kesimi mahallelerde esnek ve işlevsel olarak sosyal bir bütünlük (Arpağuş, 2015, s.204) oluşturmaktaydı.

---

²⁶ Devlet’e ait arazinin mülk olarak tahsis edilmesidir.

Harita 5. Bizans Kentinin 14 Bölgesi (Çelik, 1998, s.13).

Constantinopolis, topoğrafya açısından Roma ile farklı özellikler gösterse de Roma'ya benzetilmeye çalışıldı. Roma kentsel topoğrafik yapısına ve yönetim teşkilatına göre düzenlenen Constantinopolis 14 bölgeye ayrıldı. Sur dışı'nda iki bölgeden bir tanesi Blakhernai²⁷ daha sonra surların içine dahil edilmiştir. Latin İşgali'nden sonra imparatorlar burada inşa edilen Blakhernai Sarayı'nda oturmuştur. Sur dışında kalan diğer bölge Sykai²⁸ adını taşımaktaydı (Demirkent, 2001, s.206).

Doğan Kuban; biri Romalı biri Bizanslı iki Constantinopolis olduğunu belirtir, fiziksel açıdan bu ikisi arasında süreklilik olsa da temelde çok önemli bir farklılık

²⁷ Bugünkü Ayvansaray

²⁸ Galata.

olduğuna değinir. Birinci Constantinopolis Pagan Roma'nın Hristiyan dünyaya uzantısıdır. Diğeri ise, Roma'nın efsaneye ve arkeolojik fragmanına dönüşen Orta  ağ kentidir (Kuban, 2021, s. 72). Bu görüşü Mango; Bizans İmparatorluğu adında bir devletin hiç olmadığını, halkın kendisini Romaioi olarak adlandırdığını ya da Hristiyan nitelemesini kullandığını, imparatorluğun başka bir bölgesinden değil de aslen Constantinopolis yerlisi ise kendisini Bizantios olarak isimlendirdiğini ifade ederek destekler (Mango, 2021, s.9). Doğu Roma İmparatorluğu Hristiyanlığı kabul etmişti fakat yönetim açısından ve halkın aidiyeti bakımından hala Romalıydı. Osmanlı Devleti tamamen farklı bir kimlik ve dinle İstanbul'da var olsa da yaşadığı kent, içinde bulunduğu doku ona da Romalı kimliği aşılamıştı.

Herkesin kendinden bir şeyler bulabildiği İstanbul'un onca tahribata, savaşa, yıkıma rağmen bugün dahi insanlık tarihinde özel bir statüsü olduğu inkâr edilemez.

2.2. İSTANBUL’UN KISA TARİHİ

Osmanlı İstanbul’unu ve şehrin mekânsal boyutunu anlamlandırmanın başlangıcını, şehrin hangi aşamalardan geçtiğini eldeki veriler ışığında algılamaya çalışmak, oluşturur. Bu bağlamda, bu bölümde öncelikle İstanbul’un bir Yunan kolonisi²⁹ olduğu dönemden başlayarak Roma ve Bizans’la devam eden süreç takip edilmiştir.

İstanbul tarihinin Yunan kolonileri döneminden geriye gittiğini öncelikle bilmek gerekir. Bu yerleşimlere ait bilgiler günümüzde yapılan kazılarla sürekli güncellenmektedir. Yenikapı kazılarından önce tarihi yarımada’nın geçmişi 2500 yıl öncesine götürülmekteydi. Fakat güncel kazılarda elde edilen bulgular, bu bölgenin tarihini 8500 yıl³⁰ geriye taşımıştır (Kuzucu, 2015, s. 238). Yenikapı kazılarında elde edilen Neolitik Çağ’a ait çanak ve çömlekler, MÖ 6500’e giden Fikirtepe ve Yarımurgaz IV Evresi ile benzerlik içerir (Kızıltan, 2015, s. 373). Marmaray kazıları, MÖ 6500’li yıllardan sonra tarımla uğraşan ilk toplulukların İstanbul’da yaşadığını göstermiştir. İstanbul’un en eski yerleşimleri tarihöncesi döneme aittir ve çoğunluğu Anadolu yakasındadır.

Yenikapı Neolitiğinin, Fikirtepe Kültürü’nü oluşturan basit balıkçı-avcı köy topluluklarından çok daha gelişkin olduğu öne sürülebilir. Marmaray Projesi ile ilgili kazı alanlarından Sirkeci İstasyonu ve çevresinin MÖ VII. yüzyıldan beri liman olarak kullanıldığına ilişkin bulgulara rastlanmıştır. Kıyıdan yaklaşık 250 metre içeride olduğu tahmin edilen antik liman yaklaşık 2500 yıllık bir sürede dolmuştur (Kızıltan, 2015, s.363).

Özetle, Yenikapı buluntuları ile Yarımurgaz IV ve Fikirtepe buluntularının benzerliği, Tarihî Yarımada’daki yerleşimin en az Anadolu yakasındaki yerleşimler kadar

---

²⁹ Yerasimos’un ifadesiyle tam burada efsaneler ve gerçekler birbirine karışmıştır. “Kent, bugün Atina’nın geniş banliyösünde yer alan Yunan kenti Megara’nın bir kolonisi miydi, yoksa bir Trakya yerleşimi miydi? Hiç kuşkusuz ikisi de birden.” Kentin kurucusu kabul edilen Byzas, Trakyalıydı. Fakat, kentin kuruluş öyküsüne bakıldığında, Yunanların sömürge siyaseti ile bağlantılı olarak Boğazlar’ı denetleme isteği, şehre hâkim olma güdüsünü açıklamaktadır (Yerasimos, 2000, s.7). Byzas ismi Trakya’ya has olduğundan kentin mitleri de Trakyalılarla ilgili olmuştur (Arslan, 2010, s.6)

³⁰ Yenikapı kazılarında MÖ 8500’e tarihlenen bir mezar bulunmuştur.

eski olduğunu göstermiştir. Bu kazılarda özellikle Neolitik Dönem'den başlayarak İstanbul'un Grek koloni dönemi ile Roma, Bizans ve Osmanlı dönemleriyle ilintili birçok veriye ulaşılmıştır. Devam eden kazı çalışmaları ilerleyen yıllarda şehrin geçmiş tarihini aydınlatacak çeşitli veriler sunacaktır.

İstanbul³¹, jeopolitik konumu ve bu konumun getirdiği avantajlar itibariyle, tarih öncesi dönemlerden başlayarak izleyen her dönemde ilgi görmüştür. Elbette bu konum bazı dezavantajlar da yaratmıştır. Nitekim Polybios, Byzantion'un deniz sebebiyle zenginlik ve emniyette dünyanın en işlevsel konumuna sahipken toprak açısından bakıldığında da en işlevsiz yer olduğunu yazar (Tekin, 2015, s. 403). Mantran da kitabında şehri konumu itibariyle olağanüstü olarak nitelendirir ve Haliç'in yüzyıllarca Karadeniz ile Akdeniz arasında güvenli tek liman olduğunu belirtir. Sularının serin ve karaya ulaşımın kolay olması sebebiyle burada deniz ticareti gelişmiş, Osmanlılar Kasımpaşa tersanesini Haliç'te kurmuşlardır (Mantran, 2020, s.16-7). Topoğrafyanın gereği olarak bu alanda mekânsal süreklilik devam etmiştir. Ancak sürekliliğin, doğrudan Bizans'tan Osmanlıya değişimsiz ve kesintisiz biçimde var olduğu öne sürülemez.

Megaralılar, MÖ VII. yüzyılın başında Silivri'yi ve Kadıköy'ü kolonize etmişlerdir ve aynı dönemde Hellenlerce apoikia³² olarak kolonize edilen Kalkhedon'un ilk Yunan kolonileri, bir derenin³³ yanına yerleşmeyi daha mantıklı bulmuşlardır. Byzantion MÖ 660'ta Byzas tarafından kurulmuştur. Kentin adı da Byzas'ın yeri demek olan Byzantion olmuştur. Şehrin kuruluşuna dair birçok efsane anlatılsa da en yaygın olanı Megara kolonisi olarak kurulduğudur (Durak, 2015, s.24-25; Demirkent, 2001, s.205; Tekin, 2015, s.402; Yerasimos, 2000, s.24).

---

³¹ İstanbul Tarihi Yarımada'sı Yedikule'den başlayarak Haliç'e kadar uzanan ve II. Theodosius döneminde inşa edilen kara surunun iç çeperindedir. Kadıköy, Eski Çağ'da Khalkedon adıyla bilinen ve Megaralılar tarafından kurulan bir koloni yerleşmesidir. Selymbria (Silivri) de bir koloni kenti olmakla birlikte Roma İmparatorluğu döneminde gücünü kaybetmiştir. Byzantion ve Kadıköy'ün sınırlarında kendilerine bağlı köyler bulunmaktaydı; Byzantion sınırlarındaki Rhegion (Küçükçekmece) ve Khalkedon'a dahil olan Hrisopolis (Üsküdar) gibi. Megaralıların Byzantion'dan önce Khalkedon'u kurmaları tartışılan bir konudur. Bunun bilinçli bir tercih olasılığı fazladır. MÖ 8 ve 7 yüzyıllarda Hellenler Akdeniz ve Karadeniz'de büyük kolonizasyon hareketine içindedirler. Hellenler kısa süre içerisinde Akdeniz'e yerleştikten sonra Çanakkale Boğazı (Hellespontos) ve Marmara'da (Propontis) koloniler kurmaya başlamışlardır." (Arslan, 2010, s.14)

³² Yunanca "uzaktaki ev" ya da "evden uzaktaki ev" anlamına gelir.

³³ Bugün Kurbağalıdere olarak bilinen dere.

Harita 6. İstanbul Çevresinde Bilinen Tarihöncesi Yerleşimler (Kuban, 2021, s. 8)

Byzantion'dan önce kurulan Kalkhedon'dan deniz yoluyla Salymbria'ya erişim kolaydır ancak Byzantion'un Haliç'teki limanına erişim zordur. Dolayısıyla Kalkhedon'dan sonra Salymbria kolonize edilmiştir. Kalkhedon'un kurulmasının temel nedeni, antik kaynakların bahsettiği Heybeliada'daki bakır kaynaklarına yakınlığıdır. Marmara Denizi'nin kuzey kıyısında kurulan dört Megara kolonisinin ortak özelliği, liman işlevine uygun koy ve körfezlere, akarsuya ve tarım arazisine sahip olmasıdır. Dolayısıyla önce Astakos'un³⁴, ardından Kalkhedon'un³⁵, sonra Salymbria'nın³⁶ ve en son Byzantion'un kurulması, öncelikle kolay erişebilirlik, tarım arazilerinin varlığı ile Boğaz üzerinden Karadeniz ticaretini kontrole yönelik olmalıdır (Türkoğlu, 2014, s.22).

Bugün, Ayasofya ve Topkapı Sarayı'nın bulunduğu bölge, Byzantion'un akropolüdür. Akropol dışında Sykai ve Skutarion gibi küçük yerleşimler bulunmaktaydı.

³⁴ Bugünkü Kocaeli-Başıskele.

³⁵ Bugünkü Kadıköy.

³⁶ Bugünkü Silivri.

Akropol’de Artemis, Apollon, Zeus ve Aphrodite tapınakları yer alıyordu (Tekin, 2001, s.15; Durak, 2015, s.25).

Şehrin bugünkü manada temellerini atan İmparator Constantin, Eski Çağ’ın Byzantion’unu büyütmüş, başkent yapmıştır. 11 Mayıs 330 yılında başlayan (Diehl, 2006, s.19) başkentlik serüveni 1923³⁷’e kadar farklı imparator ve imparatorlukların katkısıyla yaklaşık 1600 yıl sürmüştür. Constantinopolis’in başkent olarak seçimi Doğu eyaletlerine yakınlığı ve stratejik konumu ile ilgilidir. I. Constantin imparator olunca, Byzantium’u yeni merkez ilan etmiştir. Şehrin imarına 324’te başlayan imparator, şehri en az dört katı büyütülmüştür. Kara tarafındaki surları daha batıya taşımıştır (Demirkent, 2001, s.206). Constantinopolis’in en parlak devri şehrin kuruluşundan I. Iustinianos’un hükümdarlığının bitimine kadar, 330-565, geçen süredir (Kuban, 2021, s.73).

IV. yüzyılda imparatorluk sarayının temelleri atılmış, Marmara yönünde üst yöneticiler için köşkler yapılmıştır. Roma’nın çeşitli eyaletlerinden getirilen eserlerle yeni bir kent yaratılmaya çalışılmıştır. Surlar yapılmış, şehir korumaya alınmıştır. (Durak, 2015, s.27). Şehir 13 Nisan 1204’te Haçlılar tarafından işgal edilmiştir. Kent işgal ve yağma ile bütün şatafatını, sanat ürünlerini ve maddi-manevi varlığını kaybetmiştir. Tüm kiliseler, saraylar, kütüphaneler ve manastırlar yağma edilmiştir. “Şehirler kraliçesi” İstanbul bu yıkımlar altında mahvolup gitmiştir (Demirkent, 2001, s. 211).

29 Mayıs 1453’te II. Mehmed şehre girdiğinde Latin işgalini atlatamayan kent, başta Hipodrom, Bukoleon sarayı vd. anıtlar olmak üzere harap haldeydi. Şehrin yeni Fatih’i imar çalışmalarına hemen başlayıp şehri bayındır hale getirmek için çok çaba sarf etti.

---

³⁷ (Detaylı bilgi için, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ankaranin-baskent-olusu/?pdf=3842>)

3. BÖLÜM

OSMANLI İSTANBUL’UNUN BAŞKALAŞIM SÜRECİ

‘Osmanlı İstanbul’unun Başkalaşım Süreci’ bölümünün temel amacı, İstanbul’un Osmanlı Devleti yönetimindeki değişim aşamalarını genel hatlarıyla göstermektir. Kentin değişim sürecinin çözümlemesi, Divanyolu ile başlayıp değişen yönetim merkezleri ekseninde fiziksel mekân ve ticaret hattı üzerinden yapılacaktır.

3.1. FİZİKSEL MEKÂNIN DEĞİŞİMİ

Her dönem ilgi görmüş olan İstanbul, bazı zaman dilimlerinde kötü dönemler geçirmiş olsa da dünya tarihinde daima önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı Devleti’nden önce şehrin en büyük değişimi, yeni bir başkent kuran I. Constantin zamanında olmuştur. 330 yılında kurulan kent, 1453 yılında Osmanlı fethine kadar değişimini sürdürmüştür. Sonrasında kentsel mekânın değişimi farklı şekilde devam etmiştir.

Constantin’in inşa ettirdiği kent tamamen boş bir alanda yapılmamıştır. Her gelen devlet, kentin bazı bölümlerini yıkıp yeni kenti inşa ettirmiştir. Şehri yöneten erk, bazen de kendinden önce var olan yönetimin izlerini tamamen silmek tavrını da göstermiştir. Şehri değerlendirirken ve değişim sürecini anlamlandırmaya çalışılırken bu iki konu değerlendirme sürecine dahil edilmelidir.

Constantin’in kurduğu kenti en çok etkileyen olaylardan bir tanesi, VIII. yüzyıldaki İkonoklazm hareketidir. Yapıların yanı sıra, yapıların içindeki ve dışındaki süsleme ve ikonalara da zarar verilmiştir. Fakat hiçbir olay, şehri, 1204’te başlayan Latin İstilası kadar etkilememiştir. Şehir, bu tarihten sonra bir daha eski ihtişamına kavuşamamıştır. 1453 Osmanlı kuşatmasında zarar gören surlar şehir fethedildikten sonra onarılmıştır (Ertuğrul, 2015, s.485). Görüldüğü üzere şehir neredeyse her dönemde çeşitli tahribatlara uğramıştır. Bu durum, bazen kuşatmalar, istilalar ve savaşlar de bazen de dönemin koşullarına uyum sağlamak için gerçekleşmiştir. Fakat kenti oluşturan unsurların başkalaşımı, fiziksel mekânın değişime direnç göstermesinden dolayı hemen

gerçekleşmemiştir. Bu bölümde, İstanbul'un dokusu tanımlanmaktan ziyade dokuyu oluşturan öğelerin ortaklıkları üzerinden kentsel mekânın değişimi okunacaktır.

İstanbul'un mekânsal gelişimi; Osmanlının devlet ve imparatorluk gelişimi, sultanın hükümrانlık gücünü oluşturan zenginlik, saray yapılanması -gerek fiziki yapılanma ve gerekse örgütsel yapılanma- ile ilişkilidir. Çalışma bu ilişkiye sultanların ve hanedan mensuplarının sosyal ve dinî fayda sağlayan, ticareti geliştiren, kentin gelişmesini ve başkalaşımını sağlayan imar faaliyetleri açısından bakan bir görüş sunmaktadır.

Constantinopolis'in fethiyle başlayan ilk imar faaliyetlerinin gerçekleştiği erken dönem, hem şehrin yeniden kurgulanışını hem de imparatorluğun kuruluş evresini oluşturur. Fetih sonrasında Constantinopolis, köyleri andıran bir özellikteydi. Şehrin birbirinden kopuk görünümdeki mekânlardan oluşan durumundan dolayı, şehre bir imparatorluk başkent özellikleri kazandırmak ve Türk-İslam şehri misyonu yüklemek, zorlu bir süreç olmuştur (Kuban, 2021, s.260). Bu bağlamda en temelde küçük mescitler çevresinde mahalleler oluşturulmaya başlanmıştır. Eyice'ye göre, Osmanlı şehirciliğinin temel ilkesi, şehirlerde din ve ticaret merkezlerinin kurulmasıdır (Eyice, 1992a, s.303). Şehir bu merkezler sayesinde gelişiyor, neredeyse her şehirde bulunan ulucamiler etrafında şehir genişliyor, ihtiyaç olduğunda yeni cami ya da mescitler yapılıyordu. Dinî hayat ulucamilerin etrafında şekillenirken ticari hayat da merkez teşkil eden bir bedesten, çarşı, hanlar bölgesi etrafında oluşuyordu. Gerçekte padişah külliyesi her iki işlevi birden yerine getirmek üzere tasarlanmış yatırımlardır. Bu anlamda, padişah külliyesi ile farklı özelliklere sahip külliye ve tekil dinî yapılar, birbirinden ayrı özellikler taşırlar. Örneğin selatin camileri ilk dönemlerde bütüncül yapıların merkezini teşkil ederken, aynı zamanda külliye'nin ayrılmaz bütünü oluşturan çeşitli yapılar ile bulundukları mekânı, yöreyi, mahalleyi geliştirmeye yönelik inşaat faaliyetleridir. Süreç içinde selatin camileri tekil saray camilerine dönüşmüştür. Bu konu çalışmanın sonunda tekrar irdelenecektir. Benzer şekilde sosyal ve kültürel hayat selatin camilerin, küçük külliye'nin etrafında şekilleniyordu. Çalışmanın başındaki bu saptamalara sonuç bölümünde tekrar değinilecektir.

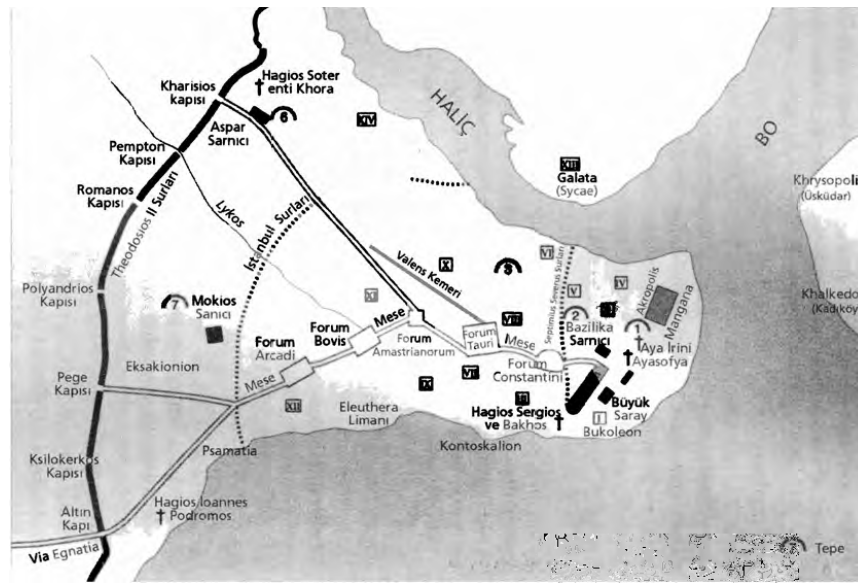
XV. yüzyılda İstanbul kenti, Bizans Constantinopolis'i hatlarında yoğunlaşmaktaydı (Kuban, 2021, s.265). Tek istisnai yerleşim Eyüp'tü. Eyüp, Bizans Dönemi'nde Surdışı'nda nekropol olarak kullanılan ve sık ormanların yer aldığı Suriçi'ne oranla önemsiz, yerleşimin olmadığı bir bölgeydi (Artan, 1995, s.1). Fatih Sultan Mehmed ile bu yerleşim önem kazanmış, şehrin dinî sembollerinden olmuş ve bu bölgede yoğun yapı faaliyetleri görülmüştür.

İstanbul'un Tarihî Yarımada dışındaki başkalaşımı, Haliç kıyısı karşısındaki Galata Bölgesi'nde, Galata Kulesi çevresinde ve Boğaz'ın Avrupa yakasında -Karaköy Tophane – Fındıklı- kıyı boyunca başlamıştır. Eyüp ile, Bizans mekânının dışına çıkış Tophane'nin yapılmasıyla olmuştur. Bizans'ın ilk dönemlerinde buranın Galata surlarının dışında kalan, ormanlarla kaplı, boş bir alan olduğu bellidir. Burada daha öncesinde bir Apollon mabedi, sonra Hadrianus ve Natalie Kilisesi'nin yapıldığı saptanmıştır. Osmanlıda ise, bu mabetler yerlerini top dökümhanelerine bırakmıştır. Burayı iskâna açan Fatih Sultan Mehmed'dir (Gülersoy, 1994a, s.274-5). İlk tersane Kasımpaşa'da açılmış, XVI. yüzyılda I. Selim döneminde Osmanlı donanması büyük bir gelişme gösterince atölyeler yapılmış ve tersane geliştirilmiştir (Kuban, 2021, s.260). Cami ve mescitler yapılarak tersane ve tophane ile gelişime başlayan bölge, şenlendirilmiştir. Haliç, Boğaziçi kıyıları ve Üsküdar; mahallelerin olduğu Surdışı yerleşimlerdir.

Galata'da nüfus yoğunluğu ile semt gelişmiş, kıyı ticaretinin yoğun olduğu "Salıpazarı" ortaya çıkmıştır. Salıpazarı'ndan başlayarak Beşiktaş'a uzanan hat boyunca Osmanlı'nın son dönemine kadar hasbahçeler ve yazlık saraylar bulunmaktaydı. XVI. yüzyıldan sonra kaptanıderyaların burada oturması, donanmanın Akdeniz'e buradan yelken açması, Üsküdar'a geçişin buradan olması, ulaşım ve ticaretin kesiştiği yer olması bakımından şehir gitgide büyümüştür (Artan, 1994c, s.282). Osmanlı'nın yükselişe geçtiği XVI. yüzyılda, İstanbul da en parlak zamanlarını yaşamış (Kuban, 2021, s.265) ve Suriçi İstanbul'un görünümü büyük ölçüde tamamlanmıştır. Suriçi, yoğun nüfusa maruz kalmış; İstanbul'da fetih öncesinde de Türk kenti olan Üsküdar'da da şehir doğuya doğru genişlemeye başlamıştır.

Divanyolu güzergâhı, İstanbul'un en prestijli yoludur. Tarihsel süreçte birçok değişiklik yaşasa da genel kabulle, Ayasofya'nın önünden Forum Augusteion'dan

başlayıp Çemberlitaş'ta Constantin Forumu'nu geçerek Forum Tauri'ye inen bir hattı. Burada ikiye ayrılan caddenin bir kolu Havarium Kilisesi'nden geçerek Edirnekapı'ya, diğer kol Arcadius ve Bovis Forumlarını geçerek Altın Kapı'ya ve Pege Kapısı'na ulaşıyordu (Mantran, 2020, s.62). Mese ile Haliç arasındaki kısım şehrin nüfusunun en yoğun olduğu bölgeyi oluşturmaktaydı.

Harita 7. Constantinopolis'in Topoğrafik Hatları (Mantran, 2020, s.63).

XV. yüzyılda Divanyolu'nun ilk yapıları inşa edilmiştir. II. Bayezid ve Fatih dönemlerine denk gelen bu zaman diliminden sonra kentsel odakların büyük yapılarla tamamlandığı XVI. yüzyıl ve sonrasındaki dönem başlamıştır (Kiper, 2015, s.446). XVI. yüzyılda Arcadius Forumu'ndan batıya doğru kara surları boyunca mahallelerin çoğaldığı görülmüştür. Bu gelişim XV. yüzyıl yapısı Dâvud Paşa Külliyesi'yle birlikte yapılan dükkânların, ticaret merkezi oluşumuna olanak sağlaması sonucunda sağlanmıştır. XVI. yüzyılda Topkapı'da Kara Ahmed Paşa Külliyesi'nin, Silivri Kapı'da İbrahim Paşa Külliyesi'nin, Avrat Pazarı'nda Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi'nin yapılması kentin geliştiğinin ve büyüdüğünün göstergesidir (Kuban, 2021, s.313). Klasik Dönem İstanbul'u şehrin değişiminin başlangıcını temsil eder. Kanuni'nin iktidarında simgeleşen saray ritüelleri oluşmuş, fiziksel mekân değer kazanmaya başlamıştır. XV. yüzyılda iskân ve ilk imar çalışmaları bittiği için XVI. yüzyılda Osmanlı'nın gelişimine de uygun olarak

büyük yapı faaliyetlerine girişilmiştir. Bu yüzyıl, boş alan bulmanın güçleştiği ve belli istimplâklerle alan yaratılabildiği bir dönemdir. Osmanlı artık Bizans'ın kullandığı alanlara değil, kendi belirlediği yeni alanlara yapılar inşa ediyordu (Kiper, 2015, s.447). Üsküdar XVI. yüzyıldaki sınırlarını korumakla beraber, Galata elçiliklerinin bulunduğu Tophane büyük bir semt olmuştu. Üst sınıfların sahilsaraylarının bulunduğu Tophane-Dolmabahçe arasında sonradan yapılacak birçok sarayın ilki olan Beşiktaş Sarayı, II. Osman tarafından buraya yapılmıştı (Kuban, 2021, s.341). Devletin üst kademeleri artık kalabalık Suriçi'nde değil, deniz kenarında ya da büyük bahçeler içinde yaşamayı yeğlemeye başlamıştı. Bu dönemde kent dışı yaşam yavaş yavaş moda oluyordu.

XV ve XVI. yüzyılda şehrin önemli merkezleri başkalaşmaya başlamış ve XVII. yüzyılın sonunda şehir, yeni bir görünüme bürünmüştür. Süleymaniye Külliyesi³⁸ ve Eski Saray ile çevresi, Sultanahmet Camisi ve Atmeydanı³⁹, Yenicamii ile Gümrük Kapanı zaten daha da önce önemli olan konumlarını pekiştirmişlerdir. Önemli üç odak, İstanbul'un, yeni fiziksel çevresinin temel yapıları olmuştur.

XVII. yüzyılda Eyüp, Üsküdar, Beşiktaş ve Galata sahillerindeki yapılarla da inşa faaliyetleri devam etmiştir (Düzenli, 2015, s. 241-242). Fakat XVII. yüzyılda Sultanahmet Külliyesi'yle büyük cami devri kapanmış ve klasik İstanbul silüeti tamamlanmıştır (Kiper, 2015, s.447). XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar da Divanyolu simgesel önemini devam ettirmekle birlikte birçok sebepten ötürü yeni imar faaliyetleri için çok fazla tercih edilecek mekân olmayacaktır. Cerasi'ye göre, XVIII. yüzyıl İstanbul'u XV ve XVI. yüzyıllardaki anıtsal yapıları ve fakir alt dokusunu hatta anıtsal katılığını kaybetmiştir. Klasik Dönem'den sonra gelen bu dönemlerde Osmanlı kenti düşmemiş, Cerasi'ye göre, kente yaşam veren malzemeler değişmiştir (Cerasi, 1999, s.14, 15). Kos ise, İstanbul'un uygarlık düzeyi ve kentsel gelişmesinin XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren yavaşladığını, XIX. yüzyıl sonlarında ise durduğunu yazar. Bunu bir

---

³⁸ “Külliye, Türk mimarlık tarihçilerinin dilinde XX. yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanan bir terimdir. Süleymaniye Vakfıyesi'nde bu yapılar topluluğunun tümü bir “imaret” olarak anılır ki bir yeri inşa faaliyeti yoluyla geliştirme, canlandırma projesi anlamına gelen (ve “mimar” sözcüğü ile aynı kökten gelen) bu Arapça kelime Osmanlı tarihinin o yüzyıllarında bu tür yapı grupları için en sık kullanılan tabirdir.” (Sezer, 2015, s.278).

³⁹ Atmeydanı (Hipodrom), Osmanlı döneminde planlanmayan ama bilinçli olarak korunan tek açık mekândır (Kuban, 2021, s.440).

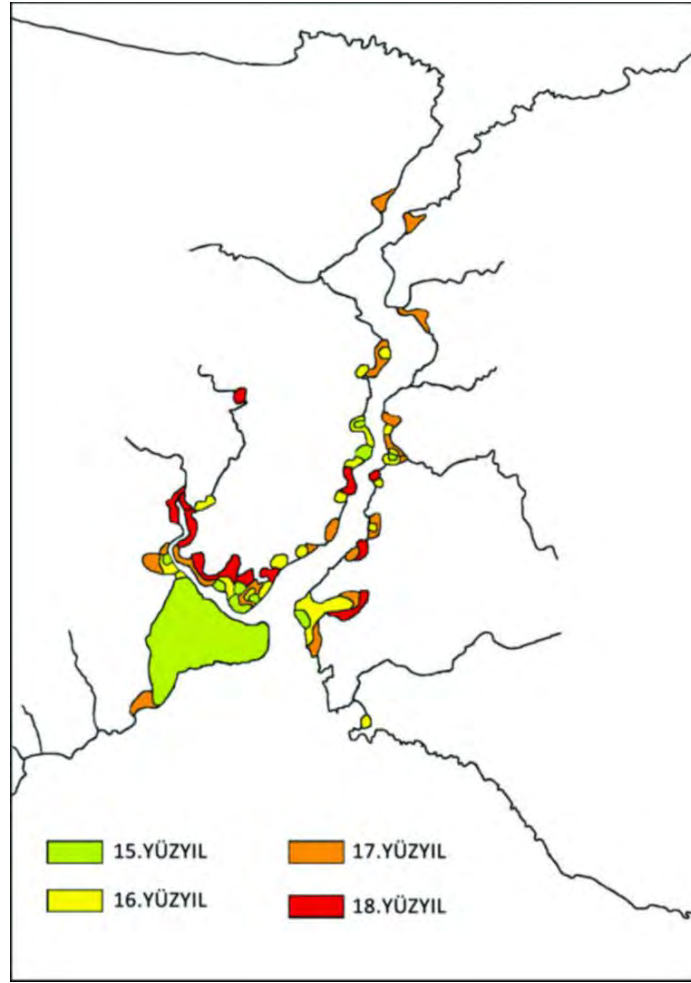
içe kapanma olarak tanımlar. Hasta insanlarda var olan korkuyu Osmanlı ülkesi ile İstanbul'un da yaşadığını belirtir. Bunu zamanın ağır ritminin onun üzerinden geçmesinden korkarak içe kapanma içgüdüğü olarak ifade eder (Kos, 2019, s.162). Avrupa'nın yeni şehirlerine benzemeye çalışan Osmanlı şehirinde Saray yeniliklere öncü olmuştur. Öyle ki eski birçok yapıyı yıkmak, değişim taraftarı olduğunu göstermek anlamına geliyordu.

XVIII. yüzyılın en önemli yanı, Surdışı mahalle ve bölgelerin öneminin artmasıdır. Bu yüzyılda Topkapı Sarayı ve büyük camiler şehrin silüetindeki egemenliğini korurken panoramaya artık Boğaz, Haliç ve Üsküdar da dahil oluyordu. Üsküdar'da yapılan Yeni Valide Camisi ile de Üsküdar'ın anıtsal yoğunluğu artmıştır; yerleşim üst sınırı aynı kalsa da Üsküdar, yüzyılın sonunda askerî yapılara ev sahipliği yapacaktır (Kuban, 2021, s.406, 407,430). Suriçi'nde bu yüzyılda bazı kıyılar doldurularak ve saraya ait mülkler satılarak yeni konutlara alan sağlanmış; doldurulan Langa Limanı'nda (Theodosius Limanı)⁴⁰ Yenikapı adıyla bir mahalle kurulmuş ve üretilen arsalar Ermenilere satılmıştır (Kiper, 2015, s.432). XVIII. yüzyılda Haliç önemini hala koruyor, Boğaz ve Haliç kıyı semtlerinin de öne çıkmasıyla kentin orta noktası misyonu yüklenmeye başlıyordu. Bu yüzyıl, Batı'ya dönüşün heyecanını ve bunun getirdiği yenilikleri içeriyordu. En önemli değişiklikler askerî alanda olmuş, bu yüzyıldan sonra daha köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu yüzyılın son çeyreğinde Topçu Kışlası ve Taksim-Galata arasına açılan yol, yeni mahalle oluşumlarını özendiriyor fakat ilginç şekilde Türkler bu yeni mahallelerdense yine kıyılarda⁴¹ ve özellikle Üsküdar'da yaşamayı tercih ediyorlardı. Beyoğlu'nda Rumlar için yeni mahalleler kurulmaya başlanmıştı. Bu yüzyılda Beşiktaş artık büyük bir yerleşimdi hatta Teşvikiye'ye de doğru da genişliyordu (Kuban, 2021, s.429, 430). Bu genişleme sonraki yüzyılda kalıcı bir konut alanına dönüşmeye başlayacaktır (Şekil 2).

---

⁴⁰ İnciciyan, "Dışarı Yenikapı ve Davutpaşa kapısı" arasında Büyük Langa ya da Vlanga bostanı denilen çok büyük bahçe olduğunu öne sürer. Elefterios ya da Theodosius Limanı denilen liman şehrin 12. alanında ve yedinci tepesinde bulunmaktaydı (İnciciyan, 1956, s.8).

⁴¹ Türkler, kıyıları İstanbul tarihi boyunca çok tercih etmiştir, denilemez. Bu yüzyılda I. Abdülhamid, Beylerbeyi'ni kurmuş ve cami yaptırmıştır. Emirgan'da cami ve çeşme yaptıran padişah buralarda mahalleler kurulmasını ve Türklerin kıyılara yerleşmesini istemiştir. Sarıyer'de Büyükdere orman yolunu imara açan da Türklerin yerleşmesini isteyen I. Abdülhamid'di (Kuban, 2021, s.430).

Şekil 2. XV-XVIII. Yüzyıllarda İstanbul'un Yerleşim Sınırları
(Kiper, 2015, s. 432).

Denilebilir ki XVIII. yüzyıl, Avrupa'dan yeni imgelerin Osmanlı kentinde belirmesi, sefaretlerin⁴² artmasıyla yeni dünya vizyonunun İstanbul'a taşınmaya başlama aşamasıdır (Kuban, 2007, s.499). Bu yüzyılda sadece Batılılaşmanın kıpırtıları başlayacak, bir sonraki yüzyılda kent, bambaşka bir Osmanlı kentine dönüşecektir.

⁴² XVIII. yüzyılda Pera'da İsveç, Rus, İngiliz ve Fransız elçilikleri bulunuyordu. Elçilik binaları Tophane'nin üst yamaçlarına yapılmıştı. Panoramaya artık bu elçilikler de dahil oluyordu. Pera, XVIII. yüzyılda I. Mahmud'un yaptırttığı maksemin bulunduğu Taksim'e doğru genişliyordu (Kuban, 2021, s.429).

XIX. yüzyıl, İstanbul tarihi için yepyeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu dönemde Osmanlı bürokrasisinin modernleşme arayışları, birçok siyasi dönüşüme sahne olmuştur (Çelik, 1998, s.2). Kentte sembolik anlam içeren dönüşümlerin en önemlisi idarî merkezlerin değişimi olmuştur. Saray, dönüşüme ayak uyduracak ve Sarayburnu'nu terk edip Beşiktaş, Çırağan, Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarını yeni merkezler olarak belirleyecektir (Eldem, 2010, s.226). Cerasi, değişen İstanbul'u, aşama aşama başlayıp XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar kentin temsili bölgelerindeki çözülme şeklinde tanımlar (Cerasi, 1999, s.11). İktidar topoğrafyasının değiştiği bu yüzyıl, bu sebebe bağlı birçok unsurun değişimini de beraberinde getirecektir.

XIX. yüzyılda inşa edilen dört saray, Osmanlı İstanbul'unun görünümünü değiştiren temel yapı topluluğudur. Bu yüzyıldaki saraylar; Abdülmecid'in 1856'da yaptırttığı Dolmabahçe Sarayı, Abdülaziz zamanında yapılan 1865 Beylerbeyi Sarayı, Abdülaziz'in tamamlattığı 1871 Çırağan Sarayı ve II. Abdülhamid'in yapısı Yıldız Sarayı'dır (Batur, 2015, s.390). Dolmabahçe ve Yıldız Sarayları, Topkapı'dan sonra Osmanlı başkentinde yönetim merkezi işlevini yüklenmişlerdir.

Önceki paragraflarda Osmanlı'nın 'Batılılaşma' çabalarına değinilerek, batı tarzında sarayların Boğaz kıyısı boyunca konumlandırıldığına ve devlet yönetiminin merkezinin değiştiğine değinildi. Bu aşamada değinilen değişimin temel bir nedenini belirtmek gerekir. Aynı dönemde modernleşme imgesi yaratmak çabası içine giren Osmanlı devleti, yeni, batılı tarzda yapılar inşa ederken, varlığını yabancı ülkelere ispat etmek çabasıdadır. Elçiliklerin Galata'da ve Boğaz'ın uzak kıyılarında yer aldığı bir dönemde, Osmanlı Devleti saraylarını ve kışlalarını hemen Galata Bölgesi'nin bitiminde, sınırında inşa etmiştir. Bu gelişim çok önemli bir gerçeğe işaret eder. Bir yandan Galata'daki yabancı misyona mekânsal olarak sınır çekilirken, sarayların hemen üstündeki tepelerde ve o dönemdeki adı ile Pera'nın biriminde dönemin mimari üslubunu yansıtan kışlalar inşa edilmiştir. Kışla inşası bir güç göstergisidir. Aynı zamanda Dolmabahçe Sarayı'nın hemen üstündeki tepelerde kurulması ile aynı yapılar yalnızca devleti koruyan gücü değil, fakat aynı zamanda hükümranlığı temsil eden padişahın korunduğunun açık simgeleridir. Öte yandan mekânsal seçimin Boğaz kıyısında yapılması sadece yalın bir alan seçimi değildir. Saray ve padişah ve erkânı kara yönünde yüksek duvarlı saraylara ile yalıtılırken, denizin, diğer bir deyişle Boğaz'ın doğal bir set

oluşturması nedeniyle her iki yönden de koruma altındadır. Aynı dönemde, artık selatin camileri külliyelerin bir merkezi olmaktan çıkmıştır. Selatin camisi tek başına artık saray camisi hüviyetindedir. Bu başkalaşım Batılılaşma döneminin dinî yapılarda görülen en önemli özelliklerindendir. Avrupa Boğaz yakasındaki kışlaların camisi yoktur, Anadolu kıyısında yalnızca Selimiye Kışlası'nın camisi vardır. Bu gelişme Osmanlıda modernleşmenin ilk belirtilerindendir.

Yukarıda yazılan gelişimin uzantısı olarak, Boğaziçi'nde farklı, eski kentteki özelliklerden tümüyle bağımsız, kentin Avrupa yakasına özgü ikinci bir İstanbul yaratılmıştır, Halbuki XVIII. yüzyıla kadar Boğaziçi sultanların ve devletin ileri gelenlerinin yazlık tatil yörenidir Boğaziçi (Kuban, 2021, s.440). Boğaziçi'nde yenilenen sahil sarayları ile Bâb-ı Âlî arasındaki Hayratiye ya da Mahmudiye olarak anılan köprünün 1836 yılında yaptırılması bu sarayların artık kalıcı olacağının da en büyük delili sayılabilir (Uğurlu, 2016, s.265-6). XIX-XX. yüzyıllarda Suriçi sınırları aynı kalırken şehrin genel mekânsal sınırında büyük bir gelişme görülmüştür. Bu büyüme Çelik'e göre üç yönde olmuştur: "Taksim'den (Petit Champs) Şişli'ye doğru; Tophane'den sahili izleyerek Dolmabahçe'ye doğru ve Dolmabahçe'den Beşiktaş'ın sırtlarını aşarak Teşvikiye ve Nişantaşı'na doğru" (Çelik, 1998, s.35). Anılan yönler o dönemde bilinçli bir şekilde şehrin modernleşmesine devletin müdahalesini gösterir.

Suriçi'nde tek değişim, yangınlardan dolayı oluşturulmaya çalışılan modern ve planlı yeni mahalle dokusuydu. Eski İstanbul yapıları varlığını korumuştur. Hatta öyle ki Galata ve Pera'ya yakın olan geleneksel mahalleler değişimden çok fazla etkilenmemişlerdir. Tophane, Kasımpaşa ve Galata'nın Müslüman mahalleleri geleneksel dokularını korumaya devam etmişlerdir (Eldem, 2010, s.228). XIX. yüzyılda yaya kaldırımı olan Divanyolu Caddesi yapımı için cadde üzerindeki birçok yapıya müdahale edilmiştir. Ayasofya'nın önünde alan açmak için evler yıkılmıştır (Kuban, 2021, s.455-6). Gelenekten 'maksatlı kopma' eğilimi bu şekilde de kendini göstermiştir.

1805'te yapılan Selimiye Kışlası ve limanı, Üsküdar ile Kadıköy'ü birleştirmiş; bu semtler tramvayla birbirine bağlanmıştır. Modern İstanbul'un yeni simgeleri artık büyük kubbeler ve minareler değil; limanlar, tren istasyonları, gemiler, vapurlardır. Tüm bu gelişmeler Anadolu kıyılarının statüsünü değiştirmiştir. Buralar yazlık olmaktan çıkıp artık Suriçi İstanbul'dan gelenlerin daimî ikametgâhı olmuştur. İstanbul'un kentlerini

birbirinden ayıran deniz, artık birleştirici bir misyona sahip olmuştur (Kuban, 2021, s.472). Yapılan limanlar, iskeleler ve garlar şehri birleştiriyor, metropol olmak için çaba sarf eden bir İstanbul ortaya koyuyordu.

Harita 8. İstanbul Camileri Haritası, 1917 (Kublay, 2015, s.543).

Kentsel alanların genişlemesi ile birlikte yapıların İstanbul ve Surdışı'ndaki camilerin dağılımı da artmıştır (Harita 8). Şehirleşmenin en büyük kriteri sayılan cami ve mescit artışları şehrin artık bütüncül algılanması gereken bir yer olduğunu göstermektedir.

Fethin başından beri gayrimüslim merkezi olan Galata, Avrupa'nın ekonomik gücüne boyun eğen imparatorlukta Batılı tacirleri ağırlayan ve taleplerine cevap veren bölgeye dönüşmüştür. Yukarıda değinilen üç yönün kent içindeki gelişimi şöyledir; XX. yüzyılın başında Teşvikiye ve Nişantaşı son biçimlerine ulaşırken, XX. yüzyılın ilk on yılında ana arter Harbiye-Şişli olmuştur (Çelik, 1998, s.35, 36). Şehrin genişlemesinin en önemli sebeplerinden biri de Divanyolu'ndan taşınan Osmanlı bürokratlarıdır. Suriçi'ndeki konaklarını terk eden saray erkânı Şişli, Nişantaşı, Maçka, Harbiye ve Boğaz

semtlerine taşınmışlardır. İmparatorluk idaresinin yer değişimi hem semt hem de üslup olarak simgesel bir değişime sebep olmuştur (Eldem, 2010, s.226). Bakanlıkların hala Divanyolu'nda Bâb-ı Âli'de olması, eski ve yeni İstanbul arasında gidip gelmelerine sebep olsa da 'yeni dünya'ya uzak kalmamak daha ağır basmış olmalıdır. Artık İstanbul, Moda ve Kadıköy'e uzanan; Galata-Pera'da nabızı atan bir "metropol" niteliği kazanmaktadır.

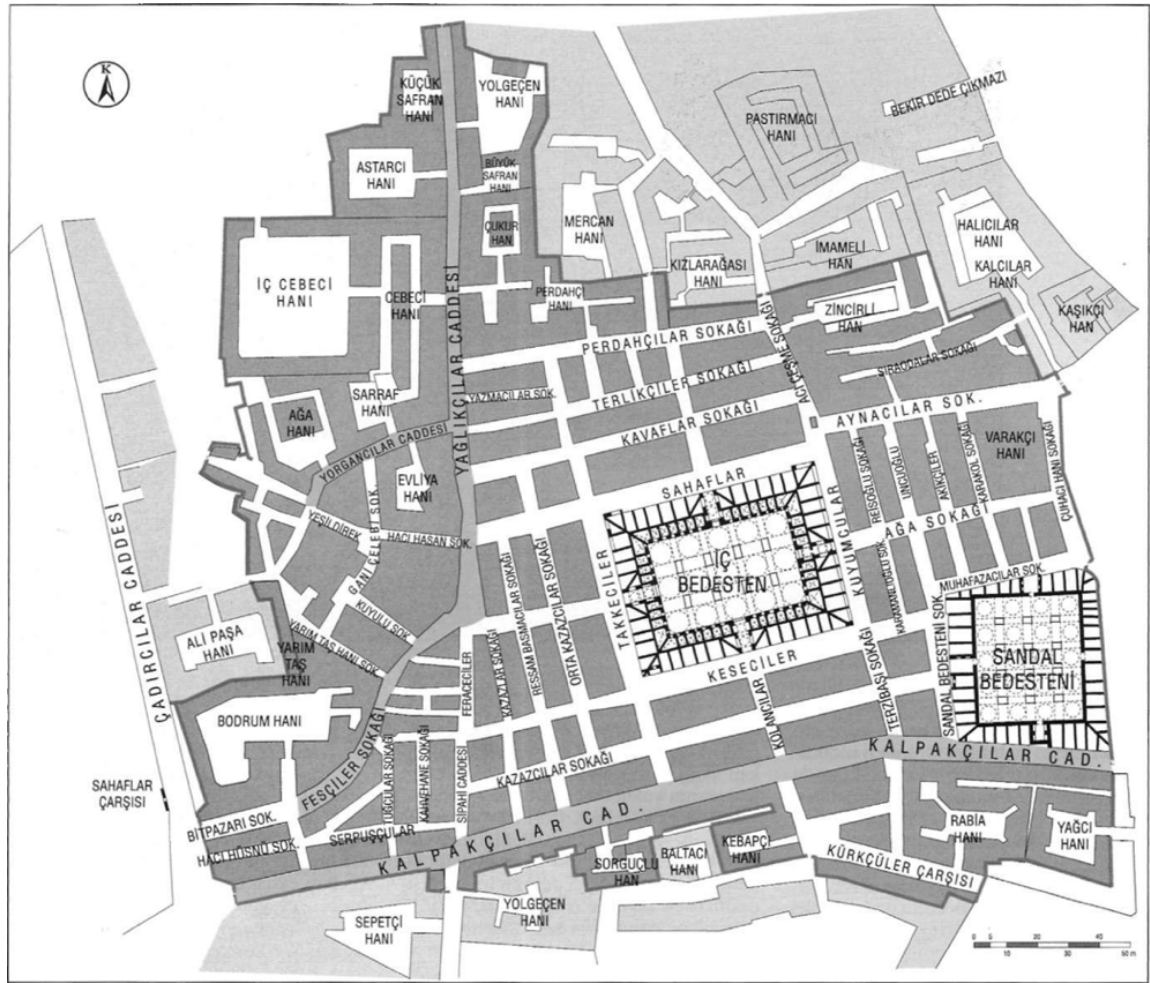
Cerasi, mimari ve kentsel proje olan "Batılılaşma"nın deneme ve yanılma sürecinin sonucu olarak ortaya çıktığını ve var olan değerlerin yerine tutarlı bir varlık konulamadığı için bu dönemi "başarısız" olarak nitelemiştir (Cerasi, 2014, s.145). Zeynep Çelik bu dönemi "icat edilmiş gelenek" olarak tanımlamış bu dönemi Bizans Constantinopolis'in Osmanlı İstanbul'una dönüşü kadar ilginç bulmuştur (Çelik, 1998, s.2, 3). Önceki sayfalarda ifade edilen başkalaşımın ve değişimin kamusal güç, kamusal yatırım ve devlet otorite ile gerçekleştiği aşıkardır. Değişimi sağlayan motivasyon dışarıya, Batı'ya farklı bir imge iletmek çabası taşımaktadır. Ancak değişimler, gelenekten kasıtlı bir kopuşun istendiğini fakat şehircilik açısından tümünden başarıya ulaşamayan, yerel bazda kalan, İstanbul ile sınırlı, sindirilemeyen ancak çaba harcanan bir dönem olarak değerlendirilebilir. Kentteki mekânsal dönüşümler ile simgeleşen Batı'ya ulaşma ideali, varmak üzere çaba gösterilen bir hedeften öte gitmemiştir.

3.2. TİCARÎ MEKÂNIN DEĞİŞİMİ

Osmanlı İstanbul'unun başkalaşım süreci doğal olarak Fatih ile başlamıştır. Ticari açıdan zengin olmayan, ticari faaliyetlerin sürekli ve refahın olmadığı bir kenti imar etmek, değişime uğratmak ve yeni bir karakter kazandırmak olanaksızdır. Bu nedenle Fatih ilk girişimi şehre fiziki yatırım yapmak, şehre nüfus sağlayarak kentin hayatiyetini, ticari hayatını ve varlığını sürdürmek olmuştur. Fatih Sultan Mehmed, camiye çevirdiği Ayasofya'ya gelir getirecek ve şehrin ticari hayatını yönlendirecek iki bedesten yapımıyla işe başlamıştır. İlk bedesten 1453-81 yılları arasında inşa edilen Büyük Bedesten (İç Bedesten, Eski Bedesten, Cevahir Bedesteni)'dir (Eyice, 1992a, s.306-7). Bu yapının etrafında oluşan dükkânlarla ticari hayat yönlendirilmiş, çarşı bu özelliğini bugün dahi kaybetmemiştir. Koçu'ya göre, halk ve esnaf değerli eşyalarını korunması için burada muhafaza ederlerdi. Koçu, Büyük Kapalıçarşı'nın sonradan bu bedesten civarında kurulduğu ve bugünkü halini aldığını yazar (Koçu, 1961, s.2347). İstanbul'un ikinci bedesteni, Cevahir Bedesteni'nin yakınlarında inşa edilen Sandal Bedesteni (Yeni Bedesten)'dir. Sandal Bedesteni'nin yapıldığı tarih ve dönem hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde kanıtlarla belirttiğine göre Fatih Sultan Mehmed zamanında (Koçu, 1961, s.2359), Eyice'nin belirttiğine göre, Kanuni zamanında değerli dokumalarının satışının yapıldığı yer olarak planlanmıştır (Eyice, 1992a, s.307).

Eyice ve Koçu'nun ihtilafa düştüğü bir diğer husus ise, ilk bedesten Cevahir Bedesteni'nin bir Türk yapısı veya Bizans yapısı olduğuyla alakalıdır. Koçu, bu bedestenin bir Bizans yapısı olduğunu iddia ederken Koçu, birçok müelliften örnekler ve deliller getirerek bedestenin Bizans yapısı olduğu iddiasını kanıtlamaya çalışır (Koçu, 1961, s.2347-8). Eyice bu iddiayı ilmî ciddiyetten uzak bulur ve kapılarının birinin üzerinde bulunan kartal kabartmasından dolayı bu efsanelerin türediğini; halbuki plan, inşa tekniği ve yapı sistemine bakıldığında Türk yapısı olduğunun anlaşıldığını yazar (Eyice, 1992a, s.306). Ayverdi de binada görülen bir çift kartal resmiyle Bizans yapısı olduğunun çıkarılamayacağını, Sandal Bedesteni gibi bu bedestenin de Türk yapısı olduğunu belirtmiştir. Ticaret yapıldığı kesin olan bu yapının Bizans'ın ticaret

merkezine⁴³ uzak olmasından dolayı da bu iddiayı manasız bulur (Ayverdi, 1953, s. 404). Pakalın, Bedestenin üzerindeki kartaldan anlaşıldığı üzere yapının bin seneden fazla bir tarihe sahip olduğunu, hatta iç duvarlarının sıvasız oluşu ve resim olmayışını papazların çile çıkarttığı ve inzivaya çekildikleri bir yer olabileceğini de yazar. Ayverdi'nin iddiasını kuvvetlendirmek için Evliya'nın sözlerini delil olarak sunmasına ise Pakalın "Evliya'nın bu yapıyı Fatih'e mâl etmesi yanlıştır." der (Pakalın, 1971a, s.187,190). İlk bedestenlerle ilgili görüş ayrılıkları bu şekildedir. Fakat tartışmaların bir diğer unsuru da Galata Bedesteni 'dir.

Plan 1. Kapalıçarşı (Gülersoy, 1994b, s.424).

⁴³ Ayverdi, Bizans çarşılarının konumlarını ve Cevahir Bedesteni'nin neden Bizans yapısı olamayacağını kitabında detaylı şekilde verir (Ayverdi, 1953, s.406-9).

İstanbul'un üçüncü bedesteni farklı bir şehir olarak gelişen Galata'da kurulan Galata Bedesteni'dir. Fatih Sultan Mehmed tarafından XV. yüzyıldın ikinci yarısında yaptırılmıştır. Diğer bedestenler gibi dikdörtgen değil kare şekilde planlanmıştır (Eyice, 1992a, s. 306). Ayverdi'ye göre, Galata Bedesteni Fatih zamanında yapılmıştır. Ayverdi, Galata'da, Ayasofya vakfına ait bir bedesten yapısına rastlamadığını, bu duruma şaşırdığını fakat Galata gibi bir yeri Fatih'in bedestensiz bırakmayacağını ifade eder (Ayverdi, 1953, s.411). Koçu, Fatih'ten III. Murad devrine kadar Galata'da bedesten olmadığını, Fatih döneminde yapıp gayrimüslimlere kiralanan ve depo olarak kullanılan bir yapının 1585'ten sonra III. Murad'ın fermanıyla bedestene çevrildiğini, artık Galata adıyla bilinen bu bedestenin Ayasofya vakfından olduğunu belirtip onun tabirine göre bu bilgilerle dostu Ayverdi'yi aydınlatır (Koçu, 1961, s.2361-2). Sonuç olarak genel kabulü üç bedestenin de İstanbul'un ticari hayatına yön verdiği, konum özellikleri ile uluslararası ticaretin etkin unsuru olduğu (Serdaroğlu, 2015, s.161) ve cami-mescitlerle birlikte şehrin merkezini oluşturduğu bilinmektedir.

Görüldüğü üzere, yukarıda anılan müellifler aralarında tartışırken, şehrin merkezinde bulunan bedestenlerin, çarşının ve ticari hayatın önemine değinmektedirler. Çalışmanın bu aşamasında, yazar tarafından dikkat çekilmek istenen, daha önce belirtildiği gibi hanedan mensuplarının ve hanedan dışı yöneticilerin öncelikle ticari hayatın merkezini oluşturan mekânların sürekliliğini sağlamak için çaba gösterdikleridir.

Bedestenler, sanayi mahallelerinin ve çarşıların⁴⁴ temelini oluşturur. Zamanla bir çekirdeğin etrafında hanlar, çarşılar yapılır; iki tarafında da dükkânların olduğu sokaklar yer alırdı. Kapalıçarşı⁴⁵ da tam olarak böyle bir oluşumdur. İki bedestenin etrafında büyük bir alana yayılan ticaret merkezi oluşmuştur (Eyice, 1992a, s.303). Ana ticaret aksı olan Kapalıçarşı-Haliç-Galata hattının oluşumu da Kapalıçarşı'nın oluşumu ile paraleldir.

---

⁴⁴ Osmanlı her ne kadar Bizans'ın şehirdeki izleri üzerine süreklilik içeren bir yapılanma gösterse de 'çarşı' kültürü bu medeniyetlerde farklılık gösterir. Geç Roma döneminin direkli cadde mimarisini devam ettiren Bizans'ın aksine, Osmanlı bir bedesten etrafında oluşur. Tüm şehre yayılan Bizans çarşılarından farklı olarak, Osmanlı çarşıları bedesten etrafına yayılıp iskân edilen muhitleri bu karmaşanın dışında tutar (Eyice, 1992a, s.304).

⁴⁵ Kapalıçarşı, Büyük Çarşı adıyla da bilinir; Nuruosmaniye ve Bayezid camileri arasında, Sandal ve Cevahir bedestenlerinin etrafında oluşan ticarî merkezdir (Eyice, 1992b, s.509).

Osmanlı İstanbul'unun üretim ve tüketim faaliyetlerinin ana eksenini bu hattır (Kiper, 2015, s.425). Ticaret yoğunluğu İstanbul'da her zaman bu hatta kalmamış; zaman zaman eksilmeler, eklenmeler ve tenhalaşan bölgelerle süreç içinde değişiklikler göstermiştir.

Ticaretin yoğunluğu ile nüfus yoğunluğu da artmaktadır. Bizans'ta olduğu gibi Haliç kıyılarına yoğunlaşan nüfusun ticari merkezi, Osmanlıda da eski güzergâhında devam etmiştir (Kuban, 1970, s.31). Kuban'ın tabiriyle İstanbul'u deniz şekillendirmiştir. Constantinopolis, Hrisopolis (Üsküdar) ve Galata Bizans'taki bağımsız kimliklerini Osmanlıda da XVIII. yüzyılın sonuna değin korumuşlardır (Kuban, 2021, s.440). Yönetim merkezleri paralelinde yaşanan değişimler, iskânın yönünün değişmesi ve sanayinin devreye girmesiyle ticaret yönü de kısmen değişiklik göstermiştir. Önceki bölümde bahsedilen şehrin yerleşim dağılımı, şehrin ticarî yönünün anlaşılması için gerekli ön koşuldur.

Haliç, Bizans döneminde olduğu kadar, Osmanlı dönemi için de çok önemli bir ticaret merkezi, gümrükleme alanı, ticari malların ithalatının yapıldığı, vergilendirildiği, örneğin Eminönü, içerek bir limandır. Haliç ile Galata deniz ticareti açısından birbirinden ayrılmaz. Dolayısıyla Bizans'tan beri Galata'daki imtiyaz sahibi olan Venediklilere ve Cenevizlilere Fatih imtiyaz tanımıştır. Ancak kısa bir süreç içinde iskân politikalarıyla Galata'da Türk mahalleleri kurulmuş, ticaret ile meşgul olan esnaf ve Kasımpaşa'daki denizciler Galata'da yaşamaya başlamıştır. Türkler, Aksaray-Beyazıt çevresine, Fatih Külliyesi civarına ve Haliç eteklerine yerleşmişlerdir. İstanbul ticaretinin en önemli aksı olan Galata, XV. yüzyılın sonlarında nüfusu ve ekonomisiyle ticaretin devamlı olduğu zengin bir kent olmuştur. Doğal liman ve ticaretin merkezi olan Haliç, Osmanlıda da bu özelliği devam ettirmiştir. Fatih döneminde; Marmara sahilindeki limanlar, iskeleler, depolar önemini yitirmiş ve Haliç'e taşınmıştır. Haliç'te sıralanan Odunkapanı, Yemişkapanı, Unkapanı ile Mısır iskeleleri kurulmuş, limanların bakımı yapılmış, dükkanlar tamir ettirilmiştir (Çakır ve Akkuş, 2015, s.157).

Ticaret bölgesini oluşturan Kapalıçarşı-Haliç-Galata hattı; Suriçi İstanbul ile Galata farklı kadılıklar olsalar da bütüncül bir yapı gösterirler (Kiper, 2015, s.435). Bizans Dönemi'nde İstanbul ticareti için önemli olan Latin kolonilerine Fatih de özgürlük

tanımış, Latinler denizaşırı ticarete yine yön vermişlerdir. Bizans'tan beri Galata'nın sakinleri olan Cenevizlilere ticari serbestlik verilmiş, Floransalılar ve Endülüs Arapları da Galata'da sonradan bu ticaret ağına dahil olmuşlardır (Çakır ve Akkuş, 2015, s.157-9). Suriçi'nde limanla bağlantılı olarak kullanılan Uzunçarşısı ve Mahmutpaşa, XVI. yüzyılda Galata ile ticari anlamda birleşmiştir (Kiper, 2015, s.435). Harita 9'de çekirdeğini Kapalıçarşısı'nın oluşturduğu limana inen caddeler, doğal liman vazifesi gören Haliç'le ve sonrasında Galata ile birleşip Osmanlı İstanbul'unun ticari rotasını meydana getirmişlerdir. Güneyde Mese, doğusunda ise ticarethanelerin bulunduğu, Mese'yi limana bağlayan bir yol olan haritada Macros Embolos (Uzunçarşısı), Bizans'taki misyonunu Osmanlıda da devam ettirmiştir. Mahmutpaşa Camii'nin olduğu alanda Mahmutpaşa Çarşısı olarak bilinen yokuşta bulunan hat da limana giden önemli bir koldu.

Harita 9. Ticaret Yapıları ve Önemli Caddeler (Google Earth kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır).

XVI. yüzyıl yapısı olan Rüstem Paşa Külliyesi, konumu itibariyle bakıldığında banisinin ticari kimliğini vurgular. Uzunçarşısı'nın limana yakın mevkiinde külliyesini inşa eden bani, ayrıca Galata'ya da bir han yaptırmıştır (Kiper, 2015, s.440). XVII. yüzyıl yapısı olan Mısır Çarşısı (Arasta), ilk zamanlarda Valide Çarşısı veya Yeni Çarşı adlarıyla anılsa da XVIII. yüzyılda Mısır Çarşısı ismiyle tanınmıştır. Çarşı, Yenicami'ye gelir getirmesi için inşa edilmiştir (Çobanoğlu, 2013, s. 441). İstanbul ticaretinin en önemli noktalarından biridir. 1640 yılında inşa edilen Valide Han da Çakmakçılar Yokuşu'nda bulunmaktadır. Kösem Sultan tarafından vakıflarına gelir getirmesi amacıyla yapılmıştır. Ticaretin egemen olduğu Eminönü bölgesinde inşa edilen yapılar, burada yerleşimden

çok ticari etkinliklerinin yaygınlaştığının kanıtıdır. Yerasimos'un tabiriyle aristokratik semte, 1764'te III. Mustafa tarafından Büyük Yeni Han'ın eklenmesiyle de bugünkü hanlar semti halini almıştır (Yerasimos, 2000, s.335). XVII. yüzyılda ticaret eksenini Haliç'e doğru kaymış, Kapalıçarşı- Mahmutpaşa- Mısır Çarşısı- Eminönü- Karaköy- Galata Kulesi- Pera güzergâhına genişlemiştir (Kiper, 2015, s.441). Bu genişlemede XVI. yüzyıl sonunda Haliç'in kent yaşamıyla bütünleşmesi, Kağıthane'de yalılar inşa edilmeye başlanması, Haliç kıyısındaki Tersane'den Söğütözü'ne yeni yerleşimlerin kurulması, Tophane ve Beşiktaş'ın yerleşim alanlarının genişlemesi gibi faktörler etkili olmuştur. Haliç önemini XVI. yüzyılda da korumuştur. Avrupa'dan ve İran üzerinden gelen mallar, Galata'da indirilip depolanıyordu (Kuban, 2021, s.316, 340, 341, 342). Dolayısıyla şehrin bu bölgesinde ticari faaliyetler hız kesmeden devam ediyordu.

Buraya kadar ele alınan konulardan ve Osmanlı İstanbul'unun gelişme etkenlerinden ve gelişme bölgesi olarak alanların özelliklerden yola çıkarak, kentin ticari hayatının eksenleri şehrin topoğrafyasına uygun olarak Bizans dönemi özelliklerini kısmen taşımaktadır. Örneğin, çarşı, Eminönü arasındaki Uzun Çarşı ile Macros Embolos arasında pek bir fark yoktur. Eminönü bölgesi Gümrük Emniyeti'nin bulunduğu kıyı denetim alanı iken aynı mekân Haliç'in girişindeki içerlek Neorion Limanıdır. Osmanlıda Cevahir Bedesteni ile başlayan ticari faaliyetler zamanla katman katman yayılmış, büyümüştür. Osmanlı'nın ekonomik olarak zenginleşmesiyle ilerleyen bu gelişim zamanla tüm odakların kaynaşmasını sağlamıştır. Gayrimüslimlerin ticaret yaptığı Galata ile Suriçi İstanbul'un ticaret ekseninin zamanla kaynaşması, etnik kökenleri farklı olan tacirleri de birleştirmiş, çeşitlilik artmış, İstanbul'un kozmopolit yapısını bu doğrultuda okumak da olası hale gelmiştir.

Osmanlı ülkesinde XVI. yüzyılın ortalarına kadar ticarî imtiyaz elde eden grup Venedikliler iken, bu tarihten sonra Fransızlar bu ayrıcalıklara sahip olmuştur. XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. XIX. yüzyılda ise, İngiltere ve Avusturya-Macaristan, Osmanlı'nın en büyük ticarî ortakları olmuşlardır. XX. yüzyılda ise, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın yanı sıra Almanya da bu ortaklığa dahil olmuştur (Çakır ve Akkuş, 2015, s.157-9). XIX. yüzyılda kentsel müdahalenin en yoğun olduğu yer Haliç'tir. Kışlalar, fabrikalar en son da yapılan köprülerle Haliç, bambaşka bir görüntüye ulaşıyordu (Kiper,

2015, s.452). XIX. yüzyılın ikinci yarısında ticarî girişimlerin neredeyse hepsi Galata'da ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin Osmanlı pazarına nüfuz etmesini sağlayan bankalar, sigorta şirketleri, borsalar Galata'da ortaya çıkmıştır. Apartmanlar, Batı tarzı pasaj ve siteler, ithal malların sergilendiği mağazalar, oteller, okullar, tiyatrolar, kulüpler ve sanat galerileri Galata'nın fizikî yapısını tümünden değiştirmiştir. Siyasî ve toplumsal güç arasında en önemli referans, elçilikler ve Osmanlı Bankası olmuştur (Eldem, 2010, s.227). Galata, ev sahipliği yaptığı bu yapılarla imparatorluğun değişen yüzünü temsil ediyordu.

4. BÖLÜM

ŞEHİR KÜLTÜRÜ

Kültürel değerlerin birikimini ve medeniyetlerin gelişimini sağlayan şehirler, toplumun değer yargılarının göstergesi ve kültür hayatlarının da aynasıdır. Bununla birlikte tecrübe ve birikimin ürünü olan ve tarihi de en iyi yansıtan unsurlardır (Cansever, 1992, s.41-5). Şehirler; ekonomi, üretim, tüketim, disiplin, sanat, mimari gibi sosyal ve siyasi unsurların düzeninin temelidir. Tezin konusu olan İstanbul, bu düzenini zaman zaman kaybetmiş olsa da yüzyıllardır “şehir” misyonunu devam ettirmektedir.

Tarihî doku, kültürel seviye, yerel gelenekler, coğrafi konum gibi faktörlerin etkisi altında kalan bir şehrin, diğer şehirlerden ayrılması ve kendine özgü nitelikler kazanması bu faktörler sayesinde (Es, 2007, s.48). Şehir kimliğinin inşası, tarihsel bir olgudur. Zamanla oluşur, gelişir, değişir. İstanbul gibi uzun tarihî geçmişi olan şehirler, zaman içinde değişik katmanların üst üste birikmesiyle çoklu kimliğe sahip olmuşlardır. Şehrin sakinleri ya da toplumsal ilişkiler sürekli değişse dahi, şehrin kimliği her seferinde yeniden tanımlanır ve üretilir. Kentin içinde geçirilen yaşam deneyimleri ile kent anlam kazanır. Mekân, içindeki bireylerin yalnızca yaşamlarını devam ettirecekleri faydasal bir alan ise, bu durumda kentin kimliğinden ziyade kimliksizliğinden bahsetmek daha doğrudur. Bireyler, ancak yaşadıkları çevreye bağlılık hissedip fedakârlık yapmaya başladıklarında kentin kimliğinden söz edilebilir (Tekeli, 1990, s.254-5). Yaşamsal işlevlerin devam ettiği düzenli bir mimari çevre ve doğayla irtibatın kopmadığı mekânlar, bireylerin mekâna bağlılıklarının oluşumunda etkili olabilir. İstanbul, XIX. yüzyıldan sonra doğayla kurulan irtibat ve bireylerin şehre bağlılıkları alanlarında sorunlar yaşamış olmasına rağmen, başka bir bağlamda kentsel kimliğini oluşturmaya devam etmiştir. Bilindiği üzere kent yaşayan ve değişen bir organizmadır. Şehir sakinleri ile birlikte, zaman ve süreç içinde değişime uğrar, evrilir. Evrim tanımı gereği genellikle iyiye, gelişmişliğe doğrudur. İstanbul’un geçmişteki geleneksel ve plansız şehir dokusu gelişim göstermiş, süreç içinde çok başarılı olmasa da İstanbul tasarlanmış bir kente evrilmiştir.

Tanpınar, Beş Şehir (2001) kitabında şehir-kent ikilemini “şehir inşa eder, kent imha eder” şeklinde ortaya koymuştur. Ona göre, şehir toplumsal hafızayı içerir ve medeniyet kavramıyla bağ kurar (Tanpınar, 2001). Kent ve şehir kavramları sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkmıştır ve birbirinden farklı anlam alanına sahiptir. Birçok tanımlama yapılsa da kent; genel bir ifade ile yönetsel yapısı, nüfus yoğunluğu, sınırlarında yaşayan bireylerin iş bölümü ve sektör dağılımı ile farklı toplumsal ve kültürel ilişkileri içeren, birçok yönden kırsal alandan farklılaşan bir mekândır (Başaran, 2008, s.17). Çalışmanın ilerleyen kısımlarında şehir ve kent kavramları anlamsal farklılık gözetilmeden kullanılacaktır.

4.1. OSMANLI KENTLERİNDE ŞEHİRCİLİK ANLAYIŞI

Osmanlı Devleti, kurulduğu dönemlerden başlayarak şehre ve şehirleşmeye önem vermiştir. Fakat, Osmanlı Devleti'nde bir yerleşim yerinin şehir diye nitelenmesinin ölçütü bilinmemektedir. Osmanlı belgelerinde şehir kelimesi 'pazarın kurulduğu ve cumanın kılındığı yer' şeklinde nitelenmiştir (Şahin, 2010, s.446). Erken İslam kent tarihçilerinin "cuma camisi" kavramı İstanbul için büyük ölçüde geçerli değildir. İstanbul'un çok büyük olması ve birçok cuma camisine sahip olması bu kavramı genel manada geçersiz kılar. Cuma camilerinin hepsinin çarşı ve ticaret merkezleri ile bağlantısı varken İstanbul'da tüm cuma camileri için bu özellikten bahsedilemez (Kuban, 2021, s. 238). Fakat, Fatih'in fetihten sonra Ayasofya'yı camiye çevirip cuma camisi yapması, Kapalıçarşı'nın merkezini oluşturan bedestenlerin inşası İslam kentinin önemli iki unsurunu tamamlamaktadır (Çelik, 1998, s.22). Ayasofya'nın camiye çevrilmesiyle İstanbul'un bir İslam şehri olması için ilk adım atılmıştı. Fakat İstanbul, Latin İstilasası'nda sonra toparlanamamıştı; manastır ve kilise yapıları dışında adeta bir köy görüntüsüne sahipti (Kuban, 2007, s.172). Fatih'in çekirdeğini attığı şehrin, devam eden süreçte yapılanması ile birçok ticaret merkezi ve cami odaklı şehirleşme yaşanacaktır.

Osmanlı şehirciliğinin en önemli ilkesi, sürekliliktir. Getirdikleri düzen ve âdetlerini, fethettikleri şehirlerin maddî ve manevî kültürlerine gösterdikleri duyarlılıkla harmanlamayı başarabilmişlerdir (Uğur, 2015, ss.300-1). Böylece zengin bir kültür çevresi oluşturmuş ve kalıcı olabilmeyi başarmışlardır.

Osmanlı fethettiği bölgelerdeki özellikleri, tümüyle önceki işlevleri doğrultusunda aynı amaçla kullanmamışlardır. Örneğin, fethettikleri bölgelerdeki kaleleri savunma amacıyla değil, yerleşim alanı olarak kullanmış ve açık şehirler oluşturmuşlardır. Kalede yerleşim, kale dışında ticaret devam etmiştir. Yerleşim yerleri kaleden taşıkça zenginlik ve çeşitlilik de zamanla artmıştır (Şahin, 2010, s.446). Fakat kent sistemini genel olarak kullanmaya devam etmişlerdir. İstanbul özelinde forumlar, ticaret merkezleri, simgesel mekânlar korunmuş; fakat dönüştürülmüştür. Osmanlı, fethettiği kentin var olan ekonomik ve yaşamsal faaliyetlerinden güç alıp XV ve XVI. yüzyıllarda (Cerasi, 1999, s.539) başta İstanbul olmak üzere önemli bir kent tipi yerleşme düzeni oluşturmuştur.

Osmanlının fethettiği yerlerdeki yapısal dönüşümü, ihtiyaca binaen yapılan dönüşümler olmuştur. En büyük kilise, ibadet ihtiyacının karşılanması için camiye çevrilir; medrese ihtiyacı için de aynı yol izlenirdi. Ancak, Hristiyan halkın ibadet ihtiyacını karşılayacak dinî yapılar bırakılır, bakımları ile ilgilenilirdi (Öztürk, 2012, s.220-1). Bu durum şehrin “Osmanlılaştırılması” bağlamında, süreklilik ilkesi dışında çok kültürlülük ve yerinden yönetim ilkesi ile de açıklanabilir (Uğur, 2015, s.300). Osmanlı Devleti, merkezden taşraya kadar bu prensiplerle hareket etmiş, yüzyıllar boyu devam edecek bir sistem kurmuşlardı.

Osmanlı şehirlerinin en önemli özelliklerinden olan mahallesele bölünmedir. Mahalleler; aynı dinden, mezhepten, kökenden insanların yaşadığı, yaşayanların çoğunlukla akraba olduğu, mahalleye giren çıkanların kontrol edildiği mekânlardı (Faroqui, 2010, s.182-183). Fetihden sonra, uzak yakın Anadolu’nun ve Rumeli’nin çeşitli bölgelerinden getirilen insanlar, İstanbul’da mahalle dokusunu oluşturmuşlardır. Zamanla yayılan mahalleler, şehirleşmenin de kentte daimî olabilmenin anahtarı olmuştur. Ayrıca anılan mahalleler yalnızca Müslüman mahalleleri değildir. Şehir beceriye sahip, sanat sahibi, beceri sahibi gayrimüslimler ile nüfuslandırılmış ve şenlendirilmiştir.

Çalışmanın başlangıç bölümünde, İstanbul’un yeni kimliğinin oluşumunda hanedan camilerinin, padişah külliyelerinin ve hanedan mensubu olmayan Osmanlı yöneticilerinin banileri oldukları yapı türlerinin şehrin karakterinin oluşmasında, yeni bir kimlik kazanmasındaki rolü kısaca anlatılmıştı. İşte, Osmanlı şehirlerinin en önemli yapısal özelliklerinden bir tanesi külliyelerdir. Şehir kimliği külliyele ile oluşturulmuş ve bu yapılanma kentin ilk gelişme aşamasında önemsenmiştir. Hanedan dışında birçok önde gelen devlet adamı da bu yapı faaliyetlerine katılmıştır. Külliye yapılarıyla şehir hem fiziksel hem de sosyal, kültürel, dinî açıdan geliştirilmiştir. Vakıf kültürü ile şehir için yapılan her yatırım şehir sayesinde yine şehre dönmüştür. Bunun yanı sıra mahallelerin sağlıklı iletişimde de vakıfların hatırı sayılır bir önemi vardır (Alver, 2013, s.52). Anılan bileşenlerle birlikte Osmanlı kentlerinin adalet, sürdürülebilir yaşam ve sosyal katılımı bünyesinde barındırdıklarını ve bunu yaparken tabiatla uyumu yakalamış olduklarını söylemek mümkündür (Cansever, 2016b, s. 385). İstanbul’da da aynı ilkelerle hareket edildiği söylenebilir, ki bu özellik Tarihî Yarımada’da yazar tarafından gözlenmiştir.

4.2. TASARLANMIŞ BİR KENT OLARAK İSTANBUL

Constantinopolis'in fethi, Avrupa tarihi için de Osmanlı tarihine benzer biçimde önemli bir yere sahiptir. Dördüncü Haçlı Seferi'nde (bilinen adıyla Lâtin İstilas) şehir yağmalanmıştır. Constantinopolis'in sanat yapılarının ve kültürel yapıtlarının çoğunun yok edilmesi bu istila neticesinde olmuştur.

Fatih Sultan Mehmed, ganimet alma geleneğinden dolayı askerlerine şehre girdikten sonra izin vermiştir. Fakat İstanbul zaten o kadar harap bir vaziyettedir ki Fatih askerlerinin ganimet için yapacakları yağmayı bir günle⁴⁶ sınırlamıştır. Bazı önemli yapıları⁴⁷ yağmadan korumuş ve kentin Osmanlı'nın yeni başkenti olduğunu açıklamıştır. Politik gücün başkentlerde toplanması, sosyal ve kültürel faaliyetlerin başkentte yoğunlaşması (Kuban, 2007, s.67), şehrin yeni sahibinin de aynı anlayıştan hareketle şehri imar faaliyetlerine hemen girişmesini sağlamıştır.

Devlet olmak için başkent varlığı gerekli bir başlangıçtır, bir doğumdur. Osmanlı, Söğüt ile başlayan Bursa ve Edirne ile devam eden başkentlerindeki birikimler ile geleceğin başkenti İstanbul'u oluşturmuştur. Bursa, yüzü Doğu'ya dönük şehirken; Edirne, İmparatorluğun Batı'ya bakan yüzüdür (Kuban, 2007, s.71). İstanbul Doğu'ya sırtını yaslayıp gücünü alan, yüzü Avrupa'ya dönük, Türk idealinin sembol şehridir.

Osmanlı İstanbul'unun mekânsal açıdan yeniden inşa edilmesi Kiper'e göre (2015), üç farklı aşamada olmuştur. İlk aşama İstanbul'un Ege ve Karadeniz'le kara ve deniz bağlantılarının uzun mesafelerde kurulmasıdır. İkinci aşamada İstanbul'un sebze ve meyve ihtiyaçlarının karşılandığı günübirlik mesafedeki kırsal alanların düzenlenmesi ve yeniden işlerlik kazandırarak nüfuslandırmak; son aşama ise kentin genel manada imar ve iskânıdır (Kiper, 2015, s.429). İstanbul'u İstanbul yapan zamanla gelişecek olan bu sistemsal aşamaların işlerliğidir.

---

⁴⁶ Bazı kaynaklarda üç gün olarak da geçer (İnalçık, 2001, s.220).

⁴⁷ Ayasofya'yı bu yağmanın dışında tutmuştur.

Yeni kentin en büyük sorunu iskân edilmesi idi. İstanbul'da kısa süren kalan Fatih Sultan Mehmed, şehrin iskân ve imarı için iki önemli karar aldı: Şehrin kuşatılması neticesinde harap olan surları onarmak ve şehrin merkezine bir saray yaptırmak. Saray için seçtiği konum, Bizans'ın Tauri Forumu⁴⁸ olarak kullandığı alandan başlayıp Macros Embolos⁴⁹ olarak bilinen ve Osmanlılar döneminde 'Uzunçarşı' adıyla önemini devam ettiren hat üzerindeydi. Sarayın kuzey sınırında ise Valens Kemerli'ne ulaşan düz bir yol hattı vardı (Yerasimos, 2000, s.209).

İlk saray İstanbul Üniversitesi'nin kampüsünü de içine alacak biçimde, sonradan bir kısmına Süleymaniye Camii'nin yapılacağı alana yapılmıştır. Saray, tüm bu bileşenlerle kavşak denilebilecek bir konuma inşa edilmiştir. Daha sonra İmparatorluk Sarayı'nın daha seçkin bir yerde olmasına karar vermiş olmalı ki Topkapı Sarayı'nın Sarayburnu'na Constantinopolis'in en merkezî yerine yaptırmıştır (Çelik, 1998, s.22). XIX. yüzyılda ise, öncelikler değişecektir. Dolmabahçe Sarayı kıyıya ve Yıldız Sarayı farklı sebeplerle kıyının biraz gerisine, fakat her ikisi de kesinlikle Constantinopolis'in dışına inşa edileceklerdi. Bu seçimin motivasyonlarından bir tanesi Eski Şehir'in mekânından uzaklaşmaktır. Gerçi yönetim merkezi olarak Topkapı Sarayı kısmen işlevini sürdürmüştür.

İstanbul'u İslamlaştırma ve Türkleştirme çabaları şehrin örgütlenme şeklini ve çehresini değiştirdi. Kentin yönetsel örgütlenişi temelde kazaya dayanıyordu. Kaza⁵⁰, kadının otoritesinde olan hukuki, dinî ve idari bir merkezdi. Celalzade Hızır Bey, İstanbul'un ilk kadısı unvanına sahip olmuştur. İstanbul'da mescit adı verilen çok büyük boyutlu olmayan camilerin, eski kiliselerin ve yeni yapıların çevresinde yeni semtler, mahalleler; mahallelerinin birleşmesi ile kazaya bağlı nahiyeleler oluştu (Mantran, 2020,

---

⁴⁸ Boğa forumu. Bugünkü Bayezit Meydanı'ndan başlayıp aşağı doğru uzanan ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesini de kapsayan alanda bulunurdu. Theodosius Forumu olarak da bilinirdi.

⁴⁹ Güney sınırında Mese, doğusunda ise ticarethanelerin bulunduğu ve Mese'yi limana bağlayan bir yoldu.

⁵⁰ İstanbul şehri kaza olarak İstanbul ve Bilad-ı Selase şeklinde ayrılmıştı. Bilad-ı Selase; Üsküdar, Galata, Eyüp kazalarını kapsamaktaydı (İpşirli, 2015, s.58).

s.217-218). Bizans'ın 14 bölgeye ayırdığı (Harita 5, s.31) Constantinopolis, Osmanlı döneminde 12 nahiyeye ayrıldı (Harita 10).

Surdışı'nda kentin Eyüp Kazası'nın oluşumu, Eyyub el-Ensari'nin mezarının bulunmasının ve buraya kutsallık atfedilmesinin sonucudur. "Kutsal kent İstanbul" un bu bölgesi kısa sürede ziyaretgâh haline gelmiştir. Önce türbenin sonra caminin yapıldığı bu alan, Bizans dönemindeki iskânsız bölgeden çok farklı bir görüntüye bürünmüş ve simgesellik kazanmıştır.

Harita 10. Fatih'in Oluşturduğu İstanbul Nahiyeleeri (Çelik, 1998, s.20).

İstanbul bir liman kenti olduğu için topoğrafik değişmezlik gereği kent, katman katman yapılanmıştır. Galata, Üsküdar ve Constantinopolis Bizans döneminde de bağımsız kentti, Osmanlıda da bu kimliklerini devam ettirdiler. Boğaz ve Haliç, İstanbul şehrini hem birleştirir hem ayırır. Neticede İstanbul XV. yüzyıldan günümüze değin çok çeşitli evrelerden geçip yangınlar, depremler, yıkımlar yaşasa da sürekli bir iskân ve imar yaşamıştır. Bu etkiler farklı zamanlarda, farklı bölgelerde, farklı şekillerde olsa da İstanbul'un sürekli değişim yaşamıştır ve gelecekte de yaşayacaktır. Bu saptama şehirlerin yaşayan organizmalar olduğu gerçeğini bir kez daha vurgular. Kente doğrudan, dışardan ve büyük ölçekli dışsal müdahale yapılamaz. Dışsal ve cebri müdahale şehrin

dokusunu bozar, mimariyi, kent dokusunu, kültürünü, sosyal yaşamı ve kültür mirasına zarar verir. Çalışmada bu konuya kısa bir biçimde sonuç bölümünde yer ayrılmıştır.

Osmanlı şehirciliğinin temelini oluşturan İslam kültürü, mülkün Allah'a ait olduğu fikri etrafında gelişmiştir. Dolayısıyla güzelleştirmek, rant aracı yapmamak ve korumak temel amaçtır (Aman, 2018, s.1243). Evler; az katlı, içe açılan avlulara sahip ve bahçelidir. Kadınların şehirde sosyal yaşama katılamadığından evlerindeki bahçelerde bir yaşam alanı oluşturulmuştur. Modern gelişmeler İstanbul'a en büyük zararı, bahçelerin yok edilmesiyle vermiştir (Kuban, 2021, s.447). Sultanların saraylarındaki yeşil alanlar, mezarlıklar⁵¹, camilerin avluları, evlerin bahçeleri; İstanbul'un anıtsal silüetinin yanında doğal silüeti oluşturur.

İstanbul sokakları kamusal bir düzene sahip değildi. Sokaklar özel mekâna hizmet eden fakat kamunun ortak malıdır düşüncesine sahip olamayan yerlerdi. İstanbul'da kentsel örgütlenmemenin temelinde bunu yapma yetisine sahip olmamak değil, buna ihtiyaç duymamak vardı. Kent kavramının bir parçası olarak özel mekân tasarımı yoktu. Geniş açıdan bakıldığında Osmanlıyı çöküşe götüren faktörlerden bir tanesi de insan-doğa ilişkisinin bilimsel çerçeveye oturmamasıydı (Kuban, 2021, s.441-442). Lefebvre'ye göre (2018), sanayileşme öncelikle şehirleşmeyi olumsuz olarak üretir, sonra işe koyulur. Şehrin dönüşümü sırasında sanayileşme ve şehirleşme arasındaki ilişki de dönüşüm geçirir. Şehir artık ürünleri ve üretimi içeren pasif bir alıcı değil, yönetici sınıfların müdahale ettiği aktif bir alıcıdır (Lefebvre, 2018, s.157). Müdahale edilen kent, eski şehrin yıkıntıları üzerindedir. Yıkıntı bir anlamda eskiyi temsil eden her şeydir.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u, sanayileşmeyle birlikte müdahaleye açık bir konuma gelmiştir. Sermayeyi elinde tutan yönetici sınıf, sadece ekonomiyi ve yatırımları değil; kültür, sanat, bilgi, ideoloji içinde üretilen her türlü

---

⁵¹ Üsküdar, Edirnekapi, Topkapı gibi kent dışındaki büyük mezarlıklar, servi ağaçlarıyla süslü özel alanlardı. Servi ağaçlarıyla süslü küçük bir mezarlık ve bir cami, mahallenin simgesiydi. 1950'lere kadar Eyüp, Boğaz ve Üsküdar bahçe kentler olarak adlandırılan bölgeler olmuşlardır (Kuban, 2021, s.443/446).

unsurun ‘bir bölümü’nü kullanarak bütün toplumu yönetir hale gelmiştir (Lefebvre, 2018, s.32). Devlet kontrolünde gerçekleşen bu siyasi ve toplumsal dönüşümler doğrultusunda İstanbul, Türk-İslam geleneğinden maksatlı bir kopuş yaşamıştır. Fakat Osmanlının bu geç dönemindeki değişimi Avrupa kaynaklı olsa da sömürgeleşen kentlerden farklıdır. İstanbul’daki değişim birden değil yavaş yavaş olmuştur. Neticede eklektik, hiçbir yere tam ait olmayan bir düzen kurulmuştur (Çelik, 1998, s.2). Yine de Osmanlı Devleti, XX. yüzyılda her ne kadar millî mimariye dönme sinyalleri verse de bu çaba, Kemaleddin Bey ve Vedat (Tek) Beyler ile sınırlı kalmış (Tanyeli, 2015, s.365), fikirde oturamayan unsurların sürekliliği mümkün olmamıştır.

5. BÖLÜM

OSMANLI MİMARİSİ

Cansever'e göre mimari, varlığı boşluk bırakmayacak şekilde kuşatan bir disiplindir. Başarılı mimarlık faaliyetlerinin gerçekleşmesi, kültürel oluşumun temel göstergesidir. Bir yapı, barınmak için veya herhangi bir sosyal, kültürel ve iktisadî faaliyeti barındırmak için inşa edilir (Cansever, 2016a, s.7). Mülayim'e göre ise, mimari insanın en temel ihtiyaçlarından olan barınma ve hayatını devam ettirme motivasyonunun yanı sıra kendini ifade etme dürtüsünü de karşılar. Şehirleşen kurumların hangi yönde geliştiğinin simgesel anlatımı da mimari eserlerle ifade bulur (Mülayim, 2020, s.91). İstanbul mimarisi Cansever'in tanımından çok Mülayim'in tanımıyla açıklanabilir. İstanbul mimarisinde Osmanlının kendini ifade ediş tarzının estetik bir yönü bulunurken ihtiyaçları karşılamayı önemseyen tavrını da yabana atmamak gerekir.

Mimaride ve kentte mekânı şekillendirmek; kültürü, toplumsal düzeni, ihtiyaçları, amaçları hatta korkuları simgeler. Mimari bir ögeyi ya da bir kenti değerlendirmek, fiziksel boyutları ile ona bakmanın yanında art anlamını da algılamayı zorunlu kılar. Sanat ya da mimari öğedeki simgesel manayı çözümlemek için işlenebilecek çeşitli yolların aranması önemli bir yöntemdir (Harwey, 2013, s.35). İstanbul'un Constantin tarafından bir kent mantığıyla kurulduğu IV. yüzyıldan bugüne kadar kenti birçok bileşenle birlikte çözümlemek zorunluluğu doğmuştur. Hiçbir yapıtın, konumun, tasarımın tek bir sebeple açıklanamayacağı İstanbul şehri; büyük, kozmopolit ve çok katmanlı bir kent olmasından dolayı, anlamak için çaba sarf edilmesi gereken yapıdadır.

Osmanlı mimarisinin İstanbul boyutunu çözümlemek; öncülü Selçuklunun sanat geleneğini yepyeni bir görüşle yapılandırdığını bilmeyi, bulduğu pratik formülleri ve Gülru Necipoğlu'nun deyimiyle "adap kodları"nı anlamayı zorunlu kılar (Necipoğlu, 2013, s. 153). Adap kodlarının anlaşılması, inşa edilen mimari yapının belli başlı öğelerinin farkında olmayı gerektirir.

Arseven, Osmanlı mimarisi için özetle şunları yazar; Osmanlı, özellikle Selçuklulardan aldığı mirasın üzerine özgün bir dil yakalamaya çalışırken Selçuklu sanat geleneklerine bambaşka bir yorum getirmiştir. Küçük Asya nasıl ki yıllarca sanat

anlayışıyla Bizans'ı etkilediyse aynı etkiyi Osmanlıya da yapmıştır. Fakat Osmanlı ile Bizans, ortaya koyduğu eserlerini birbirinden farklı bir ifade ile sunmuştur. Osmanlı, Bizans sanatının dramatik ifadesinin aksine neşeli, canlı, hayatla birlikte yaşayan bir sanat anlayışı sunmuştur. Osmanlı mimari sanatı, Avrupa sanatının etkisi altına girdiği döneme kadar, Asyalı ve millî bir karakter olarak kalmıştır. Batı etkisinin devreye girdiği dönemden sonra bambaşka bir kimlik kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nde oturmuş bir yapı gelişse de dönemsel olarak üslup değişikliği yaşanmıştır. Bunun sebebi başta sosyal, politik, iktisadi gelişmeler olmakla birlikte dönemin sultanının, hanedanın diğer üyelerinin, sadrazamının, vezirlerinin ya da sanatçıların kişisel ilgileri de zaman zaman bu farklılığa sebep olmuştur (Arseven, 1984, s.83). Bu farklılık adap kodlarının göz ardı edildiği ve Hassa Mimarlar Ocağı'nın işlevini kaybettiği döneme kadar devam etmiştir.

Osmanlı mimarisinin gelişim aşamaları, birçok araştırmacı tarafından farklı şekillerde incelenmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Celâl Esad Arseven Osmanlı üslûbunu 7 devre şeklinde inceler:

Bursa Üslûbu (1325-1501): Bursa'nın alınmasından İstanbul'da Beyazıt Camii'nin yapılmasına kadar uzayan devre.

Klâsik Üslûp (1501-1616): Beyazıt Camii'nden Sultanahmet Camii'nin yapılmasına kadar.

Yenileştirilen Klâsik Üslûp (1616- 1703): Sultanahmet Camii ile başlayıp Sultan III. Ahmed'in devrine kadarki devre.

Lâle Devri Üslûbu (1703- 1730): Sultan III. Ahmed devri.

Barok üslup (1703-1808): Sultan I Mahmud ve III. Selim devirleri.

Ampir ve Yabancı Rönesans Üslûbu (1808-1874): II. Mahmud ve I. Abdülmecid ile başlayıp Abdülaziz saltanatının başına kadar süren devre.

Yeni Klâsik Üslûp (1875-1923): Çırağan Sarayı'nın yaptırılmasından Cumhuriyet'e kadar (Arseven, 1984, s. 83).

Uğur Tanyeli, Osmanlı İstanbul'unun mimarlık tarihini en genel olarak üç devre halinde inceler. Tanyeli, bu sınıflandırmasında üslupsal ve biçimsel değişimi dikkate almaz. Sınıflandırma şu şekildedir:

15-18. yüzyıl arası,

18. yüzyıl,

19. yüzyıl (Tanyeli , 2015, s.312).

Doğan Kuban, Osmanlı mimarisini kitabında şu şekilde incelemektedir:

Sinan'dan Önce Osmanlı Mimarisi,

Sinan ve Klasik Osmanlı Mimarisi,

Avrupa'ya Öykünme (Kuban, 2007, s.4-5).

Osmanlı mimarisi ile ilgilenen araştırmacılardan bazıları temele Sinan'ı alıp sınıflandırma yaparken bazıları bu mimarinin sadece yüzyıl içindeki üslupsal değişimini baz almıştır. Arseven, daha incelikli bir yolla Osmanlı'yı etkileyen mekân ve zaman odaklı bir yaklaşım içinde olmuştur. Lâle Devri'nin üslûbunu ayrı olarak incelemesi, Batılılaşmaya giden yolu anlamak açısından önemlidir. Sonraki süreci de sultanlara kadar indirgeyerek sınıflandırması, tarihsel olay-mimari üslûp dengesini kurabilmek adına kıymetlidir. Bunun dışında sadece en önemli gelişim özelliklerini dikkate alan yaklaşımlar da söz konusudur. Düzenli, Osmanlı mimarisinin kabaca üç dönemde incelenebileceğini ifade eder: “Erken dönem, XVI-XVII. yüzyıllar, XVIII-XIX. yüzyıllar.” (Düzenli, 2015, s.18). Bu bölümde Osmanlı mimarisi ana hatları ile incelenecek, sadece mimarinin genel özellikleri ve gelişim süreci üzerinde durulacaktır. Tezin asıl konusunu oluşturan İstanbul'un cami-küllîye odaklı mimari boyutu, ilerleyen bölümlerde her incelenen konu özelinde tartışılacaktır.

5.1. OSMANLI MİMARİSİNİN BAŞLICA ÖZELLİKLERİ

Beylikten devlete geçen Osmanlı, imparatorluğa doğru evrilirken mimarlığı da gitgide geliştirmiştir. Stefanos Yerasimos, Osmanlı mimarlığının üç kaynaktan esinlendiğini öne sürer: “İlki, İslam’ı ve İslam’a bağlanan başlıca mimarlık biçimi olan camiye doğuran Arap dünyası; ikincisi Türklerin Anadolu’ya gelmeden önce geçtiği ve külliyelerin ayrılmaz parçası olan medrese, imaret, türbe geleneğinin doğup geliştiği İran toprakları; üçüncüsü Osmanlı hükümdarlarına yavaş yavaş imparatorluk düşüncesi aşıl原因 Bizans dünyasıdır.” (Yerasimos, 2002, s.15). Osmanlı, mimarisini etkileyen tüm kaynakları ile bir bütündür. İstanbul mimarisi, bu bütünleşmenin en net yansıtıldığı alandır. Geçmişin birikimini özellikle İstanbul’un XV. yüzyıl evresinde kullanan Osmanlı, topraklarını genişlettikçe hüküm sürdüğü yerel kültürlerin unsurlarından da işine yarayacak, sembolik ve işlevsel yapısından ödün vermeyecek şekilde kullanmıştır. XIX. yüzyıl mimarlığını yine bu tanımlamanın dışında tutmak gerekebilir. Çünkü, bu yüzyılda, önceki yüzyıllarda kesinlikle taviz verilmeyen unsurlar, yeni düzenin gerektirdiği şekilde göz ardı edilebilmiştir.

Yerasimos, Osmanlı camilerinin imparatorluk camisi mertebesine ulaşması daha önce kullandığı üç tipin aynı noktada buluşması ile olmuştur, der. İlki, Arap toplumundan alınan sütunlu camilerdir. Çatıyla örtülen, cemaat çoğaldıkça genişletilmeye müsait olan bu tip camiler, ihtiyacı karşılaması açısından önemliydi. XIII ve XIV. yüzyıllarda Anadolu’da çarşıların, kentlerin ortasına konumlanan, çok kubbeli dolayısıyla çok direkli ama ferah bir ibadet alanı sunmayan ‘ulucami’ler, bu türdendi. Çoğunlukla ahşap direkliydi. Fakat giderek ahşap ayaklar taşa dönmüştü. 1399 Bursa Ulu Camii 12 ayağın taşıdığı, üzerinde 20 kubbenin olduğu bir camiydi. İkinci başşehir Edirne’de yapılan 1414 Eski Camii, aynı yapı tipinde olmakla birlikte sadece dört ayağa ve onlara oturan dokuz kubbeye sahipti. Ayaklar ve bunları bağlı olarak kubbe sayıları azalmaktaydı. İkinci tip ise kare bir mekânı tek bir kubbe ile örten camilerdi. Oldukça küçük bir mekân yaratan tek kubbeli camiler, sınırlı sayıda insanın ibadet etmesine uygundu. Bu tipin değişim süreci, Osmanlının mimari gelişmişliğiyle paralel ilerleyecekti. Osmanlının kullandığı üçüncü tip; tabhaneli, ters T planlı camilerdi. Semavi Eyice bu tipi; ana mekânın birbiri ardına iki kubbeye ve iki yanındaki küçük birimlerin kubbe ya da tonozla örtülü olduğu

camii tipi olarak tanımlar. Eyice ayrıca, Osmanlı'nın ilerleyen zamanlarında ortadaki kubbeli mekânların birinden vazgeçmeye başladığını ifade eder. Şüphesiz bu yapı tipi, Osmanlı padişahlarının tarikatlarla olan ilişkisine bağlanmaktadır. Osmanlı'nın artan gücüyle paralel şekilde anıtsal hale gelen camiler, bahsedilen üç tipten de farklı bir yola evrilir: Ortada bir büyük kubbe ve mihrabın önüne konulan küçük bir kubbe. Tek bir mekân yaratan ve kesintisiz ibadet alanı sunan bu camii tipi, Osmanlı tarafından sürekli geliştirilecekti (Yerasimos, 2002, s.15-9; Eyice, 1962-63, s. 5). Son dönem Osmanlı yapılarında tekrar basit camii tipolojisine dönülecektir. XIX. yüzyılda kubbe gelişiminden çok hünkâr köşklerinin gelişimi görülecektir. Bu da yine imparatorluğun önceliklerinin ve simgesel unsurların değişmiş olmasıyla açıklanabilir.

Osmanlı, İstanbul'un yeni sahibi oluncaya kadar haç şeklindeki kubbeli camileri yapmıştır. Osmanlı mimarlığının ilk devrini teşkil eden Bursa camilerinde çokça görülen bu tipoloji, İstanbul'da bambaşka bir ilerleme gösterir. Öncekilerden daha farklı bir tiptle karşılaşılır. İstanbul'da camiler bu farklılaşmayla birlikte şu kısımlardan oluşur: "Dış avlu, ortada abdest almakta kullanılan şadırvan (bu kısım Arapların ilk camilerindeki merkez avlunun yerini almıştır), avlunun yan revakları ile camiin örtülü kısmı (bu da Arap Camiinde mihrabı kapsıyan örtülü livanın yerini almıştır.)" (Arseven, 1984, s.88). İstanbul'un fethi ile bilinen şemaların kurgulanması banisine ve döneme göre değişiklik göstermiştir. Değişmeyen tek şey, Osmanlı mimarisinin sürekli bir gelişimin içinde olduğudur.

Merkezî kubbe, avlu sistemi, minarelerin konumlanması gibi yeniliklerin öncül yapısı, 1447'de II. Murad tarafından Edirne'de yapılan Üçşerefeli Camii'dir. Osmanlı mimarisi için Erken Dönem mimarisini kapatan bu camii, Klasik Dönem olarak nitelendirilen devrin başlangıcıdır (Tanman, 2016, s.248). Mekânı kesen taşıyıcı sistem yerine; merkezî tek kubbe ve iki yanına konumlandırılan daha küçük ikişer kubbe kullanılmıştır (Antel, 2013, s.258). Son cemaat avlusunun medrese fonksiyonu olmadan, müstakil bir mekân şeklinde yapılması; harimin mekânı bölen sistemler olmadan tek bir alan şeklinde tasarlanması; caminin cephesinde çeşitli renkte taşların kullanımı ve yirmi dört metrelik kubbe çapıyla tekil ve referans bir yapıdır (Erkal, 2015, s.81). Üçşerefeli Camii, İstanbul'da önemli Mimar Sinan yapısı olan Beşiktaş Sinan Paşa Camii'nin referansıdır.

Osmanlı mimarlığında nihai hedef, merkezi kubbeyi büyütmek ve dolayısıyla ibadet alanını genişletmektir. Osmanlı bunu zaman içerisinde daha az taşıyıcı unsurla yapmaya çalışmıştır. Mimarideki bu gelişim bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Üçşerefeli Camii'ye giden yol, Beylikler ve Selçuklu dönemi mimarisini anlamaktan geçmektedir. Aydınogulları Beyliği'nin en önemli eserlerinden 1374 Selçuk İsa Bey Camii ve Saruhanogulları eseri 1376 Manisa Ulu Camii en önemli iki öncül yapıdır. Minarelerin harim ile avlunun birleşme noktasında yer alması, mihrap önündeki kubbenin büyütülmesi ve şadırvan avlusu ile klasik mimariye giden yolda referans olan önemli iki camidir (Tanman, 2016, s.250). Bu camiler nasıl ki Üçşerefeli'nin plan oluşumuna katkı sağladıysa Üçşerefeli de başta İstanbul yapıları olmak üzere, birçok caminin öncülü olmuştur. Deneme yapısı olarak nitelenebilecek Üçşerefeli Camii, Edirne Selimiye'ye giden yolun ilk adımlarındandır.

İstanbul'da inşa edilen Osmanlı yapılarının kubbe açısından en prestijlisi⁵² Süleymaniye Camii olduğu düşünülürse, ona gidilen yolda 100 yılı aşkın bir İstanbul mimari birikimi gerekmiştir. İznik, Bursa, Edirne'de yoğun olarak yapılan ters T planlı, zaviyeli, tabhaneli denilen plan tipine sahip camilerin farklı çeşitlenmeleri yeni başkentte yapılmıştır (Aslanapa, 2004, s. 92). Sonrasında da merkezî planın farklı çeşitlenmeleri İstanbul'da denenmiştir. Klasik Osmanlı mimarisi olarak kabul edilen Sinan dönemi, Üçşerefeli'de yapılan statik, tasarım gibi hataları zaman içinde bertaraf etmiş, kesintisiz mekânlarda eşsiz tasarımlar sunmuştur.

XV. yüzyıl ortasında Osmanlı mimarisi inşa ettiği pek çok yapı türünde standart bir tipolojiye ulaşmıştı. Kanuni'ye kadar ilk başkentlerde var olan Bursa-Edirne üslupları yeni başkent İstanbul'da neredeyse hiç değişmeden devam etmiştir. Özellikle medrese, türbe, hamam, han gibi yapılar aynı formlarla inşa edilmiştir. Fatih'in yaptırttığı bedestenler de aynı şemayla yapılmıştır. Fatih yaptırttığı Galata, Sandal ve Cevahir Bedestenleri ile Ayasofya vakfına gelir sağlamıştır. Bunun yanında İstanbul'un ticaret şehri olmasını ve tahrip olan kentin ekonomisini düzene sokmayı amaçlamıştır. Fatih döneminde yapılan Rum Mehmed Paşa, Murad Paşa ve Mahmutpaşa Camileri Edirne-

---

⁵² Sultanahmet Camii, her ne kadar Ayasofya'nın karşısındaki konumu ile daha prestijli görünse de I. Ahmed'in ganimetsiz yaptığı bu cami, şahsî fikrimce de Sinan'ın yapılarının önüne geçilebilecek kadar zarif ya da akılcı değildir.

Bursa üslubundan izler taşımaktaydı. İstanbul'da gelişen bu yapı etkinliğinde sultanın kendi adına yaptırttığı Fatih Külliyesi şekil bakımından yenilik göstermese de şehrin büyük bir alanını sosyal fayda amacıyla düzenleme çabası yönüyle o zamana kadar yapılan tüm yapılardan ayrılır. Bu açıdan ardılı Süleymaniye Külliyesi için kent mekânını kullanmak açısından öncü bir misyon yüklenmiştir (Kuban, 2007, s.173; Serdaroğlu, 2015, s.161). Süleymaniye Külliyesi ile öncülü Fatih Külliyesi, İstanbul'un şehirleşmesinde ve kültürel, sosyal, ekonomik tatmini yakalamasında, sonradan yapılacak hiçbir külliyein erişemeyeceği noktada olduğu yadsınamaz.

İstanbul'daki büyük camiler için en önemli örnek Ayasofya olmuştur. 1463'te Sinaneddin Yusuf tarafından yapılan Fatih Külliyesi ile İstanbul, ilk büyük külliyesi ile tanışıyordu. Sinaneddin, Ayasofya'nın kubbe sistemini sadeleştirip Haçvari planı gösterir şekilde inşa etmiş ve kubbelerle çevrili avluya bir de şadırvan koymuştur. (Aslanapa,1945, s.12). Fatih Cami, depremde yıkılıp sonradan tekrar yapıldığı için şu an İstanbul'daki saltanat camilerinin en eskisi 1501-7 II. Bayezit Camisi'dir (Erkal, 2015, s.133). İstanbul Bayezid Camii ile Fatih Camii'nin planı daha olgun hale getirilmiştir. Aslanapa, bunun direkt Ayasofya'ya mâl edilmesine karşı çıkar. İstanbul'da yapılan yapıların Türklerin ulaştığı mimari yetkinliğin devamı olduğunu yazar. Türklerin bu süreçte sonra Ayasofya'nın plan şekline eriştiğini öne sürer. Türkler için ani bir değişiklik söz konusu olmadığını, aksine Anadolu'daki temeller üzerine zamanla olgunlaşan bir mimari seviyeden bahsedilmesinin daha doğru olduğunu belirtir (Aslanapa, 1945, s.12). Osmanlı Devleti mimaride, Ayasofya'dan elbette ki etkilenmiştir. Fakat, kolaycılıkla her yorumu Ayasofya'ya dayandırmak gerçekçilikten uzak bir değerlendirmedir.

Mimar Sinan, yonca plan şeklinde 1548'de inşa ettiği Şehzade Camii ile dışsal hafiflik ve içsel uyumu yakalamıştı. 1557'de yaptığı Süleymaniye Camii ile Sinan, Bayezid ve Ayasofya planına tekrar dönecekti. Merkezî kubbe ve etrafında iki yarım kubbe ile yapıda o zamana kadar Osmanlıda yapılmış en geniş iç mekâna ulaşıyordu. Nihai amacına 1574'te Selimiye'de ulaşacak mimar, kubbe genişliğiyle Ayasofya'yı yakalıyordu. Dev kubbeyi sekiz paye ve çevresindeki sütunlar taşıyor; açtığı sayısız

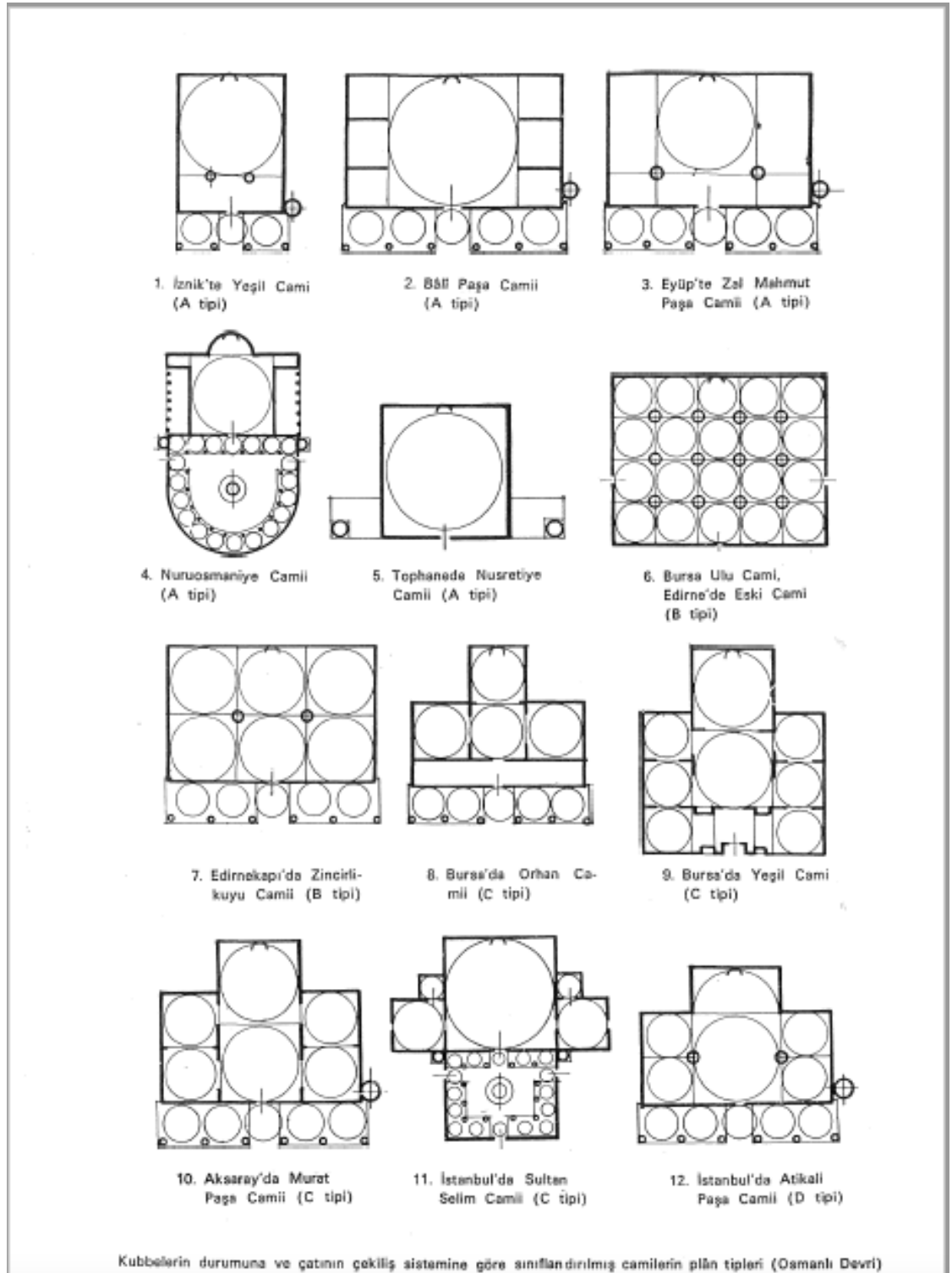
pencereler ile ağırlığı ve basıncı dağıtıyordu. Sinan⁵³, yaptığı yapılarla kendinden sonraki nesiller üzerinde büyük tesir uyandırıyor. Bu tesir, 1616 Sultanahmet Camii'nde de görülmektedir. Bu cami ile Türk mekân inşası en yüksek seviyesine varmıştır (Aslanapa, 1945, s.12). Mekân inşası olarak zirve nokta yakalanmış olsa dahi, Sinan-Kanuni iş birliği ile ortaya çıkan Süleymaniye ve şehri bir enkaz biçiminde devralan Fatih'in külliyesi şahsî kanaatimce, Sultanahmet Külliyesi ile aynı ölçütlerle değerlendirilmemelidir. Bu yaklaşımın sebepleri çalışmanın altıncı ve sonuç bölümünde tartışılmıştır.

Mimar Sinan'ın XVI. yüzyılda tüm yüzyıla hâkim olan üslubunu, vefatından sonra yetiştirdiği öğrencileri, onun geleneğine bağlı kalarak devam ettirmişlerdir. Uzun bir inşa döneminden sonra 1663'te tamamlanan İstanbul Eminönü Yeniciami, Sinan tarzı ile yetişen neslin son büyük külliye eseridir. Hassa Ocağı'nda yetişen mimarlar, kalfalar Sinan'ın son çalışmalarını değil de çıraklık eserim dediği “Şehzade Camii”ni hareket noktası olarak almışlardır. Şehzade Camii'nin merkezde tek kubbenin etrafına konulan, dört yarım kubbe ile genişletilen plan şeklini Yeniciami'de Mimar Davud Ağa kullanmak istemiştir. Fakat inşaata başladıktan bir yıl sonra vebadan vefat eden mimarın yerine, yardımcısı ve ardılı olan Dalgıç Ahmed Çavuş görevlendirilmiştir. Fakat, III. Mehmed'in vefatı ile annesi Safiye Sultan, Eski Saray'a gönderilmiş ve cami maalesef yine yarım kalmıştır. Nihayet 1661'de görevlendirilen Mimarbaşı Meremetçi Mustafa Ağa'nın sorumluluğunda cami tamamlanmıştır. 1598'de başlayan inşaat 1663'te bitmiş ve cami ibadete açılmıştır. Yeniciami, Sinan'dan sonra gelen üç mimarın birbirini değerlendirip ortaya çıkardıkları ortak bir eser olmuştur (Aslanapa, 2019, s. 271-4, Çobanoğlu, 2013, s. 439). Sinan etkisinin devam ettiği bu plan tipi, yonca plan olarak adlandırılır (Bkz. Şekil 4, 14. tip).

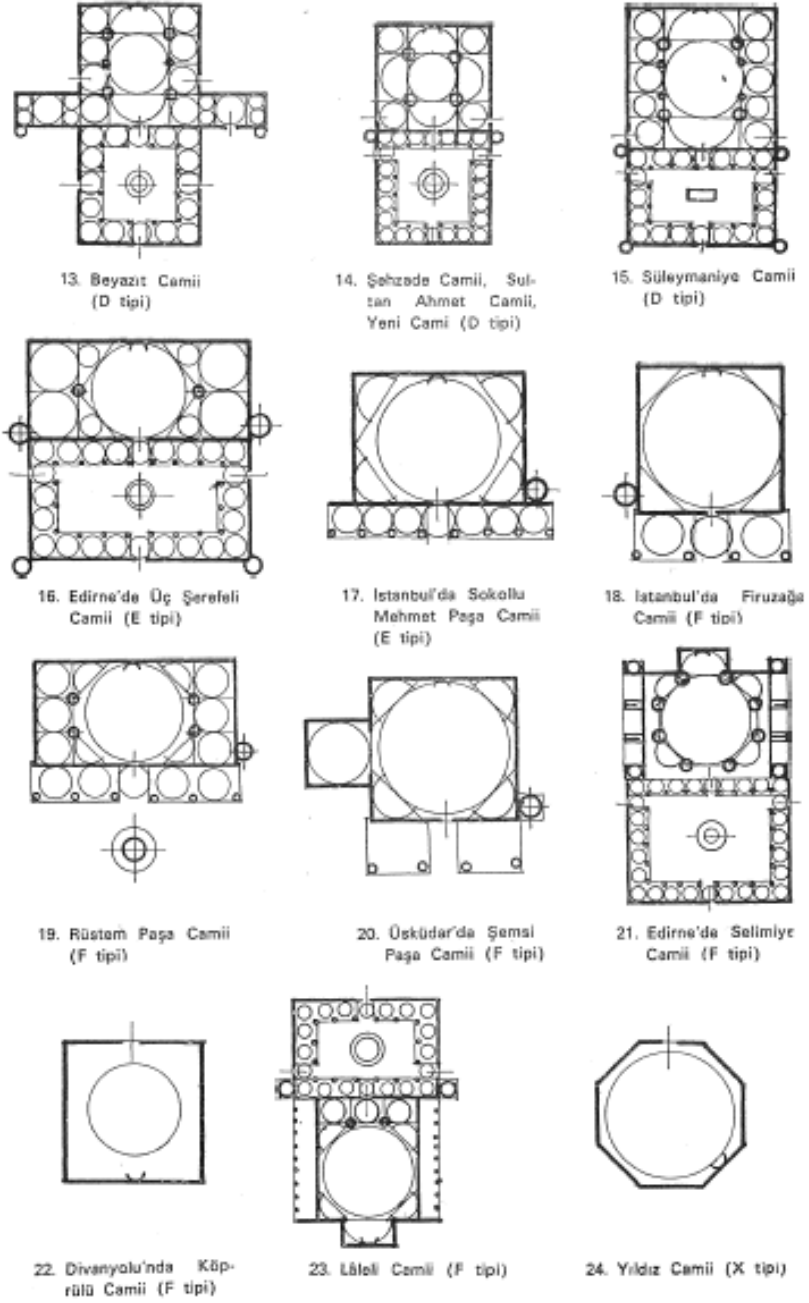
---

⁵³ Tunçer, makalesinde Osmanlı mimarisi ile ilgili genel bilgiler verdikten sonra şu tespitleri yapar: Osmanlı mimarisi sanıldığı gibi Sinan'la başlamadı. Sinan'ı yaratan bir ortam vardı ve her şeyin halka şeklinde bütünü oluşturduğu. Sinan'ın o gün verilen işi en iyi şekilde yapmaktan başka derdi yoktu. Avrupa Rönesans'ı yaşarken aynı tarihlerde Osmanlıda fen, kültür, edebiyat, müzik, inanç ve vicdan özgürlüğü vardı. Kubbe milattan önce devirlerden beri vardı. Farklı yorumlamaları ile Sinan'a ulaştı. Sinan, kubbeyi başarılı bir şekilde mekânı bütünleyici bir öge olarak kullandı. Sinan'ın mimari doruğuna deneyerek ve sürekli yenilenerek ulaştı. Sinan, Osmanlı ülkesine her ne kadar bir devşirme olarak girse de sanatın, kültürün ve toplum yapısının en önemli simgesi oldu (Tunçer, 1982, s.157).

Arseven, Osmanlı cami tipolojisini şu şekilde sunmuştur:

Şekil 3. Osmanlı Cami Tipolojileri 1 (Arseven, 1984, s. 86)

Kubbelerin durumuna ve çatının şekliyle sistemine göre sınıflandırılmış camilerin plân tipleri (Osmanlı Devri)

Şekil 4. Osmanlı Cami Tipolojileri 2 (Arseven, 1984, s. 87)

XVIII. yüzyılda Batı ile olan ilişkiler ve toplumun yapısında meydana gelen değişiklikler bir şekilde mimariye de yansımıştır. Osmanlı, bu dönemde rokoko ve barok tarzdan etkilenmiş hatta Nuruosmaniye gibi bir başyapıt üretmiş olsa da “XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı mimarisi geleneksel niteliğini korumuştur.” (Kuban, 2021, s. 409). Kuban, rokoko ve barok stilin mimarimizde o dönemde sadece dekorasyon bazında kaldığını ifade etmektedir (Kuban, 1954, s. 5). Önceleri klasik biçimlere dahil edilen zengin süslemelerle kendini gösteren bu yeni güzellik anlayışı, sonraları klasik çizgilerin tamamen ortadan kaldırılmasıyla farklı ve yeni bir şekle bürünmüştür (Eyice, 1992c, s. 171).

Sultan II. Mahmut zamanında, Ampir üslûbu Osmanlıya girmiştir. Bu sanat anlayışını, Türkler kendilerine has tarzlarıyla başka bir boyuta taşımışlardır. Bir örnek vermek gerekirse, Ampir üslûbunun bir parçası olan stilize hayvan figürleri Türk Ampirinde hiçbir zaman kullanılmamıştır. Divanyolu’ndaki Cevri Kalfa Mektebi ve padişahların geçen alayları seyretmesi için yapılan Alay Köşkü, bu tarzda yapılmıştır. Bu açıdan Cevri Kalfa Mektebi, sıbyan mektepleri mimarisinde bir yeniliktir. Dış cephede olduğu kadar iç düzenleme açısından da farklıdır. Mektepler, çoğunlukla üst katın dershane odasından oluştuğu iki kat şeklinde tasarlanıyordu. Fakat Cevri Kalfa Mektebi, alışık olunmayan geniş bir cepheden ve on odadan oluşmaktadır. Cumhuriyet’ten sonra ilkokul olarak kullanılmıştır. Balyan ailesinin damga vurduğu XIX. yüzyılda, Karabet Balyan tarafından 1853’te yapılan Ortaköy Camii ve Dolmabahçe Sarayı, Barok ve Ampir üslûplarının farklı bir yorumudur (Eyice, 1993e, s. 462; Arseven, 1984, s. 179-180).

Abdülaziz döneminde İstanbul, sadece mimari tarz olarak değil yeni yapılarla da bambaşka bir çehreye bürünmüştür. Demiryolu ve denizyolu ulaşımında yaşanan gelişmeler, modern birtakım binaları zorunlu kılıyordu. Dinî mimari de bu değişiklikten etkilenmişti. Bu dönemde adeta tüm üslûplar birbirine karışmıştı. Gotik, Barok, Yunan, Hint sanatından birçok öge binalarda kendine yer buluyordu. Korent başlıklı cami sütunları, boşluk bırakamayacak derecede süslenmiş çeşmeler alışık olmadık bir düzen sunuyordu (Arseven, 1984, s.180). 1871 yılında İstanbul’da Abdülaziz’in annesi adına yaptırttığı Pertevniyal Vâlide Sultan Külliyesi eklektik (karma) üslûpta yapılmıştır. Yapı, son dönem Osmanlı camilerinde çoklukla görülen büyük dört ayağa inşa edilmiştir. Dört

kemerden ve tek kubbeden oluşan camiyi Montani adında İtalyan bir mimar yapmıştır (Yavaş, 2007, s.241).

II. Abdülhamid döneminde İtalyan mimar Raimondo D'Aronco başmimarlığa getirildi ve Vallaury ile çalıştı. Bu iki mimar Haydarpaşa'daki Tıbbiye Mektebi'ni, Düyun-ı Umumiye binasını ve Galata'daki Osmanlı Bankası'nı yaptılar. Bu iki mimar, bir Türk Rönesansı yaratmak istedikleri halde, başarıya ulaşamadılar (Arseven,1984, s.181).

Milliyetçilik akımının etkisiyle Osmanlıda bambaşka bir tarz doğmaya başlıyordu. O dönemki mimarlar, Türk sanatında bir Rönesans yaratmak istedilerse de klasik döneme, eski ustalar tarafından yapılmış olan eserlere bakılmalıdır düşüncesini benimsediler. 1874-1930 yılları arasındaki bu dönem “Yeni Klâsik Üslûp” olarak tanımlanır. Geç Osmanlı-Erken Cumhuriyet Dönemi mimarlarından Almanya’da eğitim görmüş Mimar Kemaleddin ve Paris’te öğrenim görmüş Mimar Vedat Tek, üslubu benimseyenlerin başında gelmektedir. Mimar Vedat İstanbul’da Sirkeci’deki Yeni Postane’yi; Mimar Kemalettin de Eminönü’ndeki Dördüncü Vakıf Hanı ile Suadiye’deki Suadiye Camii’ni yaptı. Bu binalar klâsik devrin eserlerinden etkilenilmiş bir anlayışla tasarlanmıştı. Dönemin mimarları bu iki mimarın yolundan gittiler. Hükümetin de verdiği destekle birçok okul, tren istasyonu, kışla yapılmıştır. Bu anlayışta klasik mimaride var olan mukarnashlı sütunlar, kornişler, sivri kemerler, saçaklı çatılar, kubbeler, parmaklıklar, çiniler kullanılmıştır (Arseven, 1984, s. 182). 1920’den sonra kentsel değişim duraklamayı yaşayacaktır. Bunu hazırlayan çok fazla faktör vardır. İstanbul bundan sonraki süreçte birçok vasfından uzaklaşıp “sadece” Türkiye’nin bir metropolü haline gelecektir (Tanyeli, 2015, s.367). Planlanamayan kentsel büyüme, kültürel mirası yok sayarak oluşturulan pragmatik işler, bilinçsiz ve kültürsüz kent sakinleri gibi sebepler İstanbul’un İstanbul olmaktan çıkmasının temel sebeplerinden yalnızca birkaçıdır.

5.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE MİMARLIK KURUMU

Günümüzde mimar ve mühendis kavramları farklı iş sorumluluğuna sahip meslek gruplarını ifade etmektedir. Oysa Osmanlı mimarlığında mimar-mühendis ayrımı yapılmamış, tüm sorumluluklar tek kişi tarafından üstlenilmiştir. Mühendisliğin bağımsız bir meslek olarak tanımı XIX. yüzyıldan itibaren olmuştur (Yazıcı, 2015, s.364-5). Osmanlıda mimar-mühendislerin yetiştiği kurum, “Hassa Mimarlar Ocağı” olmuştur. Hassa kelimesi bir kimseye veya bir kuruma aidiyet bildirir (Özcan, 1997, s.394). Hassa Mimarlar Ocağı kurumu, hassa kelimesinden dolayı, direkt saraya bağlı bu oluşumu tanımlamak için kullanılan bir kavram olmuştur.

Saray başta olmak üzere başkent İstanbul ve hüküm sürülen tüm topraklarda her türlü resmî inşaatı ve tamirâtı yürüten Hassa Mimarlar Ocağı'nın ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemektedir (Turan, 1963, s.159). Fakat, Osmanlının ilk başkentlerinde, Bursa ve Edirne'deki imar ve inşaa etkinlikleri, merkeze bağlı bir mimarlık ocağının var olabileceğini düşündürür. Sultan II. Bayezid dönemine ait belgelerde sistemli bir örgütsel yapıdan söz edilmesi bu ihtimali güçlendirir. Fatih Külliyesi gibi nizamlı bir yapının varlığı, inşaa faaliyetinin düzensiz ve denetimsiz bir kurum tarafından yapılmadığını kanıtlar gibidir (Mülayim, 2020, s.94). Fatih döneminde belli seviyeye geldiği düşünülen Hassa Teşkilatı, Osmanlının siyasi gücüyle aynı doğrultuda gelişmiştir. Mimar Sinan'ın başmimarlığı ile bu kurum, tüm imparatorluğun imar faaliyetlerinin yürütüldüğü büyük bir kurum olmuştur (Taş, 2003, s.204).

Hassa Mimarlar Ocağı, Gülru Necipoğlu'na göre, Sinan döneminde başkentten yayılan imar faaliyetleriyle baş edebilmek amacıyla devletin teşkilatının bir kolu olarak genişletilip büyütüldü. Sinan'ın kendine has üslubunun gelişmesi de bu süreçle örtüşmüştür. Ocağın eski mensuplarının sayıları azalınca yeni kadroların takviyesi ile, Sinan'ın üslubunun oturması ve gelişmesi sağlamıştır. Hassa Mimarlar Ocağı, Sinan henüz mimarbaşı olmadan önce XV. Yüzyıldan itibaren Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının ilk yıllarına kadar sürekli bir gelişim, değişim göstermiştir. XVI. yüzyılda farklı bir yönelimle bir kırılma yaşamış, Sinan'ın “klasik” denilen tarzının oluşması da bu dönemden sonra gerçekleşmiştir (Necipoğlu, 2013, s.207). Kurumsallaşan mimarlık ocağı devletin ideolojik ve politik amaçlarına hizmet etmekteydi. Saraya bağlı

mimarlar tarafından kontrol edilen ve biçimlendirilen mimari, Hassa Mimarlar Ocağı adı verilen kuruma bağlıydı ve elbette bireysel hareket etmeleri söz konusu değildi (Erzen, 1996, s.13) Kurumsal bir ortak dil için Necipoğlu ‘adap kodları’ tabirini kullanır. Bu kodlar İstanbul’dan imparatorluğun her yanına giden hassa mimarları ve eyaletlere giden şehir mimarları aracılığı ile yayılmıştır (Necipoğlu, 2013, s.207). Hiçbir bani kişisel birtakım istekleri olsa dahi bu kodların dışına çıkmamıştır.

Hassa Mimarları Teşkilatı’nın birincil görevi, Sultan’ın ve hanedan mensuplarının yaptırmak istedikleri her türlü yapının ya da devletin istediği herhangi bir inşaatın planını yapmak, masraflarını çıkarmak ve buna uygun inşaat işlerini yönetmektir. Başmimar ya da hassa mimarlarından birinin hazırladığı planlar Divanühümayun’da incelenir, uygun görülürse Divan’dan başmimara olur verilirdi (Turan, 1963, s.163). Başmimarların birer şehir planlamacısı olduğunu da varsaymak mümkündür. Sultan ve devlet adamlarının istedikleri yapıların konumu, yeri, gelecekte şehrin görüntüsüne yapacakları etki vs. gibi konular da başmimarın görevlerindendi (Taş, 2003, s.207). İnşaat malzemelerinin kalitesini, imal edildikleri ve satıldığı dükkanları, imalathaneleri kontrol etmek hassa mimarlarının vazifelerindendi. İstanbul’da ev yapımında kullanılacak kerestelerin türleri ve boyutları incelenir, tuğla ya da kiremitlerin kalitesi ve fiyatları tespit edilirdi. Kerestelerin ya da kullanılacak tüm malzemelerin uzunluğu, kalınlığı belliydi. Aykırı fiyat ya da uygun olmayan malzeme satıldığı görüldüğünde olay kadiya intikal eder ve onun hüküm vermesi beklenirdi (Turan, 1963, s.175/6).

Vakıfların tamir ve inşaları da yine Hassa Mimarlığının göreviydi. Suiistimallerin önüne geçmek için incelemeler yapılırdı. Bu da ayrıca belli bir ücrete tabiydi. İstanbul’da resmî ya da padişahın şahsına ait yapıların inşa ya da tamir edilmesinde sorumlu olmanın yanı sıra ibadet alanlarının ya da yolların kapanmamasını sağlamak, yangın risklerini ve etki alanlarını tespit etmek, şahıslar için yapılacak binaların inşaatında da hassa mimarlarının ruhsatı gerekliydi. Ruhsatlı mimarlar özel inşaatları kontrol etmek ve düzene aykırı olanları yıktırmak yetkisine de sahiptiler (Turan, 1963, s.170, 171).

Osmanlının fetih nişanesi olarak Ayasofya camiye çevrildikten sonra, diğer ibadet alanları bağlı bulundukları cemaatlere devredilmiş ve muhafaza edilmelerine azami ölçüde dikkat edilmiştir. Cemaatlerin elinde bulunan mabetlerin tamiri gerektiğinde Babıali’den izin almak gerekliydi. Kadıların huzurunda mimarbaşının keşfi ve lüzumlu

görmesi halinde tamire izin verilirdi. Fakat müsaade edilenler dışında herhangi bir ilave yapıp yapılmadığını anlamak için başmimar tekrardan son bir keşif yapardı ve yeni mabetlere izin verilmemiştir. (Turan, 1963, s.171). Belirli projelerde görev verilmek üzere çalışan Acemioğlanlarının Yeniçeri Ocağı'na alınması için tavsiyelerde bulunmak, seferlere eşlik edecek hassa mimarlarını seçmek, vefat eden mimarların yerine yeni mimarlar önermek, uzman heyetle inşaat alanlarının teftişini yapmak, maliyet tahminlerini hazırlamak başmimarın göreviydi. Bunların yanında özellikle padişah ve devlet adamlarınca sipariş edilen önemli inşaatların başında bizzat durmaları gerekiyordu. Bütün bu görevler arşiv belgeleri ile kanıtlanmıştır (Necipoğlu, 2013, s.217, 218).

Hassa Mimarlar Ocağı geniş açıdan bakıldığında aslında bir mimarlık-mühendislik mektebiydi. Ocağa küçük bir ulûfe ile girilse de başmimar ve kıdemli mimarlar tarafından yetiştirilir ve kademe kat ederek mimarbaşılığa kadar yükselmek mümkün olabilirdi. Ocak mensuplarına sadece pratik eğitim verilmiyor, nazari bilgi vermek de önemseniyordu (Turan, 1963, s.177). Devletin sınırları büyüdükçe Hassa teşkilatında değişiklikler olmuştur. Merkezdeki Hassa Mimarları kadrosuna ek olarak, aynı şekilde merkeze bağlı çalışan Sefer, Su, Tersane-i Amire, Köprü ve Kale Mimarları gibi yeni ekipler oluşturulmuş ve uzmanlaşmanın ilk adımı atılmıştır. Merkezdeki yapılanmadan başka Vilayet ve Şehir Mimarlıkları kadroları da kurulmuştur (Taş, 2003, s.205). Sinan'ın görevi döneminde oluşan kadrolaşmalar, imparatorluğun artan merkezîyetçiliğinin ve gücünün sonucudur. Mimarlık Teşkilatı, mimarbaşının da yönetim kabiliyeti ile en uzak eyaletlere dahi uzanan geniş bir ağa dönüşmüştür. Yerel dairelerin doğması ile hassa mimarlarının taşraya gönderilmesi azalmıştır (Necipoğlu, 2013, s.217). Sinan'dan sonra Hassa Mimarlar Ocağı'nın yapılaşması daha iyi izlenebilmiştir.

1539'da Sadrazam Lütü Paşa, Sinan'ı başmimar olarak tayin etmiştir. Ocak içinden olmayıp yeniçeri olup da bu göreve tayin edilmesi Sinan açısından bir ayrıcalıktır. Sinan, neccar⁵⁴ olmayı seçmiş, atölyelerde ve inşaatlarda görev yapmıştır. Neccarlık sırasında öğrendiği geometri ve inşaat çalışmalarından öğrendikleri daha sonra ona mimarlığın kapılarını açmıştır (Günay, 2021, s.10). XVII. yüzyıl ortalarına kadar

---

⁵⁴ Marangoz

başmimar ömür boyu görevde kalıyordu (Turan, 1968, s.161). Sinan, yaşamının sonuna kadar bu mesleği icra etmiştir.

Başmimar İstanbul'da ikamet ederdi ve İstanbul'un dışına sadece görev için çıkardı (Dündar, 1999, s.168). Şehir mimarları görevlendirildikleri alanlarda ikamet etmeyi kabul edecek olanlardan seçilirdi (Taş, 2003, s.209). Mimarbaşı başkentten uzun süreliğine gidecek olursa hassa mimarlarının en rütbelisi vekil olurdu. Mimar Sinan hacca gittiğinde onun yerine Mehmed Subaşı vekil olmuştu (Turan, 1963, s.162). Mimarbaşılık kurumu önemsenmiş ve görev konumu boş kalmamış; geçici de olsa başmimar yerine başka mimarlar tayin edilmiştir.

Klasik Dönem'de Sinan, elbette başmimarlık görevi sebebiyle uzak yerlerdeki inşaatlardan da sorumluydu. Başkentten gönderdiği hassa mimarları veya eyalet merkezlerindeki şehir mimarları ile bölgesel imar faaliyetlerini düzenliyordu. Uzaktaki projelerin denetimini yazılı iletişimin yanında çizdiği planlar, hazırladığı maketler ile sürdürüyordu. Eyaletlere gönderilen hassa mimarları ya da şehir mimarlarının ara sıra İstanbul'a gelip proje onaylatma ya da öneri alma durumu söz konusu oluyordu. Proje tasarımları ile mimarlar arasındaki bu çok yönlü iletişim, Divanühümayun tarafından yönlendiriliyordu. Padişahın olurlarına sunmak ve onay almak işleminde aracılık rolü, bu kuruma aitti (Necipoğlu, 2013, s.217).

Başmimar işlerini İstanbul kadısıyla birlikte yapardı. Devlet surların korunmasına ve kaldırımların onarımına önem verirdi. Surların üzerine ve çevresine ev yaptırmak yasaktı. Evler surlardan en az dört arşın⁵⁵ uzakta yapılmak zorundaydı. Surların çevresinde ağaç ve tahta yığılmasına izin verilmezdi. Yangın, İstanbul'un en büyük gerçeği olduğu için evlerin saçaklı yapılmamasına dikkat edilirdi. Yolun üzerine fazla çardak ve çıkıntı yapılmışsa bu fazlalıklar mimarbaşı tarafından yıktırılır, yolun daralmaması sağlanırdı. Yangınlar için alınan önlemler bazen yetersiz kalırdı. Çoğu yangın baca kaynaklı çıktığından devlet bu durumu mimarların bilgisizliği olarak yorumlamış ve bu mimarların mesleklerini yapmaları yasaklanmıştı (Altınay, 1998, s.56).

---

⁵⁵ Yaklaşık (4x75,8 cm)

İnşaatlarda masraf defterleri başmimar veya hassa mimarı tarafından tutulurdu. Ocak'ta tüm Osmanlı ülkesindeki mimar, kalfa ve diğer ustalarının defterleri tutulur, ihtiyaç halinde önce İstanbul'dan sonra diğer bölgelerden çağrılırlardı (Turan, 1963, s.168).

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, sanatçılar kendi meslekleriyle ilgili teşkilata mensuptular. Ehli Hiref Teşkilatı olarak bilinen bu yapılanma, işlerin kalitesini kontrol etmenin yanında sendika işlevi de görüyordu. Hiyerarşik bir meslek eğitimi yapılmaktaydı (Dündar, 1999, s.169). Eğitim genellikle usta-çırak ilişkisiyle verilirdi (Erzen, 1996, s.14). Ehli Hiref Teşkilatı, Topkapı Sarayı'nın Birun kısmına bağlıydı. Süsleme, musiki, mimari, minyatür, edebiyat gibi sanatsal alanlarda Osmanlı Saray sanatının marka haline gelmesinde Ehli Hiref Teşkilatı oldukça önemliydi (Uzunçarşılı, 1984, s.462).

XVI ve XVII. yüzyıllarda İstanbul'a göç edenlerin yoğunluğu neticesinde inşaat alanında hareketlilik yaşanmıştır. Şehir mimarları başkent dışındaki şehirlerde oluşabilecek düzensiz yapılaşmayı önlemek, halkın ihtiyaçlarını karşılamak ve sağlıklı şehirler oluşturmak amacıyla görevlendirilmişlerdir. Başkent dışında bulunan inşaat ile ilgili esnaf şehir mimarlarının izni dışında hiçbir inşaaata başlayamazdı. İnşaat esnafının meslek haklarını korumak, ücretlerini belirlemek ve kaliteden ödün vermemek adına oluşabilecek her türlü durumdan şehir mimarları sorumluydu (Taş, 2003, s.209).

Hassa Mimarlar Teşkilatı tek bir merkezden imparatorluğun çeşitli alanlarına uzanan yapılanmanın başıdır. Başkentten planlanan inşaat faaliyetleri ile baş edebilmek için merkeziyetçi devletin yönetsel bir kurumu olarak genişletilmiştir (Necipoğlu, 2013, s.207).

Hassa Mimarları Ocağı devlete ait inşaatların ve tamiratların tüm sorumluluğunu yüklenmişlerdir. Fakat sayıları 14 - 43 arasında değişen bu kadronun Osmanlı gibi büyük bir devletin her bölgesine yetişmesi mümkün değildi. Dolayısıyla başmimarın teklifiyle eyalet mimarları oluşturulmuştu. Eyalet mimarları küçük çaptaki mahalli işleri görür ve özellikle sınırlardaki kalelerin tamirini yaparlardı (Turan, 1963, s.176). Yapım emrini alan başmimar eğer yapıyı kendi yapacaksa kendisine yardımcı olacak mimar, usta ve

kalfalarını seçer; eğer bir mimar görevlendirmiş ise bu kez o ekibini kurardı (Hersek, 1990, s.45).

Vilayet Mimarları Teşkilatı'ndaki mimarlar bulundukları bölgelerde mimarbaşı olarak da isimlendirilmişlerdir. Tayin edildikleri eyaletlerdeki her türlü imar faaliyetinden sorumlu olan vilayet mimarlarının yönetim tarzı, Hassa mimarlar Ocağı Teşkilatı'na benzeyen bir sistemin eyaletteki yansımasıdır, denilebilir. Hassa Ocağı ile son derece yakın bir ilişki içinde olan Vilayet mimarları, ihtiyaç olduğunda merkeze de çağrılabilirdi (Taş, 2003, s.208). Ayrıca şehir mimarları vardı. Şehir mimarlarının, mimar atanmasının dışında Hassa Ocağı ile bir bağı yoktur. Bağımsız olan bu mimarlar resmi işleri kadılarla yürütmekteydiler. Şehir mimarı esnafı denetler ve emeğinin karşılığını halktan alırdı. Şehir mimarlarının görevden alınıp göreve getirilmeleri halkın isteği ile gerçekleşirdi. Bu sebeple işini en iyi şekilde yapmak için çaba gösterirlerdi. Görevden ayrılacak olan mimar eğer oğlunu yetiştirmişse o devam ederdi yetiştirmemişse şehir mimarının önerisi doğrultusunda bir isim atanırdı (Taş, 2003, s.209).

Başmimar olabilmenin kesin şartı, Hassa Ocağı içinden yetişmiş olmaktı. Sinan'dan sonra başmimar olan Mimar Davud, Mehmed Emin Efendi, Mehmed Ârif Ağa liyakatini yıllarca Ocak içindeki faaliyetleri ile ispat edip başmimarlığa yükselmişlerdi. XIX. yüzyıl başında Hassa Ocağı'na tayin işlemleri yeniden düzenlenmiştir. Bu tarihten sonra mimarbaşılığa Mühendishane-i Berri-yi Hümayun içinden en yetkin şahıslar tayin edilmişti (Turan, 1963, s.161). Mimarlık mesleği Osmanlı Devleti'nde önemini hiç kaybetmemiş olsa da özellikle imparatorluğun son dönemlerinde idari açıdan değişimlere uğramıştır.

Mimarlık Ocağı'nda sadece Müslümanlar değil gayrimüslimler de bulunmaktaydı. Yükselmeler veya görevden uzaklaştırmalar mimarbaşının önerisi üzerine Divanihümayun'da Sadrazam'ın emriyle yapılmaktaydı. Hassa Ocağı dışında ihtiyaç olabilecek durumlarda 'Mülazım Ocağı' kurulmuş ve tayinler mimarbaşının isteği doğrultusunda, istenildiğinde buradan da yapılmıştı. III. Selim'in kurduğu Mühendishane-i Berri-yi Hümayun'dan mimar yetiştirilmeye başlanınca Hassa Ocağı'na mimar tayini de sistemleşmiştir. Hassa mimarlarının tayini mimarbaşı, Mühendishane-i Hümayun nazırı ve Mühendishane-i Hümayun hocasının ortak isteğine bırakılmıştı

(Turan, 1963, s.160, 161). Ocak, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar bu isimle devam etti. Avrupalaşma gereği olarak II. Mahmud, şehremanlik ve mimarbaşılık görevlerinin birbirine karıştığını, şehremaneti hizmetinin ayrı bir memuriyet gerektirmediğini, zaten tüm işin başmimar tarafından yapıldığını göz önüne alarak 1831’de bu iki memuriyeti birleştirdi (Turan, 1963, s.178). Osmanlı saray idaresi içindeki Birun bölümündeki Hassa Mimarlar Ocağı, sarayın dört eminliğinden⁵⁶ birisi olan Şehreminliğe⁵⁷ bağlıydı.

Osmanlıda ilk mimari eğitimi, Müze Müdürü Osman Hamdi Bey ve Ticaret Nazırı Suphi Paşa'nın gayretleriyle, 1881’de Ticaret Nezaretine bağlı açılan Sanayii Nefise Mektebi’nde (bugünkü Güzel Sanatlar Akademisi) verilmeye başlanmış ve eğitilmiş ilk Türk mimarlar burada yetişmiştir (Turan, 1963, s.179).

Hassa mimarları giderek önemi kaybetmiştir. Görev rekabeti ve mimari uygulamaların sayısının azalması sistemin çözülmesine neden olmuştur. Enflasyonun etkisi ile hassa mimarlarının maaşı kısıtlanmış, özellikle XVIII. yüzyıl başında kurumun bütçesine büyük değişiklikler ve önemli kısıtlamalar gelmiştir (Turan, 1963, s.175). Mesleki görevlendirmeler için ciddi kuralların ortadan kalkması ve reformlar kapsamında ocağın yenilenmesi bir de eski günlerine dönememesine sebep olmuştur. Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılan bu kurumun belgeleri de yok edilmiştir (Erzen, 1996, s.14).

Osmanlının XIX. yüzyıldaki yoğun göç sorunu, ekonomik ve toplumsal değişimlerle birlikte mimari de değişime sebep olmuştur. İmar alanındaki sorunlara çözüm olması açısından kurumsal ve yasal birçok düzenlemeye gidilmiştir. Batılılaşma temalı bu düzenlemelerin başında 1855 Şehremaneti kurulmuştur (Taş, 2003, s.210). Yabancılar kent planlamalarını yapmakla görevlendirilmişlerdir. İlk planlama Moltke tarafından yapılmıştır. İlk planlar kentin tamamını kapsamaktan ziyade yangınlarda yanan bölgelerin imarı ve göçmenlerin yerleştirilmesi ana başlıklarında yapılmıştır (Taş, 2003, s.210).

---

⁵⁶ Arpa Eminliği, Matbah-ı Amire Eminliği, Darphane Eminliği diğer eminliklerdir (Akyıldız, 2010, s.459).

⁵⁷ Osmanlıda 1855 yılından sonra sadece belediye başkanı için kullanılan unvan (Akyıldız, 2010, s.459).

Osmanlının kuruluşuna paralel artan imar faaliyetleri neticesinde örgütlenen Hassa Mimarlar Ocağı, Osmanlının XIX. yüzyıldaki ekonomik, siyasi, sosyal dönüşümüne kadar sürekli gelişen ve sistemleşen bir yapıya sahip olmuştur. Ocak'ta meydana gelen bozulmalar neticesinde yerine 1831'de Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuştur. Ayrıca devletin resmi kurumunun yanında müteahhitlik adı altında yeni bir alan doğmuştur. Devletin haberi olmadan yapılamayacak olan imar faaliyetleri bu yüzyıldan sonra serbest çalışan mimarların da ortaya çıkmasıyla başka bir çehreye bürünmüştür. Devletin resmî kurumlarını tesis etmek için mimarların gayrimüslimlerden seçilmesi ya da Avrupa'dan getirilmesi yoluna gidilmiştir. Osmanlının son dönem mimarisine damga vuran Balyan ailesi ardı ardına üç kuşak boyunca Osmanlı sultanları için mimari eserler tasarlamış ve inşa etmişlerdir. Krikor (Kirkor) Amira (1764-1831), oğlu Garabed (Karapet) Amira (1800-1866) ve torunları Nigoğos (1826-1858), Sarkis (Serkis, 1831-1899) ile Hagop (Agop, 1837-1875) başta olmak üzere ailenin farklı üyeleri, önemli yapılar ortaya koyabilen mimarlar olmalarının yanı sıra, Osmanlı politik, sosyal ve kültürel dünyasının aktif birer katılımcısı ve öznesi olmuşlardır (Uras, 2022, s.18). Osmanlıda bir ilki gerçekleştirip ilk mimarlık şirketini de kuran Balyan ailesi, Osmanlının son dönemine damga vurmuştur. Padişahların farklı üretimler için farklı mimarlarla da çalıştığı bilinmektedir. Bu dönemde Necipoğlu'nun adap kodlarından bahsetmenin mümkün olmamasının yanı sıra mimarlar da Klasik Dönem'de olduğu gibi sert kurallara uymak zorunda değillerdi. Daha yaratıcı fikirler ortaya çıkabilmiş, mimari şema baninin isteği yanında mimarın daha serbest şekilde hayal gücüne de bırakılabilmıştır.

5.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE BANİ-MİMARİ YAPI İLİŞKİSİ

XIV. yüzyılda küçük bir uç beyliği olarak ortaya çıkan Osmanoğulları, devam eden süreçte büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür. Osmanlı Devleti başlangıçtan yıkılışına değin saray himayesinde birçok sanatın hamiliğini yapmıştır. Gücünün en iyi ifade bulduğu alan olan mimarisi ise başta imparator olmak üzere hanım sultanlar ya da diğer devlet adamları tarafından oluşturulmuştur.

II. Mehmed, 1453'te Constantinopolis'in fethinden sonra Balkanlar, Anadolu ve Kırım'ı topraklarına katıp erken modern imparatorluğun temellerini atmıştır (Necipoğlu, 2013, s.31). Osmanlı Devleti'nin mimari anlayışı hüküm sürdüğü topraklarda benimsedikleriyle kendinden var olan bileşenlerin ortaya çıkarttığı sentezdir.

Bani-mimar ya da bani-mimari yapı ilişkisini çözümleyebilmek için inşa edildiği bölgeyi ve dönemi iyi anlamak gerekir. Çünkü, Osmanlı Devleti'nde her yönetici farklı motivasyonla eser üretilmesini istemiştir. Zira, Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul'a vermek istediği kimlikle Fatih'in yapmak istediği kimlik aynı değildi. Mimari yapılar elbette sadece padişahlar tarafından da yapılmıyordu. Hanım sultanlar, vezirler, sadrazamlar ve yönetici sınıftan birçok devlet adamı üretim etkinliğinde bulunabiliyordu. Ama özellikle Kanuni Dönemi'nde inşa edilen yapılar sadece bir cami ya da külliye olmanın çok ötesindeydi.

Bani-mimari yapı ilişkisi incelenirken asıl soru mimari himayede bulunan baninin üretime nasıl katkıda bulunduğu ve hangi aşamalarda üretime etki ettiğidir. Konu bu bağlamda incelenirken çağın mimari anlayışından bağımsız düşünülmemeyeceğini de atlamamak gerekir. Fakat bununla birlikte irdelenmesi gereken en önemli hususlardan biri de mimarın üretim etkinliğinde ne kadar bağımsız olduğudur.

Baniler inşa ettirdikleri mimari yapıları sadece ibadet ihtiyacını karşılamak ya da sevap kazanma amacı ile yapmamış, aynı zamanda politik güçlerinin, estetik anlayışlarının, dünya görüşlerinin de yansıması olarak görmüşlerdir. Bu bölümde Osmanlı Sarayı'nın hamiliği tartışılacak hem mimar hem mimari yapı odaklı ilişkinin boyutları incelenecektir. Baninin mimari yapıya nasıl etki ettiği ve mimarın da bu etkiyi nasıl yorumladığı tartışılacaktır.

Osmanlı padişahları vakıflar yoluyla baniliklerini halk gözünde meşrulaştırmışlar ve sanat etkinliğine Hassa Ocağı'nın mimari şablonunun dışında kendi yorumlarını ve kişisel birikimlerini de katmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde inşa edilen büyük camiler banilerine göre çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Osmanlı mimarisinde hükümdar ve ailesi tarafından yapılmış camilere selatin camii⁵⁸ veya hanedan camisi denir. Vezir⁵⁹ ve diğer devlet adamları tarafından yaptırılanlar ise sadece cami olarak anılmıştır. Bu camiler şehre ihtişam vermenin yanında banilerini yücelten ve öven resmi yapılardır. Selatin camileri diğer camilerden ayıran bazı özellikler söz konusudur. Bu özelliklere kısaca değinilecektir. Öncelikle bilinmesi gereken en önemli durum, Osmanlı mimarisinin klasikleşmesi Sinan'la olmuştur. Bu dönem İstanbul camileri kendi dillerini yaratmıştır. Mimar Sinan'ın devletin her kademesindeki banilere yönelik giriştiği imar faaliyetleri her şahısta farklı bir ifade bulmuştur. Bu, banilerin inşa sürecinde işin içinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İmparatorluğun her adımında yapılacak olan eserler belli kurallara tabidir. Hanedan için yapılan camilerde ayırıcı olan hususları Necipoğlu “adap kodları” olarak tanımlar (Necipoğlu, 2013, s. 153).

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda mimaride büyük bir atılım gerçekleştirmişti. Bu atılım; sultanların, yüksek rütbeli askerlerin, denizcilerin ve üst düzey bürokratların giriştiği geniş kapsamlı yapı etkinlikleridir. Tüm topraklar sultanın malı olsa da kamu yararına yapılacak yapılar için özel şahısların bu toprakları kullanmasına fırsat veriyordu. Fakat inşa edilen binanın tüm bakımı, koruması, vakfın sürekliliği baninin sorumluluğundaydı (Erzen, 1996, s.6).

Osmanlı mimarisi incelenirken XVI. yüzyıl öncesindeki yapı etkinliklerini sonrasındakilerden ayıran birçok farklılık olduğu söylenebilir. Bu durum Hassa Mimarlar

---

⁵⁸ Bu kavram birçok araştırmacı tarafından farklı tanımlanabilmektedir. Eyice, Osmanlıda hükümdar ve ailesi tarafından yaptırılan büyük camileri selatin cami olarak tanımlarken (Eyice, 1993d, s. 56); Pakalın, camileri üç kategoriye ayırmaktadır: 1. Selatin camileri, 2. Sadrazam, vezir, paşa ve diğer hayır sahiplerinin yaptırdıkları camiler 3. Mescitler. Yazar ayrıca türlerine göre camilerin ebadının ve süsleme unsurlarının değiştiğini belirtir (Pakalın, 1971c, s. 155). Selatin, sultan kelimesinin çoğuludur. Bu sebeple, selatin cami çoğu kez bizzat padişahın yaptırttığı camiler için kullanılan bir terimdir.

⁵⁹ Vezirlerin yaptırdıkları camilere ayrıca vezir camisi de denilmektedir (Hammer, 2011, s.189).

Ocağı'nın zaman içinde kurumsallaşmasıyla alakalıdır. Hassa Mimarlar Ocağı ve Ehli Hıref teşkilatı da bani-mimari yapı hususunu irdeleme hususunda yardımcı olacaktır. Banilerin sanat üretimlerine verdikleri destek, sanatçıyı koruma ve destekleme açısından bu kurumların rolü yadsınamaz.

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda refah seviyesinin çok yüksek olduğu bilinmektedir. Ekonomik koşulların iyi olması, devletin sanatla ilgilenmesi için yeterli maddi gücü, boş zamanı verir. Devletin serveti arttıkça sanat adamları ve sanatsal fikirler desteklenmiştir. Bu sadece servet artışıyla da açıklanamaz. Toplumsal kesimler, eğitim düzeyi ve dönemin teknolojik gelişmeleri de mimarlık ile bağlantı kurulması açısından kıymetlidir.

Sinan'ın yapıtlarını yorumlarken üç bileşeni göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Kurumsallaşan bir kurum olan Hassa Mimarları Ocağı'nda Sinan'ın yardımcılığını yapan ve gerekli durumlarda istişare ettiği yardımcıları, yapıtın hamisinin kişisel tercihleri ve son olarak yapıtların mimari dili. Necipoğlu'na göre mimarlık tarihçileri eserleri değerlendirirken sanatın hamiliğini yapan şahıs temasına yeteri kadar değinmemişlerdir. Yapılacak binanın programı bani ile istişare edilerek belirleniyor ve hassa mimarlarının katkısıyla birlikte kolektif bir ürün ortaya çıkıyordu (Necipoğlu, 2013, s.36, 37). Adap, mimarlık pratiğinin biçimsel özerkliğini toplumsal ve kültürel kurallarla kısıtlıyordu. Bununla birlikte mimarbaşı ve banilere yeni bir düzen yaratmaları için imkân ve güç veriyordu. Standartlaşmış mimari dil ve yazıya geçirilmeyen ama genelgeçer kabulü olan kodlar tüm imparatorluk için geçerliydi (Necipoğlu, 2016, s.41).

Şehzadeler ve hanedan kadınları tarafından yaptırılan camilerde sultanî statü ifadesi olan çift minare gibi görsel saygınlık alameti olan bazı mimari elemanlar, sadece padişahın özel izniyle kullanılabilirdi. Birden fazla minare ya da çok şerefeli tek minare yalnızca hanedan camilerine has bir ayrıcalıktı. Bu, yazılı bir kural olmasa da bu kuralı çiğnemek ciddi bir suçtu. Dolayısıyla yeni cami inşa etmek ya da kiliselerin camiye çevrilmesi hakkında gönderilen fermanlar izin verilen minare sayısını belirtmekte özellikle dikkatlidir (Necipoğlu, 2016, s.43). Padişahlara ait olmayan camilerde mermer döşeli ve kubbeli revaklar içeren şadırvan avlusuna da izin verilmez. Sinan, en ileri gelen banilerin yapılarının görkemini farklı bir yolla sağlamıştır. Revaklı avlu sadece

imparatorluk camilerine has olsa da devletin bazı ileri gelenleri bu gıpta edilecek duruma farklı yollarla da olsa sahip olmak istemişlerdir. Devletin ileri gelenleri kendi adlarına vakıf camileri kurduklarında hemen yanına bir medrese yaptırmış, ön cephelerde çift sıralı değerli mermer sütunlar ve medreseyle çevrili bahçeli avlular yaparak cami avlusu gibi görünmesini sağlayıp bu ayrıcalığa (Yerasimos, 2002, s. 20; Necipoğlu, 2016, s.45) sahip olmak istemişlerdir.

İmparatorluk camilerine verilen revak ayrıcalığının sadece avlu ortasına bir şadırvan yerleştirilecek ya da geç kalanları toplayacak olmanın ötesinde bir anlama sahip olduğunu ama bunun nasıl bir işlev olduğunu tam olarak bilemeyeceğimizi gösterir. Yerasimos bu avluların bir kavram kargaşasını ve cephe sorununu da beraberinde getirdiğini belirtir. “Cümle kapısının bulunduğu yüze mi cephe diyeceğiz yoksa iç avlunun dış duvarı mı yoksa şadırvanın yer aldığı iç avluya ve sahına giriş veren yan duvarlara mı?”. İmparatorluk camilerinin avlusunun işlevi tam kestirilemese de gösteriş amaçlı yapıldığını kabul etmek gerekir (Yerasimos, 2002, s.20, 22). Osmanlı dönemi külliyelerinin ve büyük camilerinin hem iç hem dış avlularına farklı fonksiyonlardaki hizmetleri ve büyük kalabalıkları bir araya getirmeleri hem de görkemli mimarileriyle Roma forumlarının içe dönük İslam sinonimi olarak bakılabilir (Kuban, 2022, s.223).

Adap kodları bugünkü gibi isteyeninin istediği yere özellikle başkentin tepelerine kubbeli camiler oturtmasına izin vermiyordu. Anıtsal camiler banilerin kendi kişisel servetlerini kullanarak inşa edilir ve kısa sürede tamamlanırdı. Genellikle yaptıranların adı taşıyan bu yapılar, istisnai durumlar olsa da banilerinin türbe ya da mezarını da içermekteydi. Kişisel kamu yapıları olarak nitelenebilecek bu yapılar banilerinin kişiliğinden ve zihin dünyasından izler taşırdı. Ayrıca cami yapımının gerekliliğini ve içlerini dolduracak cemaatin olup olmadığını kadı mahkemesinde ispat etmek de şarttı. Kimi zaman banilerin şeyhülislamdan fetva almak zorunda oldukları tartışmalı durumlar da söz konusuydu⁶⁰ (Necipoğlu, 2016, s.46). Eyaletlerde inşa edilen camiler ise tek tipti. İstanbul’da inşa edilen prestij camileri geniş bir programlamaya sahipti. Özellikle Sinan’a atfedilen yapıların birbirinden farklı çeşitlenmeleri eyaletlerle başkentin ikilemini göstermekteydi. Daha basit tasarımlara sahip olan taşra camileri, yarım kubbeler

---

⁶⁰ Detaylı bilgi için bkz. (Necipoğlu, 2013, s.57-90).

içermeyen orta boyutlu kubbelerden ya da kırma çatılardan oluşmaktaydı. Bunun yanında İstanbul'da karmaşık şekilde katmanlaşan cami tipleri hiyerarşisi vardı. Sinan camilerini payitahtta sergilenmek üzere inşa etmişti. Dolayısıyla işlevsel niteliklerine gösteriş de eklenmişti (Necipoğlu, 2016, s.48).

Osmanlı başkentini imar eden saray ve yönetim kadroları, son dönem hariç adap kodlarının dışına pek çıkmamışlardır. XIX. yüzyılda her şeyde olduğu gibi bani-mimari yapı ilişkisinde başka bir boyut başlamıştır. Bununla birlikte mimarlar artık Hassa Mimarlar Ocağı adı altında faaliyet gösteren bir kurumdan yetişmiyordu. Mimari yetki Balyanlar gibi yurtdışında öğrenim gören mimarlara verilmeye başlandı. Aile geleneği olarak mimarlık mesleğini mimar ve / veya kalfa olarak yerine getirilmesi şekilsel olarak birçok değişikliğe sebep olacaktır. Mimarların ilk kez özgürleştiği bu ortamda Mimar Sinan dönemindeki katmansal gelişim yerine mimaride sürekli değişiklikler yapılmıştır.

6. BÖLÜM

İSTANBUL'DAKİ HANEDAN CAMİLERİNİN KONUMSAL DEĞERLENDİRMESİ

İstanbul'da yer alan, başta hanedan üyeleri tarafından yapılan cami ve külliyeler olmak üzere devletin çeşitli kademelerindeki yöneticiler İstanbul'un imarı için her dönemde şartlar ne olursa olsun çaba sarf etmişlerdir. Bu bölümün temel amacı, padişah ve ailesi tarafından yapılan eserler başta olmak üzere, hanedan camisi kavramının dışında kalan fakat İstanbul için önem teşkil eden eserleri de inşa edildikleri yerler açısından incelemektir. İlk olarak Suriçi İstanbul, sonrasında Surdışı İstanbul'daki hanedan eserleri incelenmiştir. İncelemelerde saha gözlemi yapılmış olması, eserlerin konumlarını kavramak ve bugün hala aynı misyonu devam ettirip ettirmediklerini görmek adına daha somut veriler sunmuştur.

Yapılar incelenirken mimari detaylara çok fazla girilmemiştir. Bölümün amacı, yapıların var oldukları konumda bulunma sebepleri ve çevresiyle olan irtibatıdır. Eserin inşa edileceği yerin seçiminde, yapıları inşa ettiren banilerin devletteki konumları ve yaşadıkları dönemin getirdiği sebepler, ilk önemli nedeni oluşturmaktadır. Şehrin fiziksel yapılanmasında geçmişin getirdiği miras da önemli bir sebep olmuştur. Bazı yapılarda tarihsel süreklilik gözetildiği ve mekânın geçmişten gelen özelliklerinin korunduğu gözlemlenmiştir.

6.1. SURIÇİ İSTANBUL HANEDAN CAMİLERİ

Bu bölümde, İstanbul'un merkezi Suriçi'nde yer alan hanedan camilerinin konumsal değerlendiresi yapılacaktır. Prestijin yüksek olduğu Suriçi'nde öncelikle yönetim merkezi olan Topkapı Sarayı'na, kutsal mabet Ayasofya'ya, şehrin ticaret merkezlerine, Bizans forumlarının bulunduğu alanlara ya da forumların yakınlara, iktidar gücünün görünür olacağı alanlara vs. yapılar inşa edilmiştir. Kronolojik sıra gözetilerek verilen yapıların kendi içinde, kent mekânı ve devlet özelinde nerede durdukları incelenmeye çalışılacaktır.

6.1.1. Fatih Külliyesi (1463-1470)

“Memleket camileri içinde bu mabet, vücuda nispetle bir baş gibidir”.

Fatih Sultan Mehmed⁶¹

Fotoğraf 1. Fatih Külliyesi’nin Havadan Görünüşü (Fatih Kaymakamlığı, 2023)

İstanbul’da Fatih Sultan Mehmed’in kendi adına yaptırttığı bu eser, Constantinopolis’in Türk yönetimine geçmesinden sonra yapılmış ilk selatin külliyesidir (Öz, 2015 I, s.57). Fatih Camii, Mimar Sinan-ı Âtik’e yaptırtılmıştır (Ülgen, 1966, s.44). Yapımı için planlanan tarih 1458-9 olsa da 1463’te başlanmış ve Aralık 1470’te tamamlanmıştır. İstanbul’un ilk büyük sosyal birimidir. Bu külliye den sonra şehrin farklı yerlerine birçok cami ve külliye yapılmış, şehir imar edilmiştir (Goodwin, 2012, s.131 ve s.148). Fakat ilk yapılan Fatih Camii, 1766’da meydana gelen şiddetli deprem neticesinde yıkılmış, III. Mustafa 1767-1771 yıllarında Mimar Mehmed Tahir Ağa’ya külliye

⁶¹ Fatih Kaymakamlığı, 2023 ([Fatih Camii](#))

yeniden ihya ettirmiştir (Öz, 2015 I, s.57). Camiyle aynı alandaki avlu ve son cemaat yeri bu depremden kurtulmuştur (Goodwin, 2012, s.148). Eyice'nin ifadesiyle, bu imaret⁶² Türkleşen ve İslamlaşan Constantinopolis'e vurulmuş bir Türk mührüdür (Eyice, 1989, s.170). Ortalama 120 bin metrekarelik alana kurulmuş olan külliye; cami, darüşşifa, imaret, medreseler, kervansaray, hamam, han, tabhane, kitaplık, sıbyan mektebi, türbe ve vakfa gelir getiren saraçlar çarşısından oluşmaktadır (Eyice, 1995b, s.244; FKM, 2023). Fatih Külliyesi; cami dışında kütüphaneleri, imaretleri ve misafirhaneleri ile oldukça geniş ve yüksek bir kültürün ürünüdür. Sultanın bu yapısı, tüm yapıları ile ilk Türk üniversitesinin ne kadar detaylı kurulduğunu gösterir (Öz, 2015 I, s.57). Bu anlamda İstanbul şehirciliği için mihenk taşı işlevindedir.

Fatih Sultan Mehmed'in Fatih Külliyesi'ni yapmak istemesinin şehrin imar edilmesinin yanında birçok sebebi söz konusudur. Yapının inşa edildiği konumun önemi hem Mese Yolu üzerinde olması hem de öncesinde burada Havarium Kilisesi⁶³ ⁶⁴ (On İki Havariler Kilisesi, Havariyyun Kilisesi, Hagioi Apostoloi)'nin varlığıyla paraleldir. Sultan'ın bu imar faaliyeti, 'İmparatorluğunu meşrulaştırma ve Ayasofya ile aşık atma girişi' olarak yorumlanır. Döneminde Fatih'in bu çabasını takdir edenler kadar yerenler de var olmuş, bu durum birçok efsaneye konu olmuş, bazı tarihçilerce de Tanrı'ya atfedilen Ayasofya'yı aşma gayreti hem gereksiz bir çaba hem de küfür olarak yorumlanmıştır (Yerasimos, 2002, s.23-4). Ayasofya ile Fatih Külliyesi arasında çok farklı anlamlar barındırırlar. İmparatorluğun meşruiyetini gösterme çabasının ürünü olsalar da Fatih'in külliyesi; yerinin seçimi, külliye programı ve düzenlenişi, mimari yapısındaki farklılıklar (Yerasimos, 2000, s.214) sebebiyle bambaşka özellikler sergiler.

---

⁶² Külliye kavramı sonradan ortaya çıkmıştır. Birçok elemanı olan yapılar için imaret kavramı kullanılırdı.

⁶³ Kilise havariler adına yapılmıştır. I. Constantin kurucusu olduğu şehre gömülmek için kilise yaptırtmak istemiş, bunun için Suriçi tepelerinden birini seçmiştir. Burası İmparatorluk Sarayı'ndan uzak olmakla birlikte, Roma geleneği olan Surdışı'na gömülme anlayışıyla da örtüşmemektedir (Yalçın, 1994, s.23-4).

⁶⁴ Mese Yolu'na yakınlığı sebebiyle, Bizans hükümdarları, bayramlarda ya da özel günlerde Büyük Saray'dan çıkıp şehrin forumlarını geçerek resmî törenle Havarium Kilisesi'ne varırlardı (Yalçın, 1994, s.24).

Külliyenin yapıldığı alanda Bizans döneminde yer alan Havarium Kilisesi'nin kilise alaylarının varış yeri olması (Berger, 2015, s.375) burayı değerli kılan en önemli sebeplerden birisidir. Fatih, yaptırttığı binalar için İstanbul'un orta yerini ve Bizans için kıymetli olan, imparatorların çoğunun mezarına sahip Havarium Kilisesi'nin bulunduğu mevkiyi özellikle seçmiştir⁶⁵ (Eyice, 1995b, s.244). İstanbul'un dördüncü tepesine inşa edilen bu yapı, İstanbul'a yeni bir inancın hâkim olduğunu göstermesinin yanında, İstanbul silüetine Türklüğün ve İslamiyet'in varlığını egemen kılma amacı taşımaktadır.

Caminin 1766 depreminde yerle bir olmasını ve Ayasofya dahil şehirdeki birçok yapının zarar görmesini Yerasimos Süleymaniye (2002) kitabında Sultan'ın yanlış tasarımı ve yapının dayanıksızlığı şeklinde yorumlar. Fatih'in kendi döneminde Ayasofya'yı geçme isteği dışında eleştirilerin hedefi olması, yapının mimarını öldürmesi gibi bir olaya daha bağlanır.⁶⁶ Fatih Sultan Mehmed'in Ayasofya'yı geçmek istemekten çok, Türk mimarisinde aşama kaydetme amacı taşıdığını söylemek daha doğrudur. Çünkü ilk Fatih Camisi'nin kubbesi Ayasofya'dan küçükken, kendisinden önce yapılan Edirne Üçşerefeli'den büyüktür. Aslında Osmanlı mimarisinde kubbeyi genişletme isteğinden ziyade ibadet mekânını büyütme ana amaç olmuştur. Bu yüzden her yapılan caminin bir öncekinden daha büyük iç alana sahip olması amaçlanmıştır. Burada belirtildiği gibi Ayasofya'nın kubbesini geçme isteği zorlama bir yorumdur.

Fetihten sonra Sultan Fatih, kiliseyi Ortodoks patriği II. Gennasdios Skolarios'a patrikhane kullanımı için vermiştir. Kilise, harap halde olduğundan Havarium Kilisesi'nde barınamayan Patrik, 1455'te Teotokos Pammakaristos Kilisesi'ne ⁶⁷ taşınmıştır, Fatih de Havarium Kilisesi'ni kendi adına yaptıracığı külliye tahsis etmiştir (Eyice, 1995b, s.244; Yalçın, 1994, s.24). Fatih var olan kiliseyi yıkmamış, zaten harap

---

⁶⁵ Burası muhtemelen Aziz Mark ve Aziz Front'a örnek olan Holy Apostles büyük cenaze töreninin yapıldığı yer olmalıdır. Fatih Camii için malzemeler de bu yıkık katedralden sağlanmış olabilir (Goodwin, 2012, s.149).

⁶⁶ Cami için gerekli olan iki büyük sütun zorluklarla alana getirilir. Sütunların çok uzun olduğu biraz kısaltılması gerektiği söylenir. Mimar sütunları kesip kısaltır. Fakat anlatıya göre Fatih 'Sütunları bu kadar kesip kısaltarak camimin Ayasofya'dan alçak olmasını sağladın?' der ve mimarı idam eder. Doğruluğu oldukça şüpheli olan bu anlatıyı 1491 yılında yazan anonim bir yazar anlatır (Yerasimos, 2002, s.25).

⁶⁷ Fethiye Camii.

halde bulunan kilisenin kalıntılarından da faydalanarak sosyal faydayı da gözeten bir prestij yapısı inşa ettirmiştir.

Kervansaray külliye arazine yapılmışken, Saraçhane Çarşısı ve hamamı biraz daha ileri yapılmıştır (Eyice, 1989, s.170). Fatih Sultan Mehmed'in fetihten sonra hayratlara gelir getirmesi için kurduğu ticarethanelerden biri de Saraçhane'dir. Şehir içi ulaşımında kullanılan binek hayvanları için gerekli koşumları sağlayan meslek kolu olan saraçlık, ilk zamanlarda Bedesten yakınlarına yerleştirilmişken, sonrasında Sultan'ın Fatih Camii çevresini şenlendirme amacından dolayı günümüzde park olan ve 1475'te yapımı biten Saraçhane'ye yerleştirilmişlerdir. Hükümdar, çıkarttığı fermanla saraçlığı sadece buradaki esnafın yapabileceğini buyurmuş olsa da farklı dönemlerde şehrin farklı kısımlarında bu mesleği yapanlar olmuştur (Göktaş, 1994b, s. 458-9). Fatih şehrin görece merkezden daha uzak denilebilecek bu kısmını böylelikle ihya etmeye başlamış, burada ticareti canlandırmıştır.

Saraçhane
Çarşısı'ndan

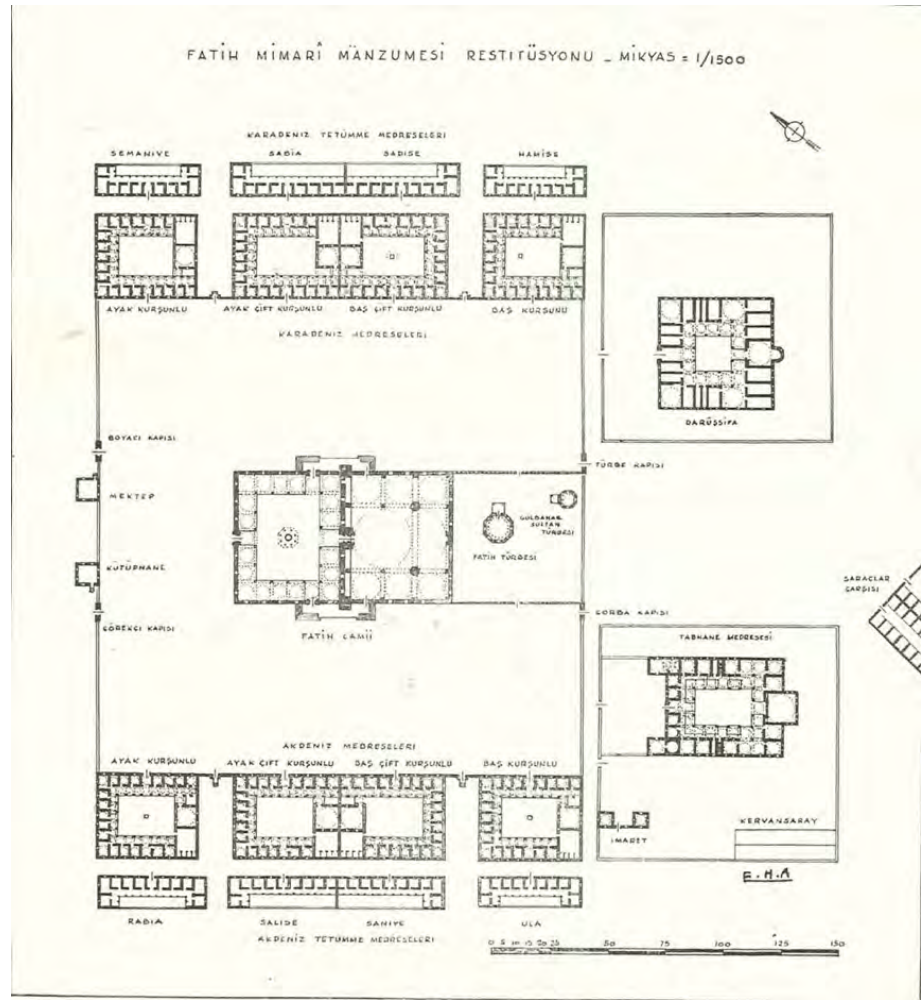
Fotoğraf 2. Saraçhane Çarşısı (Koç, 2021, s.1521).

Şehircilik bakımından daha önce görülmemiş bir yerde duran bu külliye, tam simetriye yerleştirilen elemanlarıyla Süleymaniye'den ayrılır. İki külliyenin de şehircilik bağlamında yeri her zaman farklı olacaktır. Üsküdar Âtik Valide Külliyesi de mimari programı ile bambaşka bir temsilde olsa da bahsedilen iki külliyenin de sembolik ifadesi, İstanbul'da Osmanlı tarafından yapılan hiçbir esere nasip olmayacaktır. Ayverdi şöyle

yazar: “Bir asır İstanbul’da hüküm süren bu yapı manzumesine sadece yetişilebilir.” (Ayverdi, 1953, s.125). Geçmek ise mümkün görünmemektedir. Fatih’in yapıtını değerli kılan, şehrin merkezinden kısmen uzak olan bölgeyi imar edip bölgenin gelişmesini sağlamasıdır. Kalabalıkların toplandığı, yoğun bir toplumsal yaşamın odağını oluşturan (Kuban, 2021, s.249) bu külliye, hala bu işlevini devam ettirmektedir.

Fatih Külliyesi bir birikimin sonucudur. Şekil bakımından yenilik göstermese de sosyal faydayı öncelemesi açısından o zamana kadar yapılan tüm yapılardan ayrılır.

Fatih Camisi’nin dış avlusu Fatih Meydanı olarak bilinmektedir. Camiyle birlikte tasarlandığı halde meydan adını alan tek açık alandır. Kuban, buranın bir anlamda tek Türk forumu olduğunu savunur (Kuban, 2021, s.247). Forumların bugünkü manada meydanlarla aynı anlama geldiğini söylemek hem yanlış hem doğru bir yaklaşım olacaktır. Zaman içinde kavramlar ve ifade ettikleri, değişiklik göstermiştir.

Plan 2. Fatih Külliyesi Vaziyet Planı (Ayverdi, 1953, s. 127)

Fatih Sultan Mehmed, külliyesinin konumuyla ve yapısını imar ettiği araziyle artık “İstanbul’un hâkimi benim” mesajı vermiştir. Kentin ilk anıtsal ifadesini oluşturan Fatih, kendisinden sonra gelecekler için büyük bir örnek bırakmıştır. Mese Yolu’nun Edirnekapı tarafından şehre girenler için gücünü görünür kılma amacı taşımış olmalıdır. Ayrıca külliyesini İstanbul’un önemli tepelerinden birine yaptırtmış olması da İstanbul silüetinde söz sahibi olma isteği ile dolu olduğunu ve gücünü perçinleme amacı taşıdığını gösterir. Cami ve türbe etrafında yapılan yapılar topluluğunu bir toplumsal yardım merkezine dönüştürmek, imparatorluk mührünü o şehre vurmak anlamına geliyordu. Fatih, bunu başarmıştır.

Tüm bu bileşenleriyle Fatih Külliyesi her ne kadar ilk yapısı yıkılmış olsa da banisinin adını yaşatır ve Fatih’in amaçladığı tüm sebepleri sembolik birer öge olarak

sunmayı başarır. Osmanlının en vizyoner padişahı⁶⁸ Fatih, bir şehri imar etmenin ve halkın gönlünü almanın marifetlerin en yücesi olduğunu bilir. Fatih adıyla anılan ilçe bugün kurucusunun İstanbul'a en büyük mirası ve hediyesidir.

6.1.2. II. Bayezid Külliyesi (1501-1505)

Fatih'in oğlu II. Bayezid'in yaptırttığı cami merkezli külliye yapısının mimarı genel kabulle Mimar Hayrettin'dir (Öz, 2015 I, s.33; Eyice, 1994a, s.87). İstanbul'un merkezî yerlerinden birinde Bizans dönemindeki en büyük meydan olan Tauri Forumu'nun bir köşesine yapılmıştır. Forum'un açılışı Geç Roma Devri'nde 393 yılında olmuştur. Bazı farklılıklarla birlikte diğer Bizans forumları gibi Tauri Forumu'nda da kilise, bazilika gibi dinî öğelerin yanında hükümdarın heykelleri ve anıtlar bulunmaktaydı (Eyice, 1994a, s.87). Bizans döneminde şehir için önemli olan bu kentsel mekân, forumun yapılışından yaklaşık 1100 yıl sonra, şehrin imarında yine önemli bir yer teşkil eden başka bir yapıya sahne olmuştur.

Tauri Forumu, dönemindeki ihtişamını Bizans'ın sonlarına gelinceye kadar koruyamamıştır. Constantinopolis'in Türk yönetiminde Tauri Forumu'nun bulunduğu alanın ağaçlık olduğu bilinmektedir. II. Bayezid, forumun arazisinin bir kısmına camisini, batı tarafına da medresesini yaptırtmıştır. Cami ve medresenin biraz ötesinde yaptırttığı hamamla külliyesini tamamlatmıştır. Forumda bulunan anıtın kabartmalı parçalarının hamamın inşaatında kullanılması, forumun iyiden iyiye bozulmuş olduğunu gösterir (Eyice, 1994b, s.226). İstanbul'un Bizans dönemi ile ilgili çalışma yapan bazı araştırmacılar, bu caminin yerinde daha öncesinde Aya Anastasia Kilisesi bulunduğunu belirtir (Eyice, 1994a, s.90). Fakat bu iddiayı destekleyecek bir bulgu yoktur.

---

⁶⁸ Yazarın kişisel görüşüdür.

Bayezid Külliyesi konum itibariyle kentsel süreklilik içinde değerlendirilebilir. Ayrıca külliye'nin Bizans dönemindeki Tauri Forumu⁶⁹'nin olduğu yere yapılması, iktidar erkinin görünürlüğü ve sembolizm açısından ele alınabilmeye olanak tanır.

Bayezid Külliyesi ile başlayan XVI. yüzyılın kentsel değişim süreci, kentte köklü değişikliklerin yaşandığı dönemdir. Cami için yer seçimi erken İslam döneminde itibaren hükümdarın sarayı ile cami birlikteliği şeklinde planlanıyordu (Kuban, 2021, s.279). II. Bayezid Külliyesi'nin yer seçiminde bu arazinin boş olmasının yanı sıra saraya yakınlık faktörleri de göz önüne alınmıştır.

Topkapı Sarayı inşa edilip İmparatorluğun yeni sarayı olunca, Bayezid'in yakınına külliyesini inşa ettirdiği ilk saray, Eski Saray⁷⁰ olarak adlandırılmıştır. Eski Saray, Bayezid ile Süleymaniye camileri arasında bir bölgedeydi (Artan, 1994a, s.204). Bugün İstanbul Üniversitesi Rektörlüğünün ve bazı bölümlerinin yer aldığı Bayezid Kampüsü'nün bulunduğu bu geniş alan, kuşkusuz II. Bayezid'in külliyesi yapmak için en uygun yerlerden biriydi.

---

⁶⁹ Simkeşhane, Bayezid Hamamı ve Bayezid Külliyesi'nin bulunduğu alandaydı. Meydan, Bizans'ta törenlere sahne olmuş; elçiler burada karşılanmıştı (Eyice, 1994b, s.225-6).

⁷⁰ Saray-ı Âtik

Fotoğraf 3. II. Bayezid Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Öz'e göre bu cami, konumundan bağımsız olarak mimarlık tarihimiz için oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü, Klasik devrin müjdecisidir (Öz, 2015 I, s.33). Yapının özgün bazı nitelikleri, Sinan'ın zaman içinde geliştireceği mimari kurgunun atası kabul edilebilir.

Eyice'nin aktardığına göre, Evliya Çelebi XVII. yüzyılda, şu an bulunmasa dahi Bayezid Camii'nin etrafında, tüm selatin camilerde olduğu gibi geniş bir dış avlu olduğunu öne sürer (Eyice,1994a, s. 89).

Bayezid Camii'nin ana mekânının ortada büyük kubbe ve yanlarda iki yarım kubbeye desteklenmesi, Ayasofya ile benzediği için Fatih Camii'nde olduğu gibi bu cami için de onun benzeri hatta taklidi olduğunu söyleyen yabancı yazarlar olmuştur (Eyice, 1994a, s.91). Oysaki Türk cami mimarisinin gelişim çizgisinde de gösteren ve ana mekânı genişletmek adına bir sonraki adımı atmaya çalışan bir camidir. Edirne Üçşerefeli ile başlayan sürecin Fatih Camii ile devam eden gelişim çizgisi bu cami ile daha ileri boyuta taşınmıştır.

Fotoğraf 4. II. Bayezid Külliyesi, Medrese ve Çevresinin Görünümü 1930'lar
Nezih Başgelen koleksiyonu (Eyice, 1994a, s.92)

II. Bayezid'in padişah olduğunda külliyesini, İslam geleneklerine uygun olarak devlet sarayının yanına yaptırtması, Bizans dönemindeki Büyük Saray ile Ayasofya arasındaki ilişkiye benzemektedir. Külliyenin inşa edilmesiyle eski forum şimdi meydan olan bu alan, yeni bir surete bürümüş ve farklı bir statü kazanmıştır. Saray ve Bayezid Külliyesi, kentin bu kısmını İstanbul'un merkezi haline getirmiştir (Kuban, 2020, s.234). II. Bayezid ile İstanbul'un büyük başkent olma süreci başlamıştır. Hükümdar, İstanbul'un bir payitaht olarak kurumsallaşması için uğraşmıştır (Sakaoğlu, 1994a, s.86). Çok sayıda imar faaliyetinde bulunan Bayezid ve saray erkânı kente olan sevgilerini de bu yapılar aracılığıyla göstermişlerdir.

Cami avlularının toplumsal birlikteliği sağlayan önemli mekânlar olduğu bilinmektedir. Bayezid Camii'nin bir dış avlusunun olduğu, XVIII. yüzyıl belgelerine göre bu avluda kasapların olduğu bilinmektedir. Yapıldığı dönemden itibaren İstanbul'un en merkezî mekânlarından olan caminin, XIX. yüzyılda iç avlusunda dahi ramazan ayında pazarların varlığı tespit edilmiştir. Pazar 1922'den sonra kaybolmuş, kitapçılar 1950'li yıllarda sergi veya geçici dükkânlarla varlıklarını devam ettirmişlerdir (Eyice, 1994a, s.90). Cami avlularının sadece dinî niteliğinin olmadığı; sosyal, kültürel, ekonomik birçok öğeye sahip olduğu buradaki örneklerden hareketle söylenebilir.

Fotoğraf 5. Kapalıçarşı'nın Genel Görünümü (Gülersoy, 1994b, s. 426)

Bayezid Külliyesi, Fatih Külliyesi gibi simetrik değil, topoğrafyaya uygun olarak dağınık şekilde yerleştirilmiştir. Cami avlusunun üç kapısı vardır. Saraya yakın olan orta kapı Saray Kapısı, sol taraftaki İmaret Kapısı ve sağdaki Meydan Kapısı şeklinde adlandırılmıştır. Kapılar anıtsal görünümleriyle dikkat çekmektedir (Eyice, 1994a, s.90). Bayezid Külliyesi ile Nuruosmaniye Külliyesi arasındaki büyük alanı kaplayan Kapalıçarşı da Bayezid'in meydan olma fonksiyonunu güçlendirmiştir.

II. Bayezid, camisini Uzunçarşı (Macros Embolos) ile oluşan ticaret ekseninin Divanyolu ile kesiştiği alanın batıda kalan kısmına inşa ettirmiştir. Medresesini Divanyolu'nun soluna; kervansaray ve imaretini ise Kapalıçarşı tarafına yaptırmıştır. Hamamın külliye'den uzakta kalması da hamamın Theodosius Sütunu'nun bulunduğu yere yapılmış olmasıyla açıklanabilir (Yerasimos, 2000, s.247).

Bayezid Meydanı, tarihsel süreçte kesin olarak saptanamayan bir dizi değişikliğe maruz kalmıştır. II. Bayezid döneminden önceki tüm anıtlar şu an ancak yer altında belli zamanlarda ortaya çıkmıştır, çıkmaktadır. Kentin iskeletini oluşturan Eminönü-

Ayasofya- Beyazıt- Aksaray aksında hala önemini koruyan ticari, kültürel, turistik bir dizi etkinlik vardır. Hala merkez olma vasfını sürdüren bu mekân, Bayezid'in kent imgesine kattığı sembolizmle varlığını devam ettirmektedir.

Kapalıçarşı'nın çıkışında yer alan külliye, kentsel bütünleşmeyi de sağlamış, insanların her türlü ihtiyacının karşılanabileceği kentsel bir mekân oluşturmuştur.

6.1.3. Sultan Selim Külliyesi (1522)

Fotoğraf 6. Sultan Selim Külliyesi (Yüksel, 2009, s.513)

Fatih'in Yavuzselim semtinde Çukurbostan adı verilen Bizans açık su haznesinin yanında, kent merkezinden ulaşımın güç olduğu bir mevkide kurulmuştur (Yüksel, 2009, s.513; Kuban, 1994a, s.62). Tabhaneli camilerin son örneği kabul edilen caminin (Yüksel, 2009, s.513) Bizans'a ait Bonos Sarayı harabeleri üzerine yapıldığı söylenir (Ülgen, 1966, s.97). İstanbul silüetini Balat üzerinde büyük kütlesiyle tamamlayan cami, kentin hanedan camileri içinde en az bilinir olanıdır (Kuban, 1994a, s.62).

Kanuni külliye, babası Yavuz Selim için, Suriçi İstanbul'un son platosunun üzerinde 1522'de yaptırtmıştır (Kuban, 2007, s.231). Cami ve iki yanındaki tabhaneler, külliyenin esas yapısını oluşturur. Bunun dışında türbeler, mektep ve imaretten meydana gelmiştir (Yüksel, 2009, s.513). Sultan Selim Külliyesi, İstanbul'un beşinci tepesindedir. Külliye, Geç Roma döneminde yapılmış Aspar Sarnıcı'nın (Çukurbostan) kuzey tarafındadır (Kuban, 1994a, s.62). Bu haznenin Bizans döneminde işlevsizleştiği sanılmaktadır. Bundan dolayıdır ki bu civarlara "kuru bostan" veya "kuru bahçe" anlamda Kserokipion denmiştir (İstanbul, 1994b, s. 447).

Caminin temellerini Yavuz Sultan Selim'in attırdığı, fakat ölümünden sonra oğlu Kanuni Süleyman tarafından 1522 yılında tamamlattırıldığı ileri sürüldüğü gibi, direkt Kanuni'nin babasının hatırasını yaşatmak için yaptırttığına işaret eden kaynaklar da vardır (Ülgen,1966, s.97). Plan olarak Edirne Bayezid Camii'ne benzer (Yüksel, 2009, s.514). İstanbul'da XVI. yüzyılda Edirne camileri örnek alınarak yapılan bu cami dışında bir de Sinan Paşa Camii⁷¹ vardır (Kuban, 2007, s.62). Külliyenin yapıldığı mevki zaman içinde yoğunlaşmış, XVI. yüzyıl ortalarına doğru Sultanselim veya Yavuzselim olarak bilinmeye başlamıştır. İstanbul'un fethinden sonra kurulup hemen gelişen eski semtlerindendir (İstanbul, 1994b, s.447).

Yavuz Selim Külliyesi, Suriçi'ne ve başkentin görünür bir tepesine inşa edilmiştir. Şehrin imar alanını genişletmek ve etrafında bir mahalle oluşturmak adına önemli bir yerde durmaktadır.

---

⁷¹ Sinan Paşa Camii'nin öncül yapısı, Edirne'deki Üçşerefeli Camii'dir.

6.1.4. Haseki Külliyesi (1538)

Kanuni'nin nikahlı eşi Haseki Hürrem Sultan, imparatorluğun çeşitli şehirlerine kamusal kimliğiyle mimari damgasını vuran ilk hanedan kadınıdır (Necipoğlu, 2013, s.361). Hürrem'in özel statüsü, kendisinden sonra gelen hanedanın kadın banilerine, karşı konulmaz bir hayır eseri yapma motivasyonu sağlamıştır.

Külliye; Bizans döneminde Kuru Tepe⁷² olarak isimlendirilen, İstanbul'un ana yolu Mese üzerindeki Arcadius Forumu'nun bulunduğu bölgeye inşa edilmiştir (Taşkiran, 1972, s.70; Müller, 2001, s.250 ve s.419). Arcadius Forumu (V. yüzyıl), Constantin, Tauri ve Bovis'ten sonra inşa edilmiş dördüncü ve son forumdur (Müller, 2001, s.250-265). Osmanlı Devleti, İstanbul'un Bizans'tan kalan konum işlevselliğini genellikle korumuştur. Kısmen forum işlevi gören cami ve çevresinde inşa edilen yapılar buna kanıtlar niteliktedir.

Fotoğraf 7. Haseki Sultan Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

⁷² Kserolofos/Xerolophos

Kentin Osmanlı egemenliğine geçmesiyle forum çevresine ahşap evler ve dükkânlar inşa edilmiştir. Bölgede Avrat Pazarı ismiyle kadınlar için pazar kurulduğu da bilinir. Forumda bulunan Arcadius Sütunu, yaşanan depremler ve yangınlar neticesinde XVI. yüzyılda demir halkalarla takviye edilmiştir. XVII. yüzyılda yaşanan yangınlar sonrasında çevresi için tehlike oluşturan sütun, 1715'te başka bir yere taşınmıştır (Müller, 2001, s.250; Pekak, 1993, s.306).

Küllie yapılmadan önce bu mahalle Başçı Hacı Mahallesi adıyla da bilinmekteydi. Arcadius Sütunu'na ise bu dönemde Kız Taşı ya da Avrat Taşı denilmiştir. Semte Haseki ismi verilmesi XIX. yüzyıldan sonra olmuştur (Taşkiran, 1972, s. 70-71-81; Eyice, 1993a, s.306).

Avratpazarı'nın kadınlarla olan alakası sebebiyle, Haseki Sultan Külliyesi'nin konumu için özellikle uygun bir yerdi (Necipoğlu, 2013, s.369). Haseki Külliyesi; caminin yanında çeşme, imaret, sıbyan mektebi, medrese ve darüşşifadan meydana gelmiştir (Doğan, 1997, s.370). Külliye bir tabhane olmaması yakınında inşa edilmiş olan Dâvud Paşa Külliyesi'nde tabhane olmasından dolayıdır (Necipoğlu, 2013, s. 367). Osmanlının ekonomik tutumuna ve hayır eserlerde israfa gitmeme prensibine örnek gösterilebilir.

Haseki Külliyesi, Sinan'ın ilk hanedan yapısıdır. Hürrem'in çeyiziyle yaptırttığı bu cami, yükselen statüsünün mimarî kutlamasıdır. Şehzade Mehmed ve Mihrimah'ın camileriyle kıyaslandığında oldukça mütevazıdır. Hürrem'in camilerinde çifte minare⁷³ gibi padişah statüsünü gösteren hiçbir işaret yoktur (Necipoğlu, 2013, s.363,365,370). Adap kodlarına aykırı olmayan hayır eserleri ile hayırsever kimliğini göstermiştir.

Sultan Süleyman döneminde hanedan kadınlarının mimari yapıları gittikçe artıyor olsa da hayratları, ya varoşlarda (Üsküdar, Eyüp) ya da Suirçi'nin (Marmara kıyıları ve

---

⁷³ Sadece padişah camilerinde kullanılan çifte minare, Kanuni döneminde yakın akrabalarından birkaç kişiye nasip olan bir ayrıcalığa dönüşmüştür: Kızı Mihrimah'ın Üsküdar'daki camisi, annesi Hafsa Sultan'ın Manisa'daki camisi, şehzadesi Mehmed'in Şehzadebaşı'ndaki camisi ve diğer şehzadesi Selim'in Karapınar'daki camisi (Necipoğlu, 2013, s.363).

kara surları boyunca) görece daha kenar mahallelerinde yapılmıştır (Necipoğlu, 2013, s.369). Bunun amacı, gidilmeyen yerlere gidip eser yapılmayan mevkilere eserler inşa etmek ve nüfusu yönlendirmektir. Haseki Hürrem Sultan Külliyesi, Tarihî Yarımada'da, her ne kadar merkeze uzak olsa da kentte hüküm sürmüş tüm kültürler için önemli bir yerde konumlanmıştır. Haseki Camisi doğusunda Bayrampaşa Külliyesi ile komşudur. (Doğan, 1997, s.370). Necipoğlu, mevki Bizans çağrışımlarıyla iftihar etse de Hürrem'in camisi törensel Mese Caddesi'nin Marmara eksenindeki konumuyla merkezden bir hayli uzaktır, demiştir (Necipoğlu, 2013, 369).

Fotoğraf 8. Haseki Külliyesi Genel Görünüş (Doğan, 1997, s.370).

İstanbul'un denize bakmayan tek tepesi olan yedinci tepede inşa edilen bu külliyenin bulunduğu alana yayılmaya başlayan yerleşim, şehrin bu dönemde nüfusunun arttığını gösterir. Cami önceleri tek kubbeli iken cemaatin fazlalığından dolayı vakfın da izin vermesiyle I. Ahmed (1603-1617) tarafından bir kubbe eklenmiştir. Külliye'nin mahallesi yoktur (Ayvansarayî, 1987, s. 141). Mahalle oluşturma gayreti, Osmanlı saray

erkânı için her zaman ilk sırada gelen amaç olmuştur. Haseki Külliyesi'ni tüm sebeplerden bağımsız olmak üzere, Hürrem'in kendini halka kabul ettirme ve hayırsever bir kadın banisi olarak anılmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Tarihîsel kişiliği ve Osmanlı Hanedanı'nda birçok ilki gerçekleştirdiğinden dolayı çok fazla eleştirilmiştir. XVI. yüzyıl tarihçileri saray entrikalarını başlatan kadın olarak Hürrem'i göstermişlerdir, gerileme döneminin başlamasını da buna bağlamışlardır (Necipoğlu, 2013, s.363). Tüm bu olumsuz söylemlere rağmen Hürrem; hayırsever bir banisiye, bir padişaha nikah kıydıran özgür bir kadın olarak tarihteki yerini almıştır.

6.1.5. Şehzade Külliyesi (1548)

Fotoğraf 9. Şehzade Camii ve Divanyolu (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Şehzade Külliyesi, Kanuni tarafından çok sevdiği oğlu Şehzade Mehmed için Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Mimar Sinan, bu yapının çıraklık devri eseri olduğunu belirtir (Ülgen, 1966, s.101). Külliye, Antik Çağ'dan beri kentin ana arteri konumundaki Mese Caddesi'nin kenarına yapılmıştır. Fatih ya da Süleymaniye Külliyelerinde olduğu gibi büyük bir kültür veya yardım merkezi pozisyonunda değildir (Eyice, 1989, s.170-1). Külliye için malzemelerin Tauri Forumu'ndan temin edildiği bilinmektedir. Külliye süreç içerisinde birçok türbe, çeşme, sebil ve su terazisiyle genişletilmiştir. (Orman, 2010, s.483).

Kanuni'nin bu külliye için seçtiği konum ve yeniçeriler arasında bir bağlantı kurmak bile mümkündür. Şehzade Mehmed vefat ettikten sonra (1543), kardeşi Şehzade Mustafa'nın tahtın adayı olması ve Hürrem Sultan ile yaşadıkları Osmanlı tarihinde daima tartışılan bir konu olmuştur. Şehzade Mustafa, Manisa'da Saruhan Sancağına sancakbeyi olarak görevlendirilmişti. Manisa Sancağı, padişahın vefatında İstanbul'a çabuk ulaşılabilen en önemli sancaktı. Tahtın sonraki halefi buraya gönderilirdi. Hürrem Sultan, oğullarından Şehzade Mehmed'i Manisa'ya sancağa göndermeye karar verdiğinde, Şehzade Mustafa da mecburen Amasya'ya gönderilmişti. Manisa'dan Amasya'ya evrilen bu gelişme, Mustafa'nın babasının gözünden düştüğünü göstermekteydi. Manisa'ya gönderilen Şehzade Mehmed'in kısa süre içinde hastalanıp ölmesi üzerine, Kanuni'nin diğer oğlu Şehzade Mustafa ile arası açılmıştı. Nitekim bu sorun Şehzade Mustafa'nın 1553'te idamı ile sonuçlanmıştır. Şehzade Mustafa'nın katli yeniçeriler ve halk nezdinde üzüntü ile karşılanmıştır. Çünkü herkes yiğitliği ve cesurluğuyla Yavuz Selim'e benzeyen bu şehzadenin tahta geçmesini istiyordu. Şehzade Mustafa öldükten sonra halkın ve yeniçerinin tutumu, Şehzade Mehmed için yaptırılan bu caminin konumuna bağlanabilir (Turan, 1997, s.22-43). Şehzade Külliyesi, yeniçerilerin Eski Odaları'nın olduğu mevkidedir. Sultan Mese Caddesi'nden geçerken sultana şerbet sunulur ve sultan da şerbet kâsesine altın doldurup yeniçerilere bahşiş verirdi. Bu Eski Odalar'ın bir geleneğiydi. Ayrıca padişah isterse kışladaki taht odasında dinlenebilirdi (Sakaoğlu, 1994b, s. 204). Yeniçerilerin tepkisini alan padişah camiye buraya inşa ettirmekle geçiş törenlerinde yeniçerilere yapacağı ikramlarla onların gönlünü hoş etmeye çalışmıştır, denilebilir.

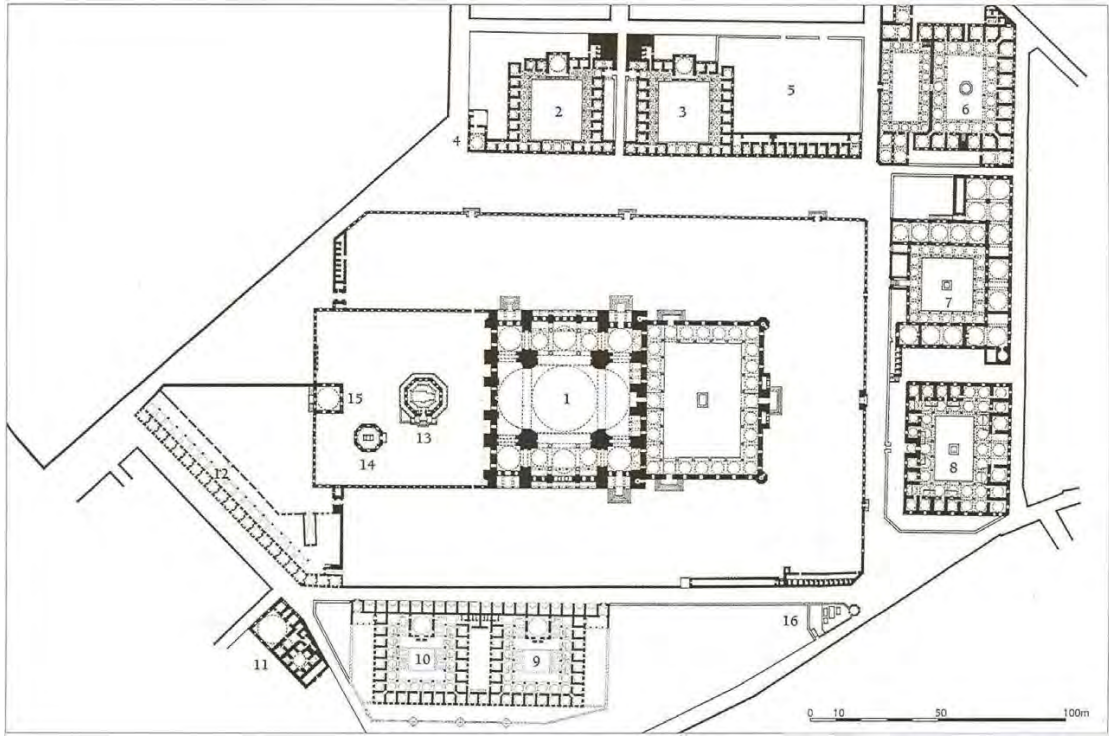
Fotoğraf 10. Şehzade Külliyesi (Fatih Kaymakamlığı, 2023)

Osmanlı klasisizmin başlangıcını teşkil eden bu caminin öncülleri Üçşerefeli, Eski Fatih ve Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'dir. Caminin ardılları olarak nitelenebilecek Sultanahmet Camii ve Yenicami Külliyesi'nde de yonca planı kullanılmıştır.

Necipoğlu'nun bahsettiği adap kodlarına aykırı tutum sergilese de Kanuni'nin emriyle yaptırıldığı için normal karşılanmaktadır. Şehzade Mehmed, kendi adına kendisi böyle bir cami yaptırmak isteseydi revaklı avlusundan, çift minaresinden ve çift şerefesinden ödün vermesi gerecekti.

6.1.6. Süleymaniye Külliyesi (1557)

“Süleymaniye Camii, Ayasofya'yı yeniden yorumlayan planıyla, padişahın şahsında somutlaşan devlet ile dinin ahengini tecessüm ediyordu.” (Necipoğlu, 2013, s.276).

Plan 3. Süleymaniye Külliyesi Yerleşim Planı (Kuban, 2007, s.279).

1. Cami, 2. Evvel Medresesi, 3. Sani Medresesi, 4. Sıbyan Mektebi, 5. Tıp Medresesi, 6. Bimarhane, 7. Darüzzıyafe, 8. Tabhane, 9. Salis Medrese, 10. Rabi Medrese, 11. Hamam, 12. Darülhadis Medresesi (Yeni Kurgu: D. Kuban), 13. Kanuni Türbesi, 14. Hürrem Sultan Türbesi, 15. Türbedar Odası, 16. Sinan Türbesi.

Türk mimarisinin yükseliş devrinin en nitelikli ürünlerinden biri olan Süleymaniye Külliyesi, Öz'e göre milletlerarası anıtların en yücelerinden kabul edilir. (Öz, 2015 I, s.131). Süleymaniye Külliyesi hem konum olarak hem de içerdiği külliye elemanlarıyla şehircilik ve mimarlık tarihinde çok ciddi bir yere sahiptir (Goodwin, 2012, s.269). Külliye sahip olduğu yapılarıyla geleneksel ve hacimli külliyelerin ilk örneklerindendir.

Süleymaniye Külliyesi, cami dışında dört medrese, tabhâne, imaret, bimârthane, kervansaray, hamam, darulhadis, tıp medresesi, mektep, oda ve dükkânlardan oluşan sosyal ve kültürel binalardan başka, Kanuni ve Hürrem Sultan'ın türbelerinden meydana gelir (Öz, 2015 I, s.131; Ayvansarayî, 1987, s.44). Süleymaniye'nin Osmanlı döneminde oluşan mahallesi (Ayvansarayî, 1987, s.46) hâlâ aynı isimle devam etmektedir.

Sinan, Süleymaniye'de Şehzade Külliyesi'nden (1548) farklı olarak büyük bir yardım ve sosyal içerikli külliye düşüncesini gerçekleştirmiştir (Eyice, 1989, s.171). Fatih Külliyesi'nin geometrik kurgusunun aksine, topoğrafyanın gerektirdiği düzenlemelerle arazi yapısı uygun hale getirilip anıtsal bir külliye yapısı inşa edilmiştir.

Sultan Süleyman her ne kadar Şehzade Camii'ni yapıp önemli bir eser bırakmış olsa da bu cami oğlunun adıyla anılmaktadır. Artık kendi adına bir cami yaptırmanın zamanı gelmiştir (Goodwin, 2012, s. 269). Aslanapa'nın ifadesiyle, Kanuni kendi cami ve külliyesini yaptırmak için sabırla beklemiş⁷⁴, dönemin mimarı Sinan da araştırmalarını yapmıştır (Aslanapa, 2004, s.220). Osmanlıda padişahların cami yaptırmadaki temel amacı, kazanılan savaşlarda elde edilen ganimetlerle insanlara fayda sağlayacak bir bina yapıp Allah'a olan şükürlerini göstermektir. Kanuni için; Belgrad, Rodos ve Bağdat seferlerinin ganimetleri birikmiş ve bunları kullanma zamanı gelmiştir (Goodwin, 2012, s.269). Peçevi, Süleymaniye Külliyesi için 896 bin 380 filori sarf edildiğini yazar (Kuban, 2007, s.279). Necipoğlu, bu yapı için 150.000 sikke altın (9.000.000 akçe) altın eritildiğine dikkat çeker (Necipoğlu, 2013, s.276). Süleymaniye Külliyesi elbette ki bahsedilen tüm mimari öğeleriyle, bezemesiyle, tekniğiyle çok kıymetlidir. Fakat bilinmesi gereken önemli hususlardan biri, külliyenin inşa edildiği konumdur.

---

⁷⁴ 1550'de Kanuni elli altı yaşındaydı, otuz yıldır padişahı ve hastaydı. Osmanlı tarihinde kendine bir cami yaptırmak için bu kadar bekleyen bir sultan yoktur. Sadece bu bile Şehzade'deki külliyenin önce Sultan'ın kendisi için düşünüldüğünü kanıtlamaya yeter. Hükümdarların prestiji ve statüsü isimlerini anacak camiler yaptırmalarıyla alakalıdır (Kuban, 2007, s.277). Ama her sultanın kendi adına cami yaptırmaya hakkının olması için savaş kazanması ve ganimetleri bunun için kullanması gerekir. Bu durumun tek istisnası Sultanahmet Camii'dir.

Külliye'nin bulunduğu Süleymaniye, önemli ticaret merkezlerini⁷⁵ kavşağındadır. Haliç'in eğimli arazisinde yer alan yapı, konumu itibariyle Galata ve hatta Üsküdar kıyılarındaki izleyicileri için  stanbul'un silüetini tamamlayan en etkili parçadır (Mülâyim, 2010, s.114).

 stanbul'un Osmanlı  ncesinde Roma ve Bizans dönemi yapılarına bakıldığında Marmara Denizi'ne bakan sahillere ve sırtlara yapıldığı görülmektedir. Fakat Sinan, kentin Galata ve Haliç sırtlarından en iyi algılanan yerine yapılarını inşa etmiştir. Bu eğilimin öncüsü Sultan Selim Camisi'dir (Günay, 2021, s.24). Fakat  stanbul silüetinde hepsi geri kısımda kalmaktadır. Şehzade Camii de panoramik sil ette Süleymaniye'nin gölgesinde ikincil konumda kalmaktadır. Bunu da baba-oğul arasında statü farkına bağlanabilir (Necipoğlu, 2013, s.273).

Fotoğraf 11. Süleymaniye Külliyesi (Sezer, 2015, s.286)

⁷⁵ Unkapanı, Tahtakale, Vefa ve Eminönü.

İstanbul'un üçüncü tepesinde, Haliç'e ve hatta Boğaz'a hâkim bulunan külliye'nin arazisinin bir kısmı, Eski Saray'ın bulunduğu alana tesadüf etmektedir (Öz, 2015 I, s.134). Sultan Süleyman, özel ikametgâhını Eski Saray'dan Topkapı'ya taşıyınca, Eski Saray eşini kaybetmiş padişah eşlerine ya da evlenmemiş kadınlara terk edilmiştir. Fakat Goodwin, "Bu arazi sadece bu amaçla kullanılamayacak kadar kıymetli bir yerdir" der (Goodwin, 2012, s.269). Fatih döneminde inşa edilen Eski Saray, bugünden düşünülecek olursa Bayezid ile Süleymaniye arasında kalan, Bizans dönemindeki Tauri Forumu'nun üzerine inşa edilmiştir (Artan, 1994a, s.204). Aslı bir iç kale olan Eski Saray'ın bahçesi birçok terastan oluşmuş ve Süleymaniye de Eski Saray bahçesinin en büyük terası üzerine inşa edilmiştir. Cami için saray bahçesinden ayrılabilen alan sadece cami, türbeler ve dış avluyu içerebilecek büyüklüktedir (Kuban, 2007, s.278). Artan'ın Bizans tarihçisi Dukas'tan aktardığına göre, Fatih şehrin ortasında ölçtürdüğü alanı, yaptıracığı saray için işaret etmiştir. Eski Saray'ın Tauri Forumu'nun üzerinde bulunan bir manastır yapısının kalıntılarına 1455'te inşa edildiği söylenir (Artan, 1994a, s.204). Meydan misyonundaki forumdan, şehircilik harikası Süleymaniye'ye giden yol bu şekildedir.

1550'de temeli atılmış, Kanuni törende hazır bulunmuş, gelenek üzere ilk temel taşı dönemin Şeyhülislam'ı Ebussuud Efendi mihrabın yükseleceği kısma koymuştur (Mülayim, 2010, s.114). 1557'de açılış gününde ise Kanuni, Ülgen'in ifadesiyle 'şanına lââyık bir cemilekârlık' göstermiş ve "Bu binayı, eyülediğin beytuüahı sıdk-u safa ve dua ile senin açman evlâdır" diyerek camiyi açmak üzere anahtarları Mimar Sinan'a vermiştir. Ve bu muazzam eser karşısında duyduğu gururu da şu sözlerle ifade etmiştir: "Bu cami, benim en büyük zaferimdir." (Ülgen,1966, s.99). Kuban, "Süleymaniye, efsaneleşmiş bir Osmanlı söylemidir." der (Kuban, 2007, s.277). Külliye; İstanbul'un, Sinan'ın ve Kanuni'nin imzası; Osmanlı Devleti'nin artık bir cihan devleti olduğunun sembolüdür.

Kanuni'den önce inşa edilen yapılar da önemli mevkilere yapılmıştı. Fakat Süleymaniye'nin Galata ve Boğaz'da görünürlüğü muazzam olan bir yere yapılması caminin içe dönük değil, dışa dönük ilgiyi hedeflediğini gösterir (Sezer, 2015, s.279). Cami ve külliye; dinî, siyasi ve ideolojik nitelikler taşıyan bir oluşumun ürünüdür. Haliç'ten bakıldığında cami dışındaki birimlerin kubbeleri ile caminin anıtsal kütleleri birbiriyle bütünleşmiş surettedir. Öyle ki bu öğeler ve cami, bir kompozisyon

oluşturmuştur. Arazinin doğal engebese, katmanlı bir kubbe seremonisi sunmaya olanak sağlamıştır (Eyice, 1989, s.171). Çevredeki bütün yapılar değişik teraslara oturmaktadır (Kuban, 2007, s.277). Yükseltile alt yapısı ile İstanbul'un çok farklı noktalarından görünürlüğü vardır.

Yapının görünürlüğü bir yerde Kanuni'nin daha da önemlisi imparatorluğun görünürlüğü ve gücünü sembolize etmektedir. Kanuni, İslam'da hâkim olan anıtsallık eğilimini gerçekleştirecek avantajı sağlar. Sinan'ın Rönesans mimarisi hakkında ne kadar bilgi sahibi olduğu tam bilinmese de Süleymaniye'yle bu mimariyi ne kadar iyi özümlediğini görmek mümkündür (Goodwin, 2012, s.270). Mimari elemanları ideal bir yapıya oturtan Sinan, tepeyi kademelendirerek külliye'nin çevresiyle bağ kurmasını da sağlamıştır. Üçüncü tepenin diğer elemanları ile de bu organik bütünlüğü görmek mümkündür (Necipoğlu, 2016, s.48). Kapalıçarşı ve Bayezid bu uyumu yakaladığı en önemli yapılarıdır.

Süleymaniye'nin yapı defterleri Ömer Lütfi Barkan tarafından yıllarca incelenmiş, değerlendirilmiş ve 1974'te yayımlanmıştır. Mimarlık tarihinin en önemli eserlerinden olan bu külliye'nin teknik kadrosu ve inşaatı teşkilatlandıran yapı ile ilgili ayrıntıları bu kitapla daha iyi anlaşılmıştır (Aslanapa, 2004, s.220). Süleymaniye Külliyesi için adeta tüm imparatorluk seferber olmuştur. Çünkü bir sultan camisinin yapımı ülkedeki en büyük bayındırlık faaliyetidir. Kuban'a göre, XV ve XVI. yüzyıllarda yapılan sultan külliyesi ile ordunun bir kaleyi ele geçirmek için sefere çıkması arasında sistemin soyut mantığına göre hiçbir fark yoktur (Kuban, 2007, s.356). İkisi de yaratıcıyı hoşnut etmek içindir. Vakfiyesindeki ifadeler⁷⁶ namazın mutluluk veren bir etkinlik olduğu İslâm toplumunda (Kuban, 2007, s.294) Süleymaniye, mutluluğun vücuda geldiği, görünür olduğu yerdir.

---

⁷⁶ Vakfiyede yer alan etkileyici ifadeler için bkz. (Kuban, 2007, s.294).

Süleymaniye, İstanbul'un en güzel manzaralarından birine sahiptir. Ama İstanbul da Süleymaniye gibi bir manzaraya sahiptir⁷⁷.

Mimar Sinan, kendi türbesini de Süleymaniye'ye yapmıştır. Külliye'nin doğu tarafındaki sokağın başında bulunması, Sinan'ın Süleymaniye ile kurduğu özdeşimi göstermektedir. Sinan'a konağını yapması için buradan arsa verilmiştir (Sezer, 2015, s.281). Evi, işi, türbesi her şeyiyle Sinan, Süleymaniye'ye ait olmuştur.

Süleymaniye'nin sembol bir yapı olmasındaki en önemli hususlardan biri de külliye'nin yapım aşamasının propaganda aracına dönüştürülmesidir. Birçok Avrupalı seyyah iddialı inşaat projesi hakkında bilgilendirildiklerini söylemiştir (Necipoğlu, 2013, s.280).

Kanuni ve Mimar Sinan, yapının görünür olmasını istemiştir. Bu yüzden manzaraya hâkimdir. Peki ama göstermek istedikleri sadece bir cami değildi elbette. Caminin ifade ettiği anlamlardı. Iustinianus'un Ayasofya'sı, kendini çağının Süleyman'ı olarak niteleyen padişah için ideal bir örnekti. Ayasofya'nın açılışında hükümdarın "Süleyman seni geride bıraktım." şeklinde anlatılan efsanesi Kudüs ve Süleyman çağrışımla Osmanlı'da da biliniyordu. Külliye'de, Michelangelo'nun San Pietro'suna yapılan göndermelerle de Roma-Konstantinopolis-Kudüs üçlüsünün "örtüşen kader ağlarının" bir ifadesiydi (Necipoğlu, 2013, s.299). Süleymaniye Külliyesi'ne iç-dış-konum bütünlüğüyle bakıldığında ikonografik anlatım daha açık görülecektir.

İstanbul'un doğal güzelliğine saygı göstermek ve yaparken yıkmamak da Necipoğlu'nun (2013) kullandığı adap kodlarıyla alakalıdır. Şehrin organik yapısını ve estetiğini bozmamak, peyzaja ve manzaraya müdahale etmeden (Necipoğlu, 2016, s.53) müdahil olmak, duyarlılık göstermek de bu kodlardandır. Süleymaniye şehircilik tarihimizdeki yeri, anıtsallığı, sembolizmi, mimari elemanlarının bütüncül uyumu, şehrin

---

⁷⁷ 2 Haziran 2023'te Süleymaniye'ye tekrar gözlemlemek için gidildiğinde insanların avluda oturup sadece camiyi izlediklerine şahit olunmuştur. Manzarası olan Süleymaniye, izleyicileri için de en güzel manzaralardan biridir.

ve imparatorluğunun erkinin görünürlüğü, kendisinden önceki yapılardan gelen mirası değerlendirişi, Ayasofya ile hesaplaşması, mimarının ve padişahının yapıyla kurduğu özdeşlik gibi birçok ilkesiyle hem İstanbul hem dünya tarihi için eşine az rastlanır bir yerde durmaktadır.

6.1.7. Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyesi (1566)

Fotoğraf 12. Edirnekapı Mihrimah Camii'nin Surlarla Görünümü
(Necipoğlu, 2013, s.414)

Mihrimah Sultan, eşi Rüstem Paşa vefat ettikten sonra Edirnekapı'da bir cami inşa ettirmeye karar vermiştir. Mimar Sinan bu cami için İstanbul'un altıncı tepesinde şekilsiz bir araziyle karşılaşır. Bir zamanlar Aziz George Manastırı'nın bulunduğu bu tepeye camiyi inşa eder (Goodwin, 2012, s.315). Ülgen'e göre, bu kilisenin adı Ayayorgi Kilisesi'dir (Ülgen, 1966, s.74). Necipoğlu bu kilisenin varlığından emin olunmadığını ekler (Necipoğlu, 2013, s.419). Eyice, arazide camiden evvel, Aziz Ioannes veya Georgios'e ithafen yapılmış bir kilise varlığını asılsız bulur (Eyice, 1994f, s.446). Önceleri burada bir kilise varsa bu kentin mekânsal sürekliliğini gösterir. Bunu

İstanbul’da birçok yerde görmek mümkündür. Dinî yapıların devamı dinî yapılarla, ticaret yolları hanlar-kervansaraylarla, forumlar meydan ve cami avlularıyla bu sürekliliği devam ettirmiştir.

Küllîye, Sinan’ın Mihrimah Sultan’a yaptığı ikinci külliye dir. Divanyolu’nun Edirnekapı’ya ulaştığı yerde inşa edilmiştir. Bu cami ile Divanyolu hattındaki selatin cami geleneği sona ermiştir (Yerasimos, 2000, s.281). Çok bilinen bir yapı olmamasına rağmen Sinan’ın yaratıcılığını gösteren en önemli camilerdendir ve yapıldığı dönemde bir devrim yaratmıştır (Goodwin, 2012, s.319). Edirnekapı’da bulunan Mihrimah Külliyesi, sultanın ilk külliyesini gölgede bırakacak cinstendir (Necipoğlu, 2013, s.409). Divanyolu’nu bitiren bir tepe üstünde konumlanan külliye, kent silüetinde sultanlara özgü konumu ve zarafetiyle mimarlık tarihinde önemli bir yerdedir (Necipoğlu, 2013, s.409). Rüstem Paşa için Tahtakale’de yapılacak cami ile bu caminin tasarımı aynı zamanda yapılmıştır. Mimar Sinan’ın sanatının zirvesinde olduğu bir dönemde inşa edildiğini söylemek mümkündür (Necipoğlu, 2013, s.409).

Küllîyenin konumu ile ilgili Necipoğlu’nun anlatımına göre; Mihrimah Sultan yapacağı cami için babasından oluru almış, hatta kereste siparişini bile vermiştir. Fakat Kara Ahmed Paşa’nın mütevellisi Kethüda Hüsrev, yakınlarda (konumu tam bilinmese de) cami yaptırmaya başlamış ve Mihrimah da bu durum için babasından inşaatın durdurulmasını rica etmiştir. İnşaat durmuş, Kara Ahmed Paşa’nın camisi de yine Mimar Sinan tarafından Edirnekapı’nın yakınında diğer bir şehir kapısı olan Topkapı’nın iç yüzüne inşa edilmiştir (Necipoğlu, 2013, s.410). Hüsrev Kethüda, şeyhülislamdan fetva alma yoluna gitmiştir. İlk fethada politik yanıt veren şeyhülislam konunun karar vericisinin padişah olduğunu söylerken, ikinci fetvada vaat ettiği hayır hizmetlerinin şehir kapısına yakın bir mahalle kurulmasına daha uygun olacağından Kara Ahmed Paşa’nın projesini Mihrimah’ınkinden daha faydalı bulur. Süleyman, 1563’te Kara Ahmed Paşa’ya daha önce verdiği izne rağmen izni kızının lehine çevirmiştir. Padişah bu icazette kızının bir cami ve yolcular için bir kervansaray yapmasına izin verir (Necipoğlu, 2013, s.412). Hiç değişmeyen iktidar erki Kara Ahmed Paşa’ya verilen sözünü verilmemiş saymıştır.

Mimar Sinan bir platformla yükselttiği camiye tek minare koymuştur. Bu tek minare camiye kılıç gibi bir süs olmuştur (Goodwin, 2012, s.315). Kitlesi oldukça

heybetli olan bu cami, şehir silüetinde söz sahibidir. Külliye medreseden başka bir de hamam ekletilmiştir. Avlunun etrafı Sinan'ın bulduğu medrese hücreleri ile avlu oluşturma prensibiyle yapılmıştır⁷⁸ (Eyice, 1989, s.172). Bu çözüm, Sinan'ın akılcılığını ve adap kodlarına riayetsizlik etmeden banisinin gönlünü yapmaya yöneliktir.

Fatih Külliyesi'nin yanında açılan yeni çarşılar ile Saraçhane'deki pazar hızla gelişmekteydi. Bu gelişim, Balkanlarla yapılan kara ticaretinden dolayındı. Ticarî ürünler İstanbul'a artık Edirne Kapısı'ndan⁷⁹ giriyordu. Bu yüzden kapının yanına XVI. yüzyılda yeni bir gümrük binası inşa edilmiştir. Kara Gümrük olarak bilinir. Edirnekapı'dan Bayezid'e değin Mese boyunca açık pazarlar ve hanlar bulunmaktaydı. Bu bölgede ticaret hacmi artsa da hiçbir zaman limanlar kadar önemli bir alan olmamıştır (Kuban, 2021, s.281). Kuban, diğer limanlarla burayı kıyas etse de kendi içinde bakıldığında konumu orijinaldir. Tekil değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Fotoğraf 13. Mihrimah Sultan Camii (Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Külliye, Divanyolu'nu Edirne'ye bağlayan şehir kapısında bulunmaktaydı. Külliye'nin yakınında bulunan Gümrükhane binası ve cuma günleri kurulan pazar, bu

⁷⁸ Âtik Valide, Kadirga Sokullu gibi camilerde de bu durumla karşılaşılmıştır.

⁷⁹ Eski Harisius Kapısı

mevkiinin de Üsküdar'daki iskele gibi önemli bir ticaret mevkisi olduğunu gösterir. Necipoğlu'nun aktardığına göre, Kömürcüyan başkentte cuma pazarı kurulan iki yer sayar: Üsküdar ve Edirnekapı (Necipoğlu, 2013, s.414).

Sinan'a aynı dönemde sipariş edilen Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki camisi İznik çinileriyle ne kadar süslü ise Mihrimah'ın Edirnekapı'daki camisi de o kadar kalem işiyle süslüdür. Necipoğlu, Sinan'ın bu tezatlıkla kadınların 'süslü olma' varsayımlarına karşı çıktığını ifade eder. Sinan, hanım baninin kimliğini çinilerle değil, camideki zarafet ve ışık imgesiyle ifade etmiştir (Necipoğlu, 2013, s.417). Sinan'ın banilerine uygun tasarım yaptığını ve görmezden gelmediğini gösteren önemli bir detaydır.

Fotoğraf 14. Mihrimah Sultan Külliyesi ve Surlar

(Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii, çevresindeki mahallelerin İslamlaşmasını sağlamıştır. Babasının verdiği olurla kervansaray yapılması istense de Mihrimah bir medrese yaptırarak dinî eğitimi önclemiştir.

Edirnekapı, Osmanlı ordusunun Hristiyan topraklarına sefere giderken ve dönerken geçtiği sur kapısıydı. Padişahların sefere çıkmadan önce bu camide namaz kıldıkları söylenmektedir. Mihrimah Külliyesi, çevresinde yer alan ve İstanbul kuşatmalarında şehit olmuş askerlerin türbe-mezarlarından dolayı gazayı çağrıştırmaktadır. Cami, “imparatorluğun Avrupa savaşları” ile de özdeşleştirdiği bir ibadethane olmuştur. Kardeşi Selim’in Edirne’de yaptırttığı Selimiye Camii de kafirlere karşı yapılan savaşlarla camilerin konumları arasında ikonografik bağ kurar (Necipoğlu, 2013, s.420). İki kardeşin (Mihrimah ve II. Selim) imparatorluk ana yolunun uçlarında yer alan camileri hem banilerini hatırlatır hem de mimarın başarısını görünür kılar.

6.1.8. Sultanahmet Külliyesi (1617)

Fotoğraf 15. Sultanahmet Külliyesi ve Hürrem Sultan’ın Çifte Hamamı
(Necipoğlu, 2013, s.689)

Külliye, I. Ahmed tarafından Sedefkâr Mehmed Ağa’ya yaptırtılmıştır (Ülgen, 1966, s.96; Ayvansarayî, 1987, s.47). Ayvansarayî (1987) bu caminin bir Kadiri

tekkesinin yerine inşa edildiğini, cuma günleri camide hala zikir yapıldığını ve caminin mahallesinin olmadığını belirtir (Ayvansarayî, 1987, s.49). Öz (2015) ise, XVII. yüzyıl içinde yapılmış en değerli anıt olduğuna vurgu yapar (Öz, 2015 I, s.125). Kuban (2012), Sultanahmet Külliyesi'nin XVI. yüzyıl yapılarıyla kıyas edilebilecek son kapsamlı yapı olduğunu ve Eski İstanbul'un bu kadar kalabalık bir mevkiinde büyük bir cami inşa ettirmenin kişisel bir kapris olduğunu belirtir (Kuban, 2012, s.338). Yapıldığı hatta temelinin atıldığı dönemden önce dahi oldukça eleştirilen bu esere "İmansız Camii" (Necipoğlu, 2013, s.691) denilmiştir. I. Ahmed'in savaştan elde edilen ganimetlerle yapmadığı bu cami, sultanın kişisel ayrıcalığını kullanma şekli olarak da yorumlanır. Goodwin'e göre, Zıtvatoruk Antlaşması'nın ardından mutsuz olan Sultan, Allah'ın kızgınlığını yatıştırmak için bu camiyi yaptırtmak istemiştir. Goodwin ayrıca, camilerin siyasî yenilgilerin sebep olduğu sıkıntılı şartlarda değil, fetih gelirleriyle yapılması gerektiğini söyleyen ulemanın haklı olduğunu düşünür (Goodwin, 2012, s.430-1). Döneminde engellemeye çalışanlara rağmen bu işi yapmakta kararlı olan I. Ahmed, bugün herkesin hayran olduğu camisinde geç de olsa bir fetih gerçekleştirmiş demek yanlış olmayacaktır.

XVII. yüzyılda İstanbul, birçok yapıyla bezenmiş ve büyük ölçekli bir yapıya izin verecek alanları bulmak güçleşmiştir. Sultanahmet ve aynı dönemde yapılan Yenicami Külliyesi, kentin zorlamalarla açılan arazilerine inşa edilmiştir (Kuban, 2007, s.384). Sultanahmet Külliyesi için alan açmak da ciddi bir faaliyet gerektirmiştir. Sultan'a bir yer açmaktansa öncelikle yarım kalan Yenicami'yi tamamlaması teklif edilmiş ama Sultan bunu reddetmiştir. Sonrasında camisini yapması için Rüstem Paşa'nın Topkapı Sarayı'nın hemen yanında, havadar, Haliç'e hâkim Cağaloğlu'ndaki sarayının olduğu arsa önerilmiştir. Sultan meskûn bir mahallede yer alan bu arsayı satın almak için çok fazla istimlâk gerekeceğinden ve dar sokaklar yüzünden çevreye çok rahatsızlık verileceğinden bu teklifi de onaylamamıştır. Nihayet, Atmeydanı'nda ve Marmara Denizi'ne hâkim bu alan için kararını vermiştir. Arsadaki Mimar Sinan yapısı olan başta Sokullu-İsmihan ve Mihrimah-Rüstem çiftlerinin sarayları olmak üzere birçok yapı mirasçılardan satın alınarak cami inşa edilmiştir (Necipoğlu,2013, s.690; Ahunbay Z, 1994, s.55). Kuban'a göre, bugün caminin bulunduğu platformda Semiz Ali Paşa'nın, arastanın hemen altında da Sokullu ailesinin sarayı bulunuyordu (Kuban, 2007, s.361). Sultanahmet ve

Yenicami'nin yapılmasıyla Suriçi İstanbul'un klasik görünümü neredeyse tamamlanmıştır (Kuban, 2012, s.339). XVIII. yüzyılda İstanbul başka bir çehreye bürünmeye başlayacak, XIX. yüzyılda ise çehresi ve odağı tamamen değişecektir.

Caminin yapımına 1607'de karar verilmiş, temeli Kasım 1609 'da bizzat Sultan I. Ahmed tarafından atılmıştır. 1616, kubbeye kilit taşının konulduğu tarihtir. Caminin açılışı 9 Haziran 1617'de yapılmış, Sultan I. Ahmed bu tarihten altı ay kadar sonra vefat etmiştir. Yapının tüm birimlerin ve türbenin yapımının bitişi 1620'dir. Külliye'nin inşa defterini kapatan I. Ahmed'in kardeşi I. Mustafa olmuştur (Öz, 2015 I, s.125). Külliye; cami, hünkâr kasrı, medrese, arasta, tabhaneler, türbe, sebiller, sıbyan mektebi, mescid ve hamamı ile darüşşifa, hamam, han, darülkurra, çeşmeler, odalar, mahzenler, imaret, kahvehane, dükkanlar ve evlerden oluşmaktadır (Çobanoğlu, 2009, s.497). Geniş bir programa sahip olan külliye hem mimari unsurları hem de konum tercihiyle tartışmaların hedefi olmuştur.

Yerasimos (2000), klasik sonrası döneme ait olan “Sultanahmet Camii'nin biçimciliği tercih ettiğini, ‘görmek arayışı’nın kararsız ve hantal bir yapı ortaya çıkardığını, Ayasofya’nın hemen yanına inşa edilmesiyle Bizans ve Osmanlı mimarisinin iki başyapıtını görmek isteyen “aceleci turistler”in yoğun ilgisini çektiğini (Yerasimos, 2000, s.331) yazar. Necipoğlu'na göre, “Şehrin eski ve yeni camilerinin yan yana konumlanması kaçınılmaz bir estetik karşılamayı davet eder.” (Necipoğlu, 2013, s.695). İki farklı bakış açısı, döneminde de insanların aynı ikileme düştükleri yorumunu yaptırabilir.

Sultanahmed Camii; İstanbul'un kalbinde, Atmeydanı'nda, Bizans'ın mirası üzerinde ve Ayasofya'nın tam karşısında konumlanmıştır. Şehrin birinci tepesinde, Boğaz'a ve Marmara'ya hâkimdir. I. Ahmed'in burayı seçmek istemesinde en çok, sembolik anlam taşıyan Ayasofya etkili olmuştur. Her ne kadar o dönemde İstanbul'un birincil camisi niteliği taşısa da sonuçta Ayasofya bir Bizans mirasıdır. Karşısına Türk-İslam simgesi koymak, ezeli rekabeti (Necipoğlu, 2013, s.695) tekrar gün yüzüne çıkarmak demektir. Bu açıdan Sultanahmet ve Süleymaniye'nin ortak teması, Ayasofya'dır (Necipoğlu, 2013, s.695). Külliye, o dönemde hala birkaç sütunu ayakta

olan Sphendone⁸⁰'nun çevresinde ve Hipodrom'un güneyinde inşa edilmiştir (Kuban, 2007, s.361).

Atmeydanı'nın bir bölümünü kaplayan Sultanahmet Camii, Osmanlı İmparatorluğunun tüm camileri arasında altı minareli olan tek camidir (Hammer, 2011, s.233-4). Bu ayırt edici özelliğin yanı sıra, Atmeydanı'ndaki konumundan ve açık çevresinden dolayı resmî kutlamaların da mekânı olmuştur. Hammer, "Denebilir ki Ayasofya esasen bir Saray kilisesi olarak evvela sarayındır. Ahmediye ise Devlet-i Âlî'nin yahut Constantinopolis'in camisidir. Sultan, bayram namazlarını kılmak için buraya gelir, hac kabileleri buradan yola çıkar. Saray'ın resmî temsilcileri ve tüm resmî devlet yetkilileri, Mevlid-i Şerifi dinlemek veya Hz. Peygamber'in doğumunu kutlamak üzere burada bulunurlar." (Hammer, 2011, s.234). Görülüyor ki, Osmanlı Devleti, Ayasofya ve Atmeydanı'nın kamusal önemini korumuş, devam ettirmiştir. Nitekim avluların dönemlerinde birer forum işlevi gördüğü düşünülürse bu caminin avlusu Forum Augusteion gibi düşünülebilir. Önceleri bağımsız bir meydan özelliği gösteren Augusteion⁸¹, Ayasofya inşa edildikten sonra imparatorluk törenleri ve dinî törenlerin yapıldığı kamusal bir misyona sahip olmuştur (Müller, 2001, s.248). Augusteion, Büyük Saray ile Ayasofya arasında kalan meydandır.

Bizans ve Osmanlı İstanbul'un sahip olduğu tüm meydanların en meşhuru Hipodrom⁸²'dur. Atmeydanı⁸³, Ahmediye ve Sultanahmet Meydanı bilinen isimleridir. Eski Mısır ve Yunan, Roma ve Bizans abidelerini barındıran meydan, Osmanlılarca Türk-İslam yapıtlarıyla süslenmiştir. İstanbul'un en orijinal açık hava mekânlarından. Suriçi İstanbul'un en geniş alanı olmasının yanında işlevsel alanların da en önemlisi kabul edilir (Sakaoğlu, 1993, s.414). Bizans zamanında da Osmanlı döneminde de resmî törenlerin ya da devlet kutlamalarının yapıldığı bu meydan, önemini daima muhafaza

---

⁸⁰ Hipodrom kalıntıları

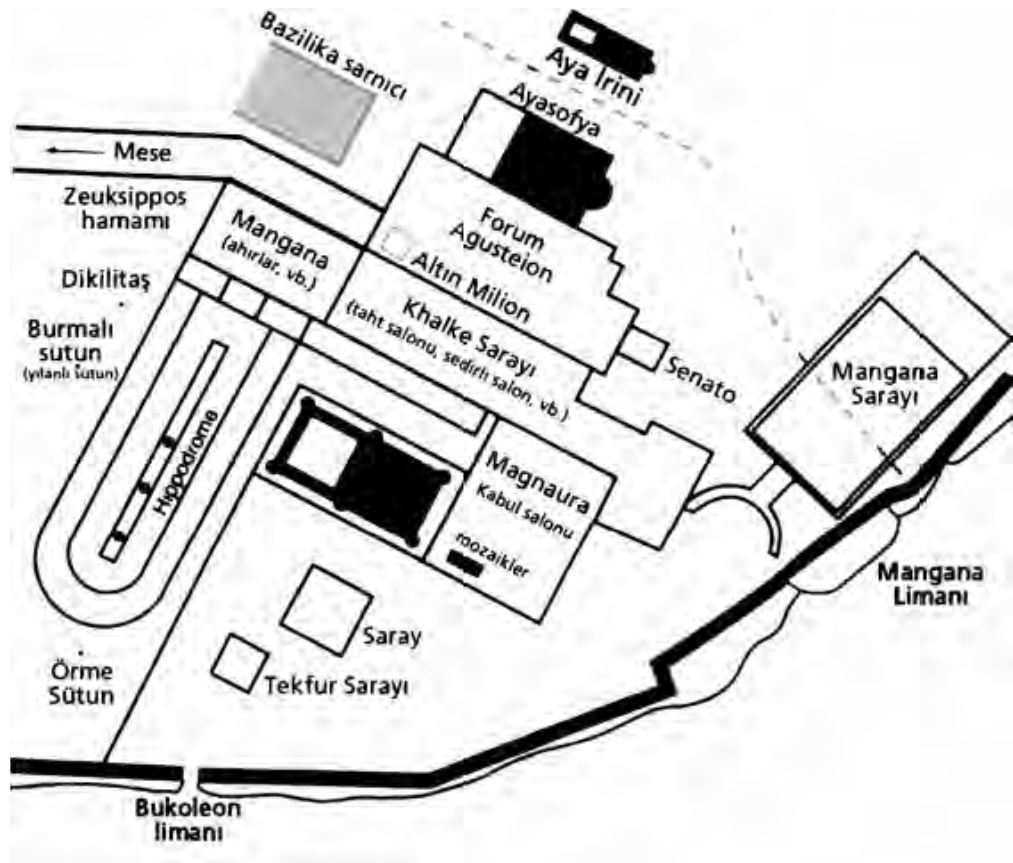
⁸¹ Ayrıca Mese Yolu'nun başlangıç noktasıydı.

⁸² Atmeydanı deyimi Hippodrom'un Türkçesidir.

⁸³ Fatih'in burada gürz talimi yaptığı bilinmektedir. Ayrıca, Osmanlı ülkesini ziyaret eden gezginler, XVII ve XVIII. yüzyıllarda cumaları öğle sonrası burada toplanılıp iki grupta cirit oynandığını yazarlar. Ayrıca at üstünde ok yarışları da bu meydanda düzenlenirmiş (Sakaoğlu, 1993, s.414).

etmiştir. Bizans'ta zafer kutlamaları, taç giyme törenleri dışında idamlar da burada yapılıyordu. Osmanlıda da törenler dışında bayram kutlamaları, hacca gidecek kervanlara yapılan kutlamalar, oyunlar, ziyafetler, düğün ve sünnet merasimleri, diplomatik ağırlamalar bu meydanda yapıldı (Hammer, 2011, s.85). Bizans'ta da Osmanlıda da buradaki her türlü faaliyet, halkla yöneticileri buluştururdu. Şikayetler, istekler dile getirilirdi.

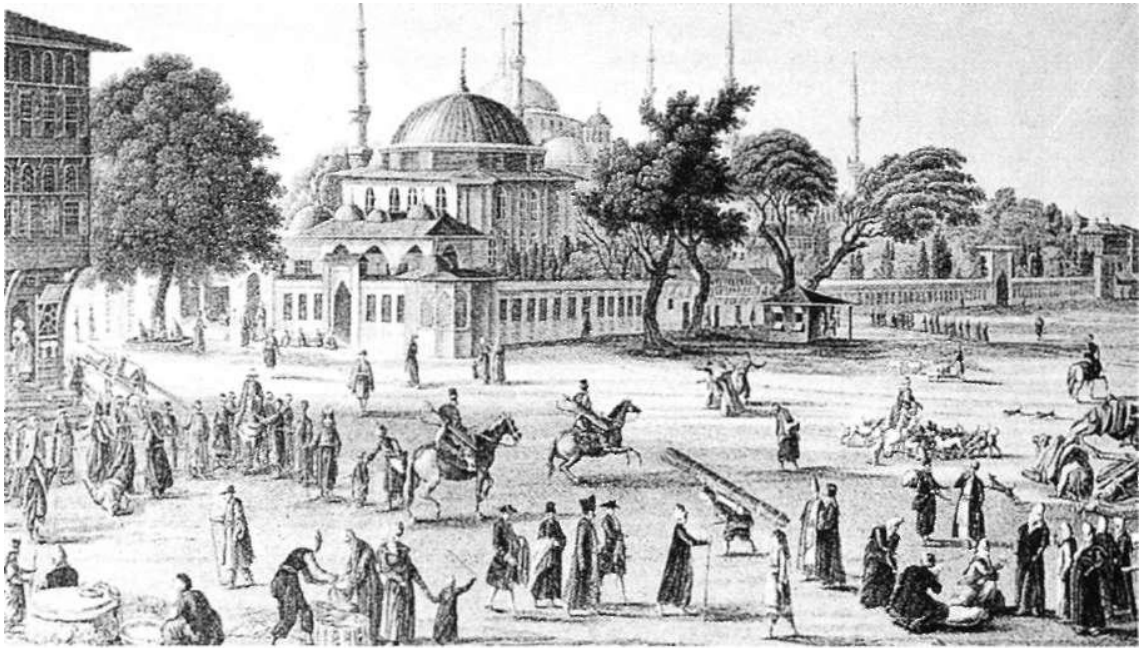
Sultanahmet yapılırken Atmeydanı çıkan toprakla doldurulur. Burası XVII. yüzyıl boyunca infazlara ve kanlı isyanlara sahne olur. Aynı zamanda cirit oyunları burada yapılır, halk bayramları burada kutlar. İnfaz edilenlerin kelleleri çınarlara asılıp burada sergilenir (Müller, 2001, s.69). İbret verilmek istenen, isyan etmek isteyen, eğlenmek isteyen her türlü insanın görüleceği bu meydan, kamusal görünürlüğün yüksek olduğu bir kentsel mekândır.

Plan 4. Büyük Saray Semtinin Planı (Mantran, 2020, s.32).

Hipodrom, Ayasofya ve Büyük Saray, Bizans'ın kamusal hayatının merkezini oluşturmaktaydı. I. Ahmed, camisini buraya inşa ederek bu mirasın içinde yer almak istiyordu. Ayasofya dinî merkezken Hipodrom kültürel ve sosyal merkezdi. Büyük Saray ise şehrin idarî kimliği idi. Bu yapılar Bizans'ın ideolojisinin, kültürel-sosyal yapısının, imparatorluk erkinin merkeziydi. Sultanahmet bu kadar önemli bir yerde konumlanmıştı.

1930'larda yapılan kazılarda ortaya çıktığı üzere, Sultanahmet Arastası'nın temelleri Büyük Saray'ın kalıntılarına yapılmıştır. Arastanın bir bölümü, Büyük Saray döşeme mozaiklerini yerinde korumak ve sergilemek amacıyla Mozaik Müzesi yapılmıştır. Külliye yapılarının bazıları; yangın, deprem, yeni yapılanmalar ve olumsuz birçok durum neticesinde hasar görmüş ve zamanla ortadan kalkmıştır (Ahunbay Z, 1994, s.56).

Melling'in bir gravüründe Sultan Ahmed Külliyesi.
Melling, *Voyage / Zeynep Ahunbay arşivi*

Fotoğraf 16. Sultanahmed Külliyesi (Ahunbay Z, 1994, s.57)

Ayasofya gibi bir büyük mabet varken Sultanahmet gibi büyük bir caminin gerekliliği tartışmalara sebep olmuştur. Fakat bu konum seçimi baninin kişisel tercihidir.

Küllüye, Topkapı Sarayı'na yakın olmakla birlikte, havası güzel ve cemaat potansiyeli fazladır. İstanbul'un Marmara tarafındaki silüetinin en önemli ögesi olan Sultanahmed Camii, I. Ahmed'in imparatorluklar başkentine hoş bir armağanıdır. Osmanlı tarihi boyunca birçok olaya şahit olan meydan ve külliye, Klasik Dönem üslubunda yapılan son sultan külliyesidir (Ahunbay Z, 1994, s.55).

Sultanahmet Külliyesi'nin zorlama bir çabanın ürünü olduğunu söyleyen de var, İstanbul'un simgesi olduğunu söyleyen de. Mimari açıdan çok fazla yenilik sunmayan, ganimet malından yapılmayan, enflasyon sebebiyle oldukça da pahalıya mâl olan Sultanahmet Külliyesi, Ayasofya ile kurduğu diyalog ve üzerinde yükseldiği Bizans mirası ile yerli yabancı herkesin İstanbul denince aklına gelen ilk eserlerden olmayı başarmıştır. Şüphesiz ki bu durumun oluşmasında bahsedilen konumsal özelliklerinin payı büyüktür. Başka bir yere yapılsaydı Sultanahmet Camii bu kadar kıymetli olur muydu ya da Sultanahmet Camii'ni bu kadar popüler yapan mimarisi midir? Bunlar her zaman sorulabilecek ve farklı yorumlanabilecek sorulardır.

6.1.9. Eminönü Yeniciami Külliyesi (1663)

İstanbul'da 'Yeni Cami' ismi, ilk defa Fatih Camii'ne verilmiştir (Öz, 2015 I, s.153). Bu isimle anılan başka camiler⁸⁴ olsa da bu ismi muhafaza eden Eminönü

---

⁸⁴ Caminin ilk banisi Safiye Sultan, bu camiye yaptırmayı çok istemiştir. Nedeni III. Mehmed'in saltanatı yıllarında selatin cami yapılmamış olmasıdır. Yoksa XVII. yüzyıla gelindiğinde İstanbul silüeti neredeyse oturmuştur. Goodwin, Safiye Sultan'ın bu cami için uygunsuz bir yer seçtiğini belirtir. Burası denizin yanında, yazlık sarayın duvarlarının ötesinde, Karai denilen ve gerçek Yahudi olmayan tuhaf bir mezhebin gecekondu olduğu bir muhittir. Bu mezhebe tazminatları ödenmesi koşuluyla Hasköy'e gitmeleri emredilmiştir. Bu iş için görevlendirilen Kara Mehmed Ağa, kilise ve sinagogun yıkılmasına karşın ödenecek tazminatın büyük kısmını çaldığı için bir yıl içinde görevinden alınır. Külliye akıntının yoğun olduğu bir yere yaptırıldığı için daha işin başında güçlüklerle karşılaşmıştır. Tahir Ağa, 400 yıldır dayanan bu eserin temelini demirle güçlendirmiş, kazıklarla adeta Büyükçekmece'deki adalar sistemini uygulamıştır. Tahir Ağa'ya bu başarısından dolayı buradan sonra Dalgıç Tahir Ağa denilecektir. Planını yapan Davud Ağa'dır. Fakat tamamlamak ona nasip olmayacaktır. Goodwin'in Eyice'den aktardığına göre, dine uymayan sapkın bir düşünceye kapılan mimar, Vefa'da idam edildiği için bu yapıyı tamamlaması mümkün görünmemektedir (Goodwin, 2012, s.427).

Yenicami'nin diğ er isimleri Valide Camii (  lgen,1966, s.108) veya Turhan Hatice Sultan Camii'dir (  z, 2015 I, s.153). Hadikatü'l Cevâmi'de bu cami Zulmiye Camii ve Adliye Camii olarak da geçer (Ayvansarayî, 1987, s.509).

Yapının inşa edilme süreci oldukça uzundur. Caminin inşasına Safiye Sultan'ın arzusu üzerine 1597'de ba  lanmı  tır. Fakat, Turhan Hatice Sultan tarafından 1663'te bitirtilmi  tir. Deniz kenarında inşa edilse de bugün denizden uzakta kalmıştır (  lgen, 1966, s.108). Tahsin   z'e göre, bu caminin en önemli özelliklerinden biri deniz kenarına yapılmış olmasıdır. Cami, Sinan ekolünün devamı kabul edilmekte olup plan itibariyle   hzade Camii'nden etkilendiği ve Sultanahmet'i etkilediği düşünülmektedir (  z, 2015 I, s.153).    er   refeli iki minaresi vardır. Külliye cami dışında okul, darulkurra, sebil,     me (Ayvansarayî, 1987, s.50), sıbyan mektebi ve   z'  n şaheser olarak tanımladığı bir kasr-ı h  mayundan oluşur (  z, 2015 I, s.153).

Fotoğraf 17. Yenice Camii Külliyesi'nin çevresiyle İlişkisi
(Kuban, 2007, s.372)

Caminin hünkâr mahfili ilginç bir şekilde şehrin deniz surlarıyla birleşir. Külliyei çevreleyen dış avlular XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür (Kuban, 2022, s.241). Galata Köprüsü'nün yapımından sonra yoğunlaşan trafik, yolun genişletilmesine sebep olmuş; caminin dış avlusunu meydana getiren sur duvarı etrafındaki dükkanlarla birlikte yıkılmıştır. Cami ile çarşının arasından yol geçirilmesi de dış avlunun ortadan kalkmasına neden olmuştur. XX. yüzyılda külliyeinin birkaç elemanı daha yıktırılınca, külliyeinin bütünlüğü büyük oranda bozulmuştur (Çobanoğlu, 2013, s. 439).

Medrese, imaret ve darüşşifası bulunmayan külliyeinin görkemli hükümdar rampası yeniliktir. Yeni öğelerden biri de çarşısıdır. Çarşı L planıyla caminin kara tarafında dış avlusunun sınırını oluşturur. Külliyeinin en önemli özelliği, kentin görüntüsüne tepelere konumlanmasıyla değil de deniz hizasında yapılmış bir çarşıyla katkıda bulunmasıdır (Yerasimos, 2000, s.335).

Yakınına yapılan Arasta yani Mısır Çarşısı külliyeinin akarı için yapılmıştır. Hem mimarisi hem de şehrin ihtiyaç maddelerini temin eden en merkezî noktalardan biridir. (Öz, 2015 I, s.153). Mısır Çarşısı, Turhan Sultan tarafından inşa edilmiştir. İlaç satılan dükkânların yerine Mısır'dan gelen baharatların ticareti için yaptırılmıştır (Kuban, 2022, s.241). İlk zamanlarda Vâlîde Çarşısı veya Yeni Çarşı adlarıyla da bilinen bu yapı, XVIII. yüzyılda Mısır Çarşısı olarak anılmaya başlanmıştır (Çobanoğlu, 2013, s. 441).

Cami, konum itibariyle önemli bir mevkidedir. Liman ve ticaret bölgesinin önünde yer almaktadır (Çobanoğlu, 2013, s.439). Bahçekapı⁸⁵'daki Yahudi tebaasına ait evlerin istimlak edilmesi, kilise ve sinagogun kiralari verilmek suretiyle ortadan kaldırılmasıyla boşaltılan alana yapılmıştır (Kuban, 2022, s.241). Ticaret yapılan yabancıların ülkeye giriş yaptıkları yerde yapılması, güç gösterisi amacıyla yapıldığını

---

⁸⁵ Yenicami'nin ardında, Eminönü ve Sirkeci arasında kalan bölgededir. Günümüzde Hobyar Mahallesi sınırlarında bulunan semt, yoğun bir ticaret ve iş alanıdır. Semt adını İstanbul'un deniz surlarının Haliç'e açılan kapılarından olan Bahçe Kapısı'ndan almıştır. Bizans döneminde kapının yakınlarında bir kule olduğu, Bizans'ın Constantinopolis'i korumak için Haliç ağzına çektiği zincirlerin bu kuleye ve karşısındaki Galata Kulesi'ne bağlı olduğu söylenir. Bizans zamanında da yoğun bir ticaret bölgesi olmuştur (İstanbul, 1993, s.542).

düşündürür. Cami yabancılara tesir eden bir etkileyiciliğe sahiptir (Kuban, 2022, s.241; Öz, 2015 I, s.153).

Fotoğraf 18. Eminönü Yeniceami Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Ekim 2022)

Eminönü ismi Fatih zamanından kalmadır. İstanbul'un alınmasından sonra kurulan Gümrük Eminliği bugünkü Karaköy Köprüsü'nün başındaydı. Galata yönünden gelindiğinde köprünün hemen sağındaki kısımdaydı. Orada eskiden Valide Hanı adında bir han vardı. Sonrasında Valide Hanı ve etrafındaki bölge istimlâk edilip meydana dahil edilmiştir. Bu Gümrük Eminliği binasının önündeki küçük meydana Eminlik Önü denildiğinden, halk ağzında kısalarak Eminönü şekline gelmiştir. Meyhaneleri ile meşhur Eminönü Balıkpazarı 1956-1959 arasındaki istimlâklerde tamamen yıktırılmış ve Unkapanı'na doğru uzanan bulvara katılmıştır (Koçu, 1968b, s. 5076). Koçu'ya göre, Eminönü eski manzarasını kaybetmiştir. Hatta on yıl öncesinin manzarasını da kaybetmiştir.⁸⁶ 1966'da yeni bir proje neticesinde geniş bir yolun parçası haline gelen Eminönü Meydanı, meydan olma vasfını da bu projeden sonra büsbütün kaybetmiştir (Koçu, 1968c, s.5080).

Fotoğraf 19. Bahçekapı'da Bir Sokakta İç İç Seyyar Satıcılar ve Mağazalar
Aras Neftçi (İstanbul, 1993, s.542)

⁸⁶ Bu satırlar 1968'de yazılmış. Dolayısıyla Koçu'ya göre, kaybedilen Eminönü 1950'li yıllara tekabül etmektedir.

Bugünkü Yenıcamı K llyesi yerinde St. Antoine Kilisesi olduğu, fetihten sonra bu bölgede Müslüman-Türk nüfusun ağırlık kazandığı bilinmektedir. Dinî veya sosyal yapıların yanında bahçeler içinde k  kler ve konaklar da yapılmıştı. Bu binaların hiçbirinin günümüze ulaşmamasının sebebi bilinçsiz yıkımlar olmuştur. Bu bölge 1960’lardan sonra tümüyle ticaret merkezi olmuştur ( stanbul, 1993, s.542).

Eminönü Yenıcamı K llyesi, hanedan üyelerinin var olma, görünür olma çabası olarak yorumlanabilir. Ticaret merkezinin i ine yapılan k llye, yabancı t ccarlarca ilk görülen yapı olacaktır ki hanedan erkinin gösterimi ve  stanbul’un bir Müslüman-Türk kenti olduğu mesajının verilmesi hususunda kıymet teşkil etmektedir. Mısır  ar ısı’nın yapılması ile ticarete katkı sunulmuş, kilisenin üzerine yapılmasıyla da mekânsal süreklilik sağlanmıştır.

6.1.10. Nuruosmaniye K llyesi (1755)

Fotoğraf 20. Nuruosmaniye Camii (Eyice, 2007b, s.265)

1748’de I. Mahmud tarafından inşaatına başlanan cami, padişahın vefatı üzerine kardeşi III. Osman tarafından 1755’te tamamlanmıştır (Ülgen, 1966, s.81). Külliye, şehrin merkezî bir kısmında ve ticaret bölgesinin içinde, Kapalıçarşı’ya yakın inşa edilmiştir (Eyice, 2007b, s.264). Yapının inşasına başlayan I. Mahmud’un buraya değil de Yenicami’ye gömülmesi emrini veren III. Osman, kaderin garip adaletinden olacak ki kendisi de buraya gömülememiştir. Ardılı III. Mustafa, III. Osman vefat ettiğinde onun da Yenicami’ye gömülmesi emrini vermiştir. Böylelikle bu cami sahipsiz kalmıştır (Yerasimos, 2000, s.347). Aynı zamanda III. Osman, Osman’ın nuru ismini vererek görünüşte hanedanı, reelde ise kendi adını ölümsüzleştirmeyi amaçlamıştır (Eyice, 2007b, s.264).

Nuruosmaniye Külliyesi; cami, hünkâr kasrı, medrese, kütüphane, türbe, sebil, çeşme, aşhane-imaret ve dükkânlardan meydana gelmiştir (Eyice, 2007b, s.265). Külliye, Klasik Osmanlı selatin camilerinden farklı özellikler gösterir. Klasik tasarım ve üslubu reddeder. Kuban’a göre, Selimiye Camii’nden sonra gelen en önemli anıtsal yaratmadır (Kuban, 2007, s.526). Barok özellikler gösterse de Türk zevkinden tamamen vazgeçilmemiştir (Ülgen, 1966, s. 82). Yapıldığı dönemde bir yozlaşma olarak nitelenen cami, Osmanlının Batılılaşma eğiliminin ve yeniyi özümsemesinin başlangıç aşamasını teşkil eder.

Kuban’a göre, XVIII. yüzyıl camileri içinde en kuvvetli barok etkisi görülen yapıdır. Padişahın bu caminin yapımı için Avrupa’dan kilise planları getirttiği, birini seçerek yaptırmak istediği fakat ulema itirazlarından dolayı vazgeçtiği söylenmektedir (Kuban, 1954, s.27). R. Walsh, İstanbul hakkındaki kitabında baninin, mimarı Avrupa’ya gönderdiği, katedralleri incelettiği sonra buna uygun tasarımda yapması gerektiğini yazsa da Eyice bunun doğru olmadığını öne sürer (Eyice, 2007b, s.264-5). Değişimin net olarak görüldüğü bu yapı için, bu tarz teoriler ortaya atılmış olması normal olabilir. Çünkü daha önce Osmanlı mimarisinde bir padişahın bu tarzda bir cami inşa ettiği görülmemiştir.

Osmanlı ülkesinin içinde bulunduğu savaş ve ekonomik durumlardan ötürü uzun yıllar boyunca hiçbir padişah, Nuruosmaniye’ye kadar selatin külliye inşa etmemiştir. Zaten artık büyük savaşların ganimetleriyle ya da zaferlerin anısına yapılan anıtlar devri

çoktan kapanmıştır. Artık külliyelerin boyutları küçülmüş, külliye öğelerinin çeşitliliği azalmıştır. Sinan döneminin klasik formlarından ayrılan yeni cami çeşitlenmeleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Padişah camilerinden Nuruosmaniye'yi Laleli Camii izleyecek, sonrasında camiler Suriçi'ne değil Surdışı'na inşa edilmeye başlayacaktır (Necipoğlu, 2003, s.696). Aslında artık Suriçi'nde yeni cami inşa edecek arazi kalmamıştır. Yerasimos'un ifadesiyle, I. Mahmud cesaret gerektiren bir girişimde bulunup kentin en kalabalık ve en pahalı yerlerinden birinde Çemberlitaş'ta istimlâk çalışmaları başlatmıştır (Yerasimos, 2000, s.346). İstimlak çalışmasında sonra elde edilen meyilli arazide cami inşası başlamıştır. Çemberlitaş ve Kapalıçarşı arasında, Mahmutpaşa Camii ve Bizans'tan kalan Constantin Forumu'nun yakınlarında, şehrin ikinci tepesinde bulunmaktadır (Ülgen, 1966, s.82; Kuban, 2007, s.526).

Konumu itibariyle ticaret yapılarının ortasında kalması ve Bizans mirasının üzerinde yer alması caminin önemli olmasında başlı başına bir sebep iken, Osmanlı mimarisinde kendinden önce görülmeyen avlu imgesini değiştirmesi açısından da farklı bir değere daha sahip olmuştur (Kuban, 2007, s.527). Kuban, Lale Devri'ni yaratan düşüncelerin ardılları tarafından paylaşıldığını ve İmparatorluğun bir reform ruhuna girdiğinin kanıtıdır, der (Kuban, 2007, s.526). Osmanlıda barok üslubun en erken örneği olan bu cami, değişimi benimsemeye başlayan Osmanlının bu fikrini görünür kılma gayesi olarak da yorumlanabilir. Şehrin en bilinen, görülen alanlarından biri olması da bu fikri kanıtlar niteliktedir.

Platformla yükseltilmiş zemin, anıtsal merdivenlerin yapılmasına imkân tanımıştır (Yerasimos, 2000, s.346). XIX. yüzyıla damga vuracak yükseltilmiş, kubbeli küp tipi camiler, Edirnekapı Mihrimah Camii ile başlamıştır. Caminin İstanbul silüetinde görünür olmasının en önemli sebeplerinden biri yükseltilen zeminle birlikte kubbe altında taşıyıcı kemerle vurgulanan kare formu ve büyük kubbesidir (Kuban, 2007, s.532). 24 metrelik kubbe çapı Ayasofya, Süleymaniye ve Fatih'ten sonra başkentin dördüncü büyük kubbesidir (Yerasimos, 2000, 346). Nuruosmaniye Külliyesi, çevresiyle bütünlük teşkil eden konumu ve kütleli özellikleriyle kentsel çevreye uymaya çalışan ilk büyük külliye'dir ve büyük külliyelerin sonuncusudur (Kuban, 2007, s.527). Kentsel çevreye duyarlı olmaya başlayan eğilimin XVIII. yüzyıldaki en önemli örneğidir. Bu camide aynı

zamanda Osmanlı mimarisinde “dekoratif tesire konstrüksiyon kadar” önem veren bir görüş hâkim olmuştur (Kuban, 1954, s.28). I. Mahmud’un Simeon adlı gayrimüslim bir mimarı görevlendirilmiştir (Kuban, 2007, s.528). Klasik Dönem’de Hassa Mimarlar Ocağı’na bir dizi sınavla (!) giren mimarların yerine artık padişahın görevlendirdiği yabancı mimarların dönemi başlayacaktır. Garip olan durumlardan biri de padişahların plan ya da süsleme tasarımında mimarlara serbestlik tanınmasıdır. II. Abdülhamid döneminde daha net görülecek bu durumun başlangıcı buralara kadar dayanmaktadır.

Yerasimos, I. Mahmud ve Simeon Kalfa’nın büyük kubbe tasarımı ile geleneğe borçlarını ödediklerini yazar. Fakat tasarımda özgür davranılmış, birçok alıntının yapıldığı farklı bir söylem ortaya koyulmuştur. Avlunun oval olması ve ortasında şadırvan bulunmaması, cami içindeki galerilerin tiyatro localarını hatırlatması, mihrap nişinin apsise benzerliği bu özgürlüklere örnektir (Yerasimos, 2000, s.346). Ayrıca Kuban’ın ifadesiyle mekânın sınırlarıyla özgürce oynamaktan hoşlanan barok üslubun, Osmanlıdaki en erken örneklerindendir (Kuban, 2007, s.526).

Değişimin başlangıcı sayılabilecek Nuruosmaniye Külliyesi; mekânsal süreklilik, çevre irtibatı, ticaret, konum, tasarım ve plan özellikleriyle İstanbul’un değerli kültür hazinelerindendir.

6.1.11. Laleli Külliyesi (1764)

Laleli Külliyesi, III. Mustafa ⁸⁷ tarafından Mimar Mehmed Tahir Ağa’ya yaptırılmıştır (Ülgen, 1966, s.67). Cami, imaret, türbe, sebil, muvakkithane ile hamam, han ve dükkanlardan oluşmaktadır (Öz, 2015 I, s.96). Divanyolu’nda inşa edilmiştir.

---

⁸⁷ III. Mustafa İstanbul’da üç selatin cami yaptırtmış olsa da hiçbiri onun adıyla anılmamıştır. Bu konuda III. Mustafa bir rivayete göre şöyle demiştir: “Üç tane cami yaptırttım. Gelgelelim birini ecdadımıza hediye eylemek icap etti (Fatih Camii), birini keşişler zapt etti (Ayazma Camii), birini de meczuba kaptırdık (Laleli Camii).” (Tanman, 1994a, s.190). III. Mustafa’nın Kadıköy’de yaptırttığı İskele Camii de padişahın adını taşımamaktadır. 1766’daki büyük depremden sonra şehri her noktasından yeniden imar etmeye çalışmış III. Mustafa’nın kendi adıyla anılan bir camisi çok bilinmiyor olsa da vardır. Ticaret bölgesinin içinde Çakmakçılar Yokuşu’nda bulunan camisi, tek kubbeli ve hanlar üzerine kurulmuştur.

Fotoğraf 21. Laleli Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Mart 2023)

Roma'nın, Bizans'ın ve Osmanlının en önemli caddesi olan Mese, bugünkü Ordu Caddesi; şu anki Laleli Camii'nin bir zamanlar yerinde bulunan Capitolium⁸⁸'a kadar uzanan Berger'in tabiriyle "orta cadde"ydi. Yol buradan sonra ikiye ayrılıp bir yol şehrin ana kapısı olan güneybatıya, diğeri kuzeybatıya uzanıyordu (Berger, 2015, s.374). Laleli Külliyesi, yolun tam ayrılan kısmında adeta bir kavşakta yapılmıştır. Bugün kavşak demenin zor olduğu bu mevki bugün hala önemli ve merkezîdir. Yerasimos 'un tabiriyle bu cami, Mese'nin Osmanlılar için ihmal edilmiş bir bölümüne yapılmıştır. Bu bölüm Boğa Forumu ile Öküz Forumu arasında, Bayezid ile Aksaray arasında kalan bölgenin sağ tarafına yapılmıştır (Yerasimos, 2000, s.350). Laleli adının XVIII. yüzyıldan önce pek kullanılmadığı, daha önce bu bölgenin Koska⁸⁹ ismiyle anıldığı bilinmektedir (Kuban, 1994c, s.187).

⁸⁸ Tauri ile Bous Forumu'nun arasında kalan bu bölgede yeri tam olarak saptanamamış olursa da Kapitol bulunuyordu (Kuban, 1994c, s.187).

⁸⁹ Beyazıt Meydanı'ndan Aksaray'a inerken Laleli'den önceki mahal Koska'dır. İstanbul Üniversitesinin Laleli Kampüsü'nün karşı mevkiinde, Ordu Caddesi'ni dik kesen caddedir ve Ordu Caddesi'nin başladığı yerde son bulur. Koska adının nereden geldiği bilinmemekle birlikte XVI. yüzyılda bir gezginin Mostar'da Koski Mehmed Paşa Camii'nden bahsettiği bu sözcüğün de bundan dolayı Sırpça 'kemik' anlamına geldiğini iddia edilmektedir (İstanbul, 1994e, s.75).

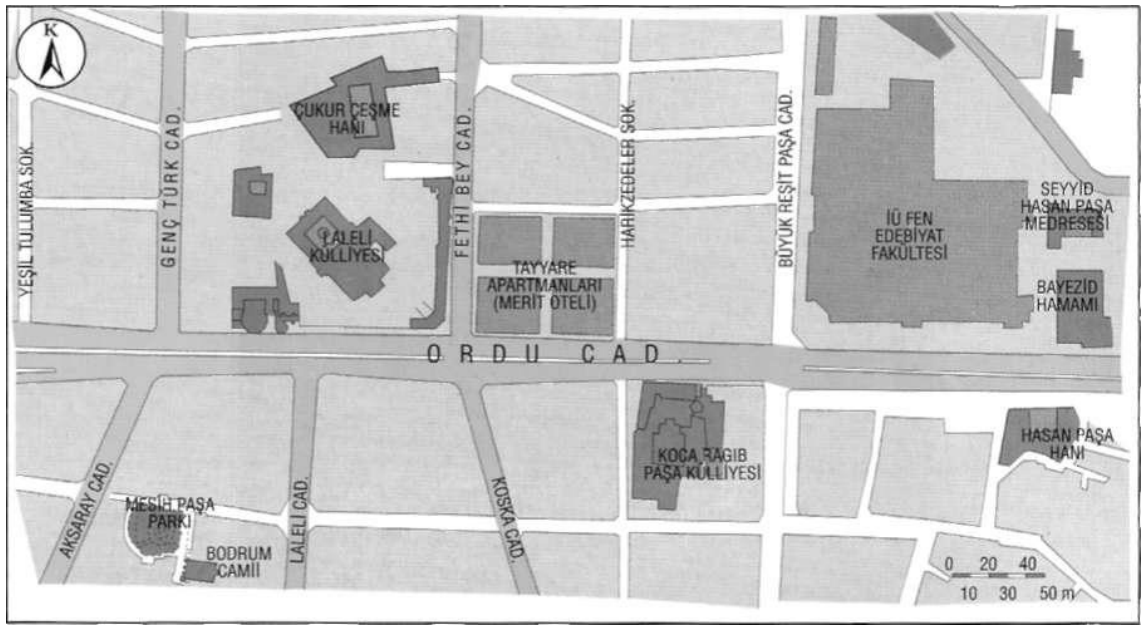
Fotoğraf 22. Laleli Külliyesi ve Mese Yolu (Çobanoğlu, 2003, s.86)

Osmanlı döneminde Roma ve Bizans dönemine göre kısmen ihmal edilmiş bir bölge olan Laleli, Yedikule'ye giden Mese'nin ikiye ayrıldığı kısımdadır. Türk döneminde ağırlıklı olarak Mese'nin Beyazıt-Edirnekapı arası kullanılınca burası bir anlamda önemini kaybetmiştir (Kuban, 1994c, s.187). Cami adını Laleli Baba denilen bir velinin türbesinden almaktadır (Çobanoğlu, 2003, s.86).

Caminin yapımına başlanabilmesi için istimlâk çalışmasının yapılması ve arazinin eğimli yapısının da inşaata uygun hale getirilmesi gerekiyordu. Bu çalışmalar sırasında çıkarılan toprak Langa Bostanı'nın deniz tarafına dökülmüş ve Bayrampaşa deresinin ağzı doldurulmuştur. Bu sayede elden edilen arazilerin satışı Rumlara ve Ermenilere yapılmıştır. Bölge günümüzde tren istasyonu ile sahil yolunun arasında kalır. Suriçi'nde parsellenmiş ilk düzenli yerleşim burasıdır (Yerasimos, 2000, s.350; Tanyeli, 1994, s.191). Bu da kent tarihi için önemli bir meseleyi oluşturur.

Laleli Camii ve Külliyesi, Batı'dan alınan barok üslubun hakimiyetindedir. Fakat kendisinden önce inşa edilen Nuruosmaniye Camii'nin aksine klasik Türk mimarisinden izler taşır (Çobanoğlu, 2003, s.89). III. Mustafa camisinin Edirne Selimiye'ye benzemesini istemiştir. Ne var ki cami sekizgen ayak sisteminde olmakla beraber, mekân kurgusu yönüyle Selimiye'ye ancak uzaktan benzemektedir (Tanyeli, 1994, s.191). Laleli

Camii, bir padişahın yaptıracığı caminin temel tasarımını baştan belirleyebildiğini gösteren en önemli örneklerdendir. Bu cami, sekiz ayağın taşıdığı tek kubbeli bir çardak kurgusundadır (Kuban, 2007, s.540). Laleli Külliyesi, Osmanlı İstanbul'unun kentsel görünümüne yeni bir boyut katmış ve semte anlam yüklemiştir. Nuruosmaniye 'den sonra yapılan, şehrin son büyük selatin külliyesidir (Kuban, 1994c, s.188).

Harita 11. Laleli (Kuban, 1994c, s.189)

1768'de Rusya ile Osmanlı arasında uzun süren bir savaş başlamıştır. Savaşlarda alınan art arda yenilgiler, gelecek kaygısı ve kaynakların yetersizliğinden dolayı selatin camilerinin bir anlamda sonu gelmiştir. Artık önceki dönemlerde yapılan külliyelerden tamamen vazgeçilmiştir. Bunun yerine daha mütevazı yapılar tercih edilmiştir. Fakat üslup olarak yenilik arayışı devam etmiştir (Yerasimos, 2000, s.351). Laleli Camii'nde, Nuruosmaniye ve Ayazma'ya göre daha sadeleştirilmiş baroktan söz etmek mümkündür (Tanyeli, 1994, s.191). Cami, fevkani yapıdadır. Revaklı avlulu caminin alt kısmında çarşı yer almaktadır (Çobanoğlu, 2003, s.87). Camiyi bir platform üzerine yerleştirmenin tek amacı, yapıyı anıtsal hale getirmek ve anıtsal merdivenler ekleyebilmektir (Yerasimos, 2000, s.350).

Osmanlıda Aksaray ve Beyazıt gibi önemli ticaret merkezlerinin arasında kalan; Edirnekapı, Şehzadebaşı, Saraçhane gibi kent ekseninde önemli bir yerde olan Laleli, son zamanlara kadar ticarete önemli bir mevkide olmamıştır. Genellikle konut alanı hizmeti görmüştür. Menderes zamanında büyük tahribata yol açan Ordu Caddesi'ne rağmen buranın turizm ve ticaret merkezi olması 1970'leri bulmuştur. Laleli semti, Sirkeci'den Topkapı'ya kadar uzanan yol üzerinde büyük bir ticaret ve turizm semtidir. Tayyare Apartmanları'nın 1980'lerde otele dönüştürülmesiyle Laleli semtinin tüm mimari ve sosyal karakteri, kentsel işlevi değişmiştir (Kuban, 1994c, s.189). 1918'deki yangının ardından bu bölge, ızgara planlı olarak yeniden kurgulanmıştır. Cumhuriyet tarihinin ilk apartmanları buraya yapılmıştır. Ulusal Mimarlık Akımı mimarlarından Mimar Kemaleddin Bey, yangında evsiz kalan aileler için Laleli'de Harikzedegân (Teyyare) Apartmanlarını yaptırmıştır. Laleli Külliyesi'nin medresesinin arsasına inşa edilen yapı, bağış yoluyla gelen paralarla yapılmıştır. Kemaleddin Bey, Beyoğlu, Nişantaşı, Şişli bölgelerinde yapılan gösterişli apartmanlarda kullanılan yeni mimari üslupları Suriçi'ne taşımıştır (Kuban, 1994c, s.189). Kentsel tarih açısından önemli bir gelişmedir.

Laleli Külliyesi, şehir tarihinde önemli bir mekânda konumlanmıştır. Osmanlı öncesinde farklı bir işlev yüklenen ve önemli olan bölge, Osmanlı ile hatta Cumhuriyet'le bambaşka bir şehreye kavuşmuştur. Önemi, boyutu farklılaşmış da olsa şu anda da koruduğu söylenebilir. Ordu Caddesi'nin açılması için tahrip edilen birçok kültür varlığı düşünüldüğünde İstanbul'u seven ve geçmişini bilen hiç kimsenin buradan geçerken içini sızlamaması mümkün değildir.

6.1.12. Sultanahmet Zeynep Sultan Külliyesi (1769)

Cami merkezli; türbe, sebil ve sıbyan mektebi meydana gelen küçük bir külliye. XIX. yüzyılda bir de medrese ekletilmiştir (Açıkgözoğlu, 2013, s.362). Yapının banisi III. Ahmed'in kızı Zeynep Sultan'dır. Külliye, Sultanahmet'ten Gülhane'ye inen cadde üzerindedir, parkın tam karşısında yer alır (Ülgen, 2013, s.111). Mehmed Tahir Ağa'nın mimarı olduğu külliye'nin sebili 1871'de Divanyolu'nda yapılan atlı tramvay yolu sebebiyle kaldırılmıştır. Kaldırılan sebilin yerine, XX. yüzyılda yaptırılan IV. Vakıf Han inşaatı sırasında Eminönü'ndeki I. Abdülhamid'in yaptırttığı Hamidiye Külliyesi'nin bir kısmı ve yine Tahir Ağa'nın yapısı olan sebil ve çeşme nakledilmiştir (Açıkgözoğlu, 2013, s.362; Ülgen, 1966, s.112).

Fotoğraf 23. Sultanahmet Zeynep Sultan Külliyesi (Açıkgözoğlu, 2013, s.362)

XVIII. yüzyılda yaşanan ekonomik zorluklar, imparatorluğu görkemli yapı etkinliklerinde bulunulan zamanların hayli gerisine atmıştır. Değişen şartlar neticesinde yeni üsluplar arandığı fakat bulunan biçimlerin ifadeyi tam olarak karşılayamadığı

söylenbilir. Dindarlığın göstergesinin bu dönemde klasik medrese yaptırmak olduğunu düşünen ulemaya saray kadınlarının tutuculuğu da eklenince değişen şartlara ayak uydurmak zor hale gelmiştir (Yerasimos, 2000, s.352).

XVIII. yüzyıl yapısı olan cami; tek kubbeli, kare planlıdır. Beş açıklıklı son cemaat yeri vardır. Tek minaresi olan cami, tek şerefelidir. Zeynep Sultan Külliyesi, Divanyolu'nda yer almaktadır. Kadın banilerin külliyelerine rastlanmayan, şehrin en prestijli yeri olan Divanyolu'nun en önemli kısmında yer alması bu yapıyı özel kılar.

Cami tasarım olarak birkaç modern sütun başlığı dışında (Yerasimos, 2000, s.352) yenilik göstermemektedir. Fakat başkentin en merkezi yerindeki konumu ve sınırlı alanıyla XVIII. yüzyıl Divanyolu yapılarının özelliklerini yansıtır. En üzücü kısım Divanyolu genişletilme çalışmaları sebebiyle Zeynep Sultan'ın türbesi yıkılmış, kemikleri bir sandukaya koyularak caminin haziresine nakledilmiştir (Ülgen, 1966, s.112). Bu hazirenin en önemli taraflarından biri de Alemdar Mustafa Paşa⁹⁰'nın da burada medfun olmasıdır.

6.1.13. Hamidiye Külliyesi (1780)

Eminönü'nün Bahçekapı semtinde yer alan külliye, Osmanlı döneminde İstanbul'da yer alan, bizzat padişah tarafından yapılmış külliyelerinin sonuncusudur. XVIII. yüzyıldan sonra bu çeşit külliyeler artık yapılmayacaktır. XIX. yüzyılda toplumsal fayda ikinci planda kalacak, daha çok sembolik camiler inşa edilecektir. Hamidiye Külliyesi, şehrin statüsü yüksek bölgelerinde yer kalmadığından kısmetsiz bir seçimle

---

⁹⁰ Alemdar Mustafa Paşa (1765-1808), Anadolu ve Rumeli'deki ayanları toplayarak Sened-i İttifak adında bir anayasal faaliyet düzenlemiştir. 1808 gecesini başlayan ayaklanmada Alemdar, Babıali'de basılıp konağı kuşatılmıştır. Yardım gelmeyince yeniçerilerin içeriye girmek üzere olduğu sırada cephaneliği ateşe verip yeniçerilerle birlikte kendisi de ölmüştür (16 Kasım 1808). Cesedi zorba yeniçeriler tarafından Yedikule dışında kör bir kuyuya atılan Alemdar'ın kemikleri, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra atıldığı yerden çıkartılmış, Yedikule surları civarına gömülmüş, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Zeynep Sultan Camii haziresine nakledilmiştir (Beydilli, 1989, s.365).

Eminönü-Sirkeci arasına, ticaret bölgesinin içine yapılmıştır (Eyice, 1997, s.465; Aslanapa, 2004, s.477). Mimar Tahir Ağa'nın yaptığı külliye yapısı Eminönü-Sirkeci arasında, çok az meyilli araziye yapılmıştır. Küçük bir mescit etrafında büyük bir medrese, sıbyan mektebi, imaret, sebil, kütüphane, arasta, çeşme, türbe ve haziresinden meydana gelen külliye, dağınık yerleştirilmiştir. Bugün külliye neredeyse dağılmış; imaret ve sıbyan mektebi yıkılmış, sebil ve çeşme Zeynep Sultan Camii'nin önüne taşınmıştır. Açılan yere ise IV. Vakıf Han yapılmıştır (Aslanapa, 2004, s.476-7). Yenicami'nin yakınlarda olması sebebiyle cami yapmaktan vazgeçip sosyal fayda gözeten bir eser ortaya koyan banî, özellikle imaretle, rokodonun Osmanlı ülkesindeki ilk örneklerinden birini inşa ettirmiştir (Koçu, 1958, s.92)

Külliye'nin imareti, işlerliğini kaybettiği için konumunun öneminden dolayı değerlendirilmek istenmiştir. İstanbul'un ticari merkezinde olması, burada inşa edilecek bir ticari binanın maddi kazancının fazla olacağı düşüncesiyle yıktırılıp yeni bir han yapılmıştır. Fakat, Osmanlı'da tamamen hayır odaklı olan külliye ögesinin yerine tamamen ticarî kaygıyla yapılan IV. Vakıf Han (Bülbül, 2012, s.15), tartışılması gereken bir icraattır.

Fotoğraf 24. Hamidiye İmaret ve Sebilinin 4. Vakıf Han'a Göre Konumu
(Bülbül, 2012, s.15)

Külliyenin ortasından geçen tramvay yolunun açılmasıyla külliye'nin dağılma süreci başlar. 1911 yılında çıkartılan, harap haldeki vakıf binaları ile vakıf arsaların satılması ile ilgili kanun ve birkaç imaret dışındaki imaretlerin ortadan kaldırılma sürecinde Hamidiye İmaret'i, banisinin iktidarı döneminde yaşadığı olumsuzlukların ölümünden sonra da devam ettiğinin bir göstergesidir (Bülbül, 2012, s.15).

Osmanlı'nın son dönemlerinde eskinin yıkılıp yerine yeni binaların yapılması politikasına örnek verilebilir. Her ne kadar Mimar Kemaleddin'in Ulusal Mimarlık Akımı etkisinde yaptığı bir bina olsa da işlevsel olarak bakıldığında geleneksel hanlardan farklıdır. Konum olarak hanların yoğun olduğu konumda yapılmıştır.

Suriçi'nde olsun, ticaret merkezlerine yakın olsun, insanlar faydalansın mantığıyla yapılmış bu külliye'nin şu an bulunduğu dağılmış vaziyet oldukça üzücüdür. Fakat restore edilmeyen veya kullanılmadığı için yıkılacak yapıların ticarî de olsa dönüştürülüp değerlendirilmesi daha iyi olabilir konusu da tartışmaya açıktır.

6.1.14. Şebsafâ Kadın Külliyesi (1787)

Şebsafâ Kadın Külliyesi, Fatih'te Hacı Kadın Mahallesi'nde bulunur. Atatürk Bulvarı'nın Zeyrek kesimindedir. Bozdoğan Kemer'i ile Haliç arasındaki vadiye yapılmıştır. "Zeyrek Camii" olarak da bilinir (Suner, 1994b, s.141; Yerasimos, 2000, s.352).

Külliyenin banisi I. Abdülhamid'in kadınlarından Fatma Şebsafâ Hatun'dur. Külliye, kitabesine göre 1787'de yaptırılmıştır. Barok stilde ve tek kubbelidir. Baniyesi hazirede medfundur (Öz, 2015 I, s.137). Şebsafâ Hatun cami'yi, oğlu Şehzade Mehmed'in hatırasına yaptırmıştır (Suner, 1994b, s.141). Yol genişletirken bir kısmı yıkılmış olan külliye'nin camisinin beş gözlü son cemaat revakı üzerindeki mekân oldukça ilgi çekicidir (Aslanapa, 2004, s.485). Yapıldığı dönemde bir set üzerinde bulunan cami, günümüzde cadde kotunun altında kalmıştır (Suner, 1994b, s.141). XVIII. yüzyıl yapısı olan bu cami, geleneksel görünümünü korumaktadır. Tek farklı öge, son cemaat yerinin üstündeki hünkâr kasıdır (Yerasimos, 2000, s.352).

Fotoğraf 25. Şebsafâ Kadın Külliyesi (Erzincan, 2010, s.397)

Şebsafâ Kadın Külliyesi, Vefa ile Zeyrek arasında, Mese Yolu'na yakın konumdadır. XVIII. yüzyılda küçülen külliye yapılarına örnek teşkil eder. Suriçi'nde var olma isteğini küçük ve güzel yapıyla sağlayan Şebsafâ Kadın Külliyesi muhtemelen ilk yapıldığı zamanlarda bugün olduğu gibi alt kotta varoluş mücadelesi vermiyordu. Bugün aradan Atatürk Bulvarı geçtiği için çok anlaşılamamış olsa da külliye yamaçta yer alır. Zeyrek ve Vefa civarı Bizans döneminde olduğu gibi Osmanlıda da önemli olmuş, çevresel faktörler ve yapılarla değerlendirildiğinde kavşakta yer aldığını söylemek de mümkün görünmektedir.

6.1.15. Hırka-i Şerif Külliyesi (1851)

Fotoğraf 26. Hırka-i Şerif Camii (Hırka-i Şerif Vakfı, 2023)

XIX. yüzyılın en başarılı camilerinden birisi olan cami, Hz. Muhammed'in ikinci hırkasının muhafazası için Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır (Goodwin, 2012, s.544). Abdülmecid tahta çıkar çıkmaz 1839 Kasım ayında, Tanzimat Fermanı'nı ilan etti. Kısa bir süre sonra da Topkapı Sarayı'ndan ayrılarak Boğaz kıyısına yerleşti. Ancak, eski kentte son bir sultan yapısı bırakmayı ihmal etmeyerek kutsal emanetler arasında yer alan peygamberin hırkasının muhafaza edileceği bir cami yaptırttı. Hırka, XVII. yüzyıldan beri Fatih'te yaşayan bir aile tarafından muhafaza ediliyordu. Abdülmecid hırkanın cami gibi görkemli bir mekânda muhafaza edilmesine karar verdi. Böylelikle en geleneksel dinî duyguların bile modernite çerçevesinde kendilerine yer bulabileceği de kanıtlanmış olacaktı (Yerasimos, 2000, s.359-60). Fatih'te, adını verdiği semtte yer alan caminin sağ kısmındaki avlu kapısının üzerinde Abdülmecid tuğrası ve 1850 tarihli bir kitabe vardır. Sekizgen biçimli kubbeli bir cami, caminin kuzeyinde iki katlı hünkâr dairesi ve güneyinde mihrap duvarına bitişik hırka-i saadet dairesi bulunmaktadır (Aslanapa, 2004, s.522). Alan iyi tanımlandığından bu mekân görkemli olduğu kadar zariftir (Goodwin, 2012, s.544).

Abdülmecid'in 1847-51 tarihli yapısında işleve uyan değişik bir plan vardır. Kompleksi korumak için yanında bir Jandarma Karakolu vardır. Yapıda değişik üsluplarda ayrıntılar olmakla birlikte, Abdülmecid döneminin karakterini taşır. Kuban'a göre, cami ve teşhir yapısının sekizgen planları simgesel açıdan Kudüs'teki sekizgen formlu Kubbetü's-Sahra'ya referans verir (Kuban, 2007, s. 638). Cami ve mştemilt, şehrin dinî folklorunda önemli bir yere sahiptir (Tanman, 1998, s.378). Diğer geç dönem yapılarında olduğu gibi bu yapıda da hünkâr kasrı vardır. Caminin kuzeyini kaplayan kasır, hünkâr mahfili ve ziyaret galerisiyle de bağlantılıdır. Hünkâr kasrının olduğu kısım camiye sivil bir hava vermektedir (Tanman, 1994b, s.69).

XIX. yüzyılda yapılmış olan bu cami dönemindeki diğer örneklere yakın inşa edilmiştir. Bu yapının inşa edilmesindeki en önemli motivasyon dinî motivasyondur. Abdülmecid bu camiye Suriçi'ne inşa ettirmiş, bir nevi geçmişle olan bağını ve vefasını göstermek istemiştir. Son dönem padişahları her ne kadar Boğaziçi kıyılarına yerleşmiş olsalar da Divanyolu'nun ve Suriçi'nin öneminin daima farkında olmuşlar; öldükten sonra burada olmak istemişler, bunun için türbe yaptırtmışlardır. İstanbul'un kentsel tarihi, XVIII. yüzyıldan sonra farklı okunsa da kıymetli olan, geçmişe bağlılıktır. Padişahlar kendi adlarına külliyele yapıtararak Suriçi'nde var olmuşlardır. Boğaziçi'ne yerleşenler, külliye mantığından uzak camiler yaptırttıkları için Abdülmecid belki de bu eksiği kapatmak istemiştir. Çünkü her ne kadar camiye Suriçi'ne de yapsa dönemin üslubundan farklı bir anlayış ortaya koymamıştır. Geçmiş ile geleceği aynı potada buluşturan padişah, ampir üslubunda cepheler, Antik Yunan tapınaklarını hatırlatan dor düzenli sütunlarla Batı'dan uzak durmadığını ama geçmişi ve değerlerini de göz ardı etmediğini göstermiştir.

6.1.16. Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi (1871)

Fotoğraf 27. Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan tarafından yaptırılmıştır. Ülgen, bu caminin yerinde evvelce Hacı Mustafa Ağa adında bir zatın yaptırttığı küçük bir cami bulunduğunu öne sürer (Ülgen, 1966, s.105). Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan, eski kentin son hanedan camisini yaptırmaya karar verir. Aksaray kavşağına külliyesini yaptırır (Yerasimos, 2000, s.372). Külliye; cami, mektep, türbedar odası, kütüphane, türbe, muvakkithane, karakol, yedi dükkân ve altı çeşmeden oluşmuştur (Yavaş, 2007, s.241).

Pertevniyal Valide Sultan'a Abdülaziz üstündeki güçlü etkisinden dolayı "ümmü'l-cihan" da denilmektedir. Pek hayırsever olduğu bilinen Valide Sultan'ın külliyesine bitişik türbesi, 1926-1929 yılları arasında tramvay genişletme çalışmaları esnasında biraz geri çekilmiş, 1958'de ise yıktırılmıştır. Naaşı bir süre Topkapı Sarayı'nda korunmuş, sonrasında II. Mahmud'un türbesine padişahın sandukasının altına

gömüldüyse de sonunda asıl ait olduğu türbeye getirilmiştir (Akyıldız, 2007, s.239). Caminin mimarı konusunda birçok görüş ayrılığı vardır. Agop Balyan'ın ya da Montani Efendi'nin adı geçmektedir (Yavaş, 2007, s.241). Maalesef yapının avlu duvarı yok olmuş, sadece zafer takını andıran girişi kalmıştır.

Külliyenin yapıldığı Aksaray, Bizans dönemindeki eski Bovis Forumu'nun yerinde kurulmuştur. Roma döneminin en önemli limanlarından Yenikapı'daki Eleuterios Limanı'na (Langa-Ulanka) da yakındır. Constantinopolis'in ticari merkezi ve ulaşım odağıyken fetihten sonra bu işlevini kaybetmiş, Aksaray halkının buraya yerleştirilmesiyle bu adı almıştır. XIX. yüzyıla kadar Bayrampaşa Deresi'nin (Lykos) kurumadığı ve bazı zamanlarda aktığı da bilinmektedir. Bu sebeple bu mevki zamanında bostanlarla ve bahçelerle dolu bir alandır (Kuban, 2022, s.226). Bovis (Öküz) Forumu, Bizans zamanında idam cezalarına sahne olan bir yerdir. Anlatılan menkıbeye göre, suçluların kor haline gelen bronz bir boğa içinde öldürülmesinden dolayı bu ismi almıştır. Yakılanlar arasında soyluların, İkonoklazm kargaşasında din adamlarının da olduğu söylenmektedir. Sonraki dönemlerde ise şehre zaferle girdiklerinde Bovis Forumu'nda karşılanıyorlardı (Berger, 1994, s.314). İnfazlardan zaferlere evrilen süreçte Aksaray, bir dizi değişiklik daha yaşayacaktı.

Aksaray'ın önemli bir diğer özelliği, Şehzade Camii inşasından sonra yeniçeri odalarının buraya taşınmasıdır. Kışlanın yeri tam olarak bilinmese de ortasında Etmeydanı Mescidi bulunduğundan yapılan çıkarımla bugünkü Sofular Caddesi civarında olduğu söylenebilir (Kuban, 1993, s.162-3). 1826'da Vakayi Hayriye'nin son aşamasında kuşatılan Yeni Odalar topa tutulmuştur. Arsası temizlenmiş ve II. Mahmud'un emriyle bölge şenlendirilmiştir. Evler ve dükkanların yapıldığı bu alanda Yeni Odalar'ın ortasındaki Etmeydanı Mescidi (Orta Cami) korunmuştur. Şenlendirilen bölgede Ahmediye adında bir semt oluşmuştur (Sakaoğlu, 1994e, s.467-8). Bugün Aksaray'da Ahmediye adıyla cadde vardır.

Bovis Forumu'nun yerinde bulunan Aksaray Meydanı, bol ağaçlıklı bir çevrede Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin görkemli avlusu ve taç kapısıyla bütünlük oluştuyordu. Fakat, İstanbul gibi Aksaray'ın da değişmesi de Demokrat Parti'nin

iktidara gelişinden ve II. Dünya Savaşı sonrası ekonomik ve politik bunalımının Türkiye'yi sarsmasından sonra olmuştur. Bu bölgede yaşayan halkın dağılmaya başlaması ve eski kent dokusunun bozulması, Menderes döneminin imar hareketlerinin sonucudur (Kuban, 1993, s.162).

Tek kubbeyi kare üzerine yerleştirip geleneksel şemaya uyulmuştur. Kubbe, altı köşelidir ve pencereli bir kasnağa oturur. Bizans mimarisindeki kubbe modelini hatırlatır. Yerasimos'a göre, Osmanlı mimari dilinin öğeleriyle Hristiyan referans olarak algılanabilecek gotik, bu camide karşı karşıya geliyor; orta bölümdeki üç nişle Bursa camilerinden alıntılarla yapının gotik etkiler taşıdığını hatırlatıyordu (Yerasimos, 2000, s.373). Sultan Abdülaziz zamanında popüler olan melez üslup, bu camide kendini böyle göstermiştir. Gotik üsluptan Hint mimarisine kadar birçok ögenin karıştığı bu üslup için hiçbir üsluba mâl edilemeyeceği için eklektik (seçmeci) üslup demek daha doğrudur (Aslanapa, 2004, s.537). Neo-gotik ve neo-Osmanlı üslubun karması olarak da görülen bu üslup, Osmanlı mimarisinde yeniliktir.

Pertevniyal Külliyesi, İstanbul'un imar faaliyetlerinden konumu itibariyle nasibini almıştır. Bugün kavşağın kenarında hiçbir şehirsal bütünlük oluşturamayan, birçok yapısını kaybetmiş, banisinin ölümünden sonra dahi rahat bırakılmadığı 'çileli' bir yapıdır. Birçok yapı gibi Suriçi'nde olmanın cezasını çekenlerdendir.

6.2. SURDIŞI İSTANBUL HANEDAN CAMİLERİ

Hanedan mensuplarının Surdışı'nda yaptırttıkları en önemli eserler, başta Eyüp ve Üsküdar olmak üzere, XIX. yüzyıldan itibaren ise Beşiktaş ve civarına inşa edilmiştir. Eyüp bu bağlamda ele alınacak ilk semttir. Daha sonrasında Üsküdar'da özellikle hanedan kadınlarınca yapılmış ya da onlara ithaf edilmiş camiler vardır. Daha sonrasında yönetim merkezinin Topkapı Sarayı'ndan Beşiktaş civarına taşınmasıyla imar faaliyetlerinin konumu da yer değiştirmiştir. Bu yapıların çevresine inşa edilen camiler bu bölümde ele alınacaktır.

6.2.1. Eyüp Sultan Külliyesi (1458)

Fatih tarafından kurulan bu külliye'nin varlık sebebi ve çekirdeği, halk arasında "Hazret-i Halid", günümüzde ise "Eyüp Sultan" olarak anılan sahabe Halid bin Zeyd Ebu Eyyup el-Ensari'nin türbesidir (Eyice, 1994d, 237). Eyüp Külliyesi; cami, medrese, aşhane, imaret, hamam ve türbeden oluşur (Eyice, 1995a, s.9). Cami, 1766 depreminde yıkılmış, III. Selim döneminde tamamen yıkılıp tekrardan yapılmış ve 1800'de tekrar ibadete açılmıştır (Eyice, 1995a, s.10). Fatih Camii gibi Eyüp Camii de orijinal yapılar değildir.

Fetihten sonra Surdışı'nda ortaya çıkmış ilk kasaba olan Eyüp, burada Eyüp Külliyesi'nin yapılması ile imarı geliştiren ve iskânı yönlendiren bir misyon yüklenmiştir. Osmanlı hanedanı ve halkı için dinî ve manevî önemi üst düzey olan Eyüp, günümüzde de bu önemini korumaktadır (Artan, 1995, s.1). Eyüp Külliyesi ile ilk Türk toplumsal ve dinsel kompleksi Haliç'in ucunda kurulmuştur. Eyüp manevi öneminden dolayı kısa sürede kadılık olmuştur (Kuban, 2021, s.254).

Bizans döneminde Surdışı'ndaki Eyüp'ün bulunduğu alan, Haliç'in öteki sahilleri gibi zengin bitki örtüsü ile kaplıydı. Bizans imparatorları burayı sayfiye yeri olarak kullanıyorlardı. Burada birçok manastır inşa etmişlerdi (Kara, 1994, s.246). Osmanlıda da Haliç kıyıları erken dönemlerden beri sayfiye niteliği kazanmıştır. Padişahlar Bahariye ve Aynalıkavak sahilsaraylarını sık sık ziyaret etmişler, devlet erkânı Eyüp

sahilinde sahilhaneler ve yalılar inşa ettirmişlerdir. XVI. yüzyıldan başlayarak bu kutsal semte hayır binaları yapılmış ve buna en çok kadın baniler öncülük etmişlerdir (Artan, 1995, s.3). Kadın banilerin Divanyolu'nda değil de görece daha dışarıda olan Eyüp ve Üsküdar'da hayır eserleri yaptırdıkları görülmüştür.

En ilginç meselelerden biri de Eyüp'ün kutsallığının Osmanlı öncesi dönemlerde de olmasıdır. Bölge, Semistra Sunağı ile Yunan döneminden beri kutsal bir misyon yüklenmiştir. Bizans döneminde burada bulunan Kosmas ve Damianus Kilisesi, insanlara şifa dağıtmaktaydı. Yörenin Kosmidion adı da bu kilisenin adından gelmektedir. Bu şifa kültü Osmanlılarda Eyyup el-Ensarî türbesiyle devam etmiştir (Kuban, 2021, s.254; İnalçık, 1994, s.3). Eyüp Camisi, Hz. Muhammed'in mihmandarı unvanlı Eyyup el-Ensarî'nin türbesi dolayısıyla Türkiye Müslümanlarınca adeta ikinci bir Kâbe işlevindedir (Ülgen, 1966, s.42). Her daim kalabalık olan Eyüp Camii ve çevresi, iskânın da en yoğun olduğu alanlardandır.

Türbede dikkat çeken bir diğer ayrıntı da Eyüp Sultan Türbesi'nde sandukanın ayakucu tarafında bulunan "Kısmet Kuyusu" dur. Türk dinî folklorundaki şifalı su kültürüne bağlanan bu kuyunun Bizans dönemine ait bir ayazmanın devamı olması çok olası görünmekte, kuyuya ilişkin birtakım anlatılarda Bizans çağına yapılan göndermeler bu ihtimali güçlendirmektedir (Eyice, 1994d, s.242). Doğruluğu tartışılrsa da bu inanç kültü, İstanbul'un mekâna bağlı kültür sürekliliğini göstermesi açısından kıymetlidir.

Bizans döneminde aynı zamanda nekropol alanı olan Eyüp, Osmanlılar döneminde de Eyüp Sultan'ın manevî koruyuculuğunda mezarlık olma özelliğini devam ettirmiştir (Artan, 1995, s.1). Osmanlı'nın Bizans'tan farkı; Bizans burayı yerleşim yeri olarak kullanmamışken Osmanlı yerleşim olarak da kullanmıştır. İnalçık, İstanbul'un surlarının dışında Eyüp kasabasının hiçten var edilen Türk şehirciliğinin ürünü olduğunu belirtir (İnalçık, 1994, s.1). Aynı zamanda, II. Mehmed, Constantinopolis'in fethi esnasında karargâhını burada kurmuştur (Artan, 1995, s.1).

İstanbul'un ana ticaret mahallelerini Haliç kıyıları, Bayezid ve çevresi ile Mahmutpaşa Caddesi ile Uzunçarşı arasındaki eksen oluşturmaktaydı. Eyüp'te ticaretin

en yoğun olduğu yer cami çevresiydi. Çarşıda han ve bedesten gibi yapılar bulunmadığından ticaretin büyük ölçekli değil daha yerel olduğu yorumu yapılabilir (Yenişehirlioğlu, 1994, s.251). Bu özelliğini hala devam ettirmektedir.

Ebu Eyyub el-Ensarî'nin türbesinin burada olması ve halkın ona yakın gömülme isteği, Eyüp Mezarlığı'nın zaman içinde büyümesini sağlamıştır. Eyüp Mezarlığı Haliç kıyılarından, Karyağdı Bayırı'na, tepedeki sırtlara ve oradan da Edirnekapı surlarına ulaşmıştır. Ayrıca fetihten sonra Eyüp'te ölümlerin gömülmesiyle mezar taşlarında toplumun zihni yapısı da belirginleşmeye başlamıştır. İlk mezar taşları gösterişsizdir. XVIII. yüzyılın sonlarında yeni mermer ocakları bulununca mezar taşlarında da mermerden yararlanılmaya başlanmıştır. Buraya gömülme isteği, yeni gömüler için yer açma isteği neticesinde eski mezarların tahribatına yol açmıştır (Yücel, 1994, s.252).

Türbenin bulunduğu semt kutsal kabul edildiğinden Ayvansaray'a kadar olan alan içinde meyhaneler, kumar oynatan kahveler, Orta oyunu mahalleleri açılması yasaktı. Ramazanlarda her yerde sıkça görülen Karagöz oyunlarına meddah gösterilerine yer veren kahvelerin dahi açılması mümkün değildi. İstanbul'a çeşitli vesilelerle gelenler ve hacca gidenler türbeye uğramadan geçmezlerdi (Göktaş, 1994a, s.243). Günümüzde de sünnet, düğün, ölüm, sınav gibi her türlü özel durumda Eyüp Sultan'ın kapısını çalmak adet haline gelmiştir.

Eyüp Camii, Osmanlı devlet törenlerinde sultanın kılıç kuşandığı yerdir (Kuban, 2007, s.176). Eyüp, padişahların burada yaptıkları tören ve ziyaretler neticesinde hanedanın gücünün ve devamlılığının sembolü haline gelmiştir. Padişahlar kılıç kuşanma töreni sonrasında devlet adamları ile Eyüp'ten başlayıp İstanbul'un tepelerinde olan selatin camileri ziyaret ederler, böylece hanedanın geçmişini ve devamlı oluşunu halka gösterirlerdi Artan, 1995, s.4). Eyüp türbesi hem maddi hem manevi saltanatın sembolü olmuştur (Eyice, 1994d, s.237). Mimar Kemaleddin'in 1911-1912'de yaptığı, Surdışı'ndaki tek padişah kabri olan Mehmed Reşad Türbesi ile birçok hanedan üyesinin türbeleri Eyüp'e çok özel bir kimlik kazandırmış ve burayı sosyal tarih açısından da önemli bir belge hazinesi durumuna getirmiştir (Artan, 1995, s.4).

Fotoğraf 28. Cülus Yolu Bitimi ve Eyüp Camii Girişi
(Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Fatih, Bursa'dan getirttiği halkı Eyüp'e yerleştirmiştir. Eyüp kadılık olunca buraya bağlı köyler de padişahın haslarına dahil edilmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında Eyüp ve Haliç, sanayileşmenin burada başlamasıyla en parlak dönemini yaşamıştır. II. Mahmud tarafından Rami Kışlası burada kurulmuş, yeni yerleşim yerleri açılmış ve sanayi tesisleri kıyılara inşa edilmiştir. Fakat Eyüp sanayiden uzun vadede çok zararlı çıkmış, XX. yüzyılın sonlarında kıyıdaki tesisler yıkılmıştır (Artan, 1995, s.2).

Fotoğraf 29. Eyüp Sultan Camii İç Avludan Görünüş (Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Fotoğraf 30. Eyüp Sultan Külliyesi Avlu Dışından Görünüm
(Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Eyüp mezarlığının sırtlarında Gümüşsuyu denilen, halk arasında Piyer Loti Tepesi olarak isimlenen tepe, Evliya'da İdris Köşkü Mesiresi olarak geçer (Kara, 1994, s. 245). II. Mahmud'dan sonra hanedanın ve devlet erkânının ilgisi Haliç'ten Boğaz'a kaymıştır. Batı etkisinin hissedildiği ve geleneksel olanın terk edildiği bu dönemde, Eyüp Bahariye sahillerinde bakımsız kalan yalı ve saraylar padişah eliyle yıkılmış, yerine sanayi fabrikaları yapılmıştır (Kara, 1994, s.248). “Yeni için eski olanı yıkma” anlayışı bu dönemde başlamıştır.

XV. yüzyıldan sonra Eyüp'e yapılan neredeyse tüm yapılar ve türbeler, Eyyub el-Ensari'nin kutsiyeti gözetilerek yapılmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde sanayi faaliyetlerinin en yoğun görüleceği yer olan Eyüp semti, bu durumdan olumsuz etkilense de değerinden bir şey kaybetmemiştir.

6.2.2. Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi (1547)

Fotoğraf 31. Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi (Necipoğlu, 2013, s.406)

Kanuni ve Hürrem'in tek kızı Mihrimah Sultan'ın Mimar Sinan'a yaptırttığı külliyelerin ilkidir. Cami, imaret, mektep, muvakkithane, türbelerden oluşan külliye için bazı kaynaklar kervansaraydan da bahseder⁹¹ (Öz, 2015 II, s.47). Yapıya, İskele Camii ya da Camiikebir de denilmektedir (Ülgen, 1966, s.73). Caminin önünde III. Ahmet'in 1728 tarihli çeşmesi vardır. Vaktiyle sahilde bulunan bu çeşmenin etrafı zamanla dolup cami çukurda kaldığından 1954 yılında sökülerek yükseltilmiş ve bu iş sırasında oldukça zedelenmiştir. Külliyenin haziresinde Rüstem Paşa'nın kardeşi Sinan Paşa medfundur

---

⁹¹ Yamaçta, denize hâkim bir mevkide kurulan külliyenin Anadolu'ya giden kervan yolunun ve en işlek iskelenin başında olduğu düşünülürse, külliyenin yakınlarında bir kervansarayının da yapılmış olduğu beklenir. Fakat bugün böyle bir yapı yoktur. Fakat, 1958'de son kalıntısı kaldırılan arastanın kervansaray-arastadan günümüze gelebilen son iz olduğu düşünülebilir (Eyice, 1989, s.172).

(Öz, 2015 II, s. 47). Sinan Paşa'nın Beşiktaş'taki külliyesi öldüğü sıralarda henüz bitmediği için paşa buraya defnedilmiştir. Aynı durum kardeşi Rüstem Paşa için de geçerlidir. O da yaptırttığı külliye bitmeden vefat ettiği için bugün Şehzade Külliyesi'nde yatmaktadır.

Mihrimah Sultan Külliyesi'ni Üsküdar'ın artan önemi ile birlikte değerlendirmek yerinde olacaktır. Fetihden önce yerleşilen bu kadim kent, yönetsel bağımsızlığını II. Mehmed döneminde kazanmıştır (Kuban, 2021, s.320). XV. yüzyılda Üsküdar, dönemine göre büyük bir kent olarak düşünülebilir. XV. yüzyılda, Üsküdar'da birkaç yeni mahalle kurulduğu sanılmaktadır. Kentin nüfusunu inşa edilen mescit ve cami sayısından anlamak mümkündür. Bu bağlamda Kanuni'nin saltanatının son yıllarında Haliç, Boğaz ve Üsküdar'da nüfusun yoğun olduğu söylenebilir (Mazlum, 1994, s.344). Nüfusun yoğunluğuna rağmen, hanım sultanlar XVI. yüzyıla kadar mütevazı gelirlere sahip olmalarından dolayı imar faaliyetlerinde etkin olamamışlardır (Necipoğlu, 2013, s.401). Mihrimah'ın külliyesi ile Üsküdar'daki kadın banisizlik bitmiş, sonraki yıllarda art arda güzel eserler yapılmıştır.

Üsküdar, XVI ve XVII. yüzyıllarda hacmi yüksek bir ticaret kenti olmuştur. Anadolu'ya, Ermenistan'a ve İran'a ulaşan ticaret yolunun başlangıç noktası Üsküdar'dı. Bu ticaret etkinlikleri yerel olmaktan çok uluslararasıydı. Burası Ermeni ve İranlı tüccarlarla buluşma yeri idi (Mazlum, 1994, s.344). Mihrimah Sultan Külliyesi ise, Anadolu'ya uzanan yolun başlangıcını simgeliyordu (Kuban, 2021, s.320). Üsküdar'ın önemi gittikçe artmış, bu da anıtsal yapıların imarını arttırmıştır. Fakat, Üsküdar'ın anıtsal görüntüsüne en önemli katkıyı Boğaziçi'nin başlangıç noktasına inşa edilen Mihrimah Sultan Külliyesi vermiştir (Mazlum, 1994, s. 344). Üsküdar iskelesinin yanı başında inşa edilen külliyenin, Asya'ya giden ve Asya'dan gelen yolculara hizmet veren bir hayır kuruluşu olarak tasarlandığını söylemek mümkündür (Necipoğlu, 2013, s.404).

Harita 12. Pirî Reis'in İstanbul Haritasından Detay (Necipoğlu, 2013, s.402)

1. Üsküdar iskelesindeki Mihrimah Sultan Külliyesi, 2. Şemsi Ahmed Paşa Külliyesi, 3. Rum Mehmed Paşa Külliyesi, 4. Mihrimah Sultan'ın bahçe sarayı, 5. Salacak iskelesi, 6. Kavak iskelesi, 7. Ayazma bahçe sarayı (şimdi Ayazma Camii, 1757-60), 8. Üsküdar Sarayı, 9. Topkapı Sarayı, 10. Kılıç Ali Paşa Camii, 11. Tophane-i Amire.

Suriçi'nde olmasa da payitahtta anıtsal boyutlarda külliye inşa ettiren ilk hanım sultan, Mihrimah'tır. Eşi 1544'te sadrazamlığa yükseldiğinde bir nevi bu yapı, aile itibarının ve servet artışının kutlandığı bir prestij yapısı olmuştur (Necipoğlu, 2013,

s.401). Geometrik düzenden kaçınan bir plan anlayışıyla oluşturulmuştur (Eyice, 1989, s.172). Harita 12’de Mihrimah Sultan Külliyesi’nin diğer yapılarla ve Boğaziçi’yle ilişkisi görülebilir.

Mihrimah’ın inşaat sürecine faal katılımı neden burayı konum olarak seçtiğini düşündürülebilir. Olasılıkla Rüstem azledildikten sonra çiftin kaldığı bahçe sarayı buradaydı (Necipoğlu, 2013, s.402-3). Külliyesini buraya yaptırtmasının sebebi bu olabilir. Hatta iç mekânın kuzeybatı köşesindeki yan giriş, çiftin Üsküdar iskelesinin batısındaki bahçe sarayı yönüne baktığından burası törensel bir kapı olabilir (Necipoğlu, 2013, s.407).

Cami, çift minareli fakat tek şerefeli olarak inşa edilmiştir. Son cemaat yeri, Sinan’ın mimari repertuarında bir yenilik olan çifte revaklı yapılmıştır. Payitahtta türünün bilinen ilk örneğidir (Necipoğlu, 2013, s.405). Saray yapılarını çağrıştıran çifte revaklar, sultanın statüsüyle de alakalıdır.

Fotoğraf 32. Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Mihrimah Sultan ile ağabeyi Şehzade Mehmed arasında, bir anlamda kız ve erkek çocuk arasındaki statü farkı, iki caminin konumlarında kendini gösterir. Suriçi İstanbul’un merkezine göre Üsküdar, İstanbul’un varoş kesimiydi. Statü farkı sadece

konumda değil kubbe çapı ve yüksekliğinde de kendini göstermiştir. Hatta Şehzade'nin dört yapraklı yonca planına karşın Mihrimah'ın üç yarım kubbeli tasarımı da bunu destekler niteliktedir. Şehzade Camii'ndeki sultanî avlu yerine Mihrimah'ın çift revaklı avlusu, minare şerefesinin Şehzade'de iki Mihrimah 'ta bir olması da adap kodlarıyla uyumlu bir tasarım ürünü olduklarını gösterir (Necipoğlu, 2013, s.409). Mihrimah Camii, kent silüetindeki yeriyle de Boğaziçi'ne değer katmaktadır.

6.2.3. Cihangir Camii (1559/1889)

Cihangir Camii, bugün Beyoğlu'nda Fındıklı Yokuşu'ndadır. Bulunduğu semte ismini veren cami, Marmara Denizi'ne ve Boğaziçi'ne egemen bir tepededir (Arlı, 1994a, s.431). Kanuni Sultan Süleyman, 22 yaşında vefat eden şehzadesi Cihangir adına yaptırtmıştır. Cihangir de Şehzade Camii'ndeki türbeye gömülmüştür (Altun, 1993, 431). Cami ilk olarak 1559'da Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Bugün Sinan'ın yaptığı eserden pek iz kalmamıştır (Öz, 2015 II, s.16). Beş defa yangın geçiren ve her defasında yenilenen cami, altıncı defa II. Abdülhamid tarafından 1889'da tekrar yaptırılmıştır (Altun, 1993, s.539). Kare planlı, tek kubbeli ve tek minarelidir (Öz, 2015 II, s.16).

Fotoğraf 33. Cihangir Camii (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Cihangir Camii, inşa edildiği mevki itibariyle Tarihî Yarımada'dan Adalar'a, Kuzguncuk'tan Selimiye'ye kadar geniş bir manzara imkânı sunar. Mantran, "İstanbul, Üsküdar ile Haydarpaşa arasındaki Salacak burnundan ya da İstanbul Boğazı'na ve Haliç'e egemen güzel manzaralı Cihangir'den bakıldığında çok daha geniş bir panoramayı kapsayan olağanüstü çekici bir kenttir." (Mantran, 2020, s.18). Gerçekten de caminin konumunun göz alabildiğine sunduğu manzara, olağanüstüdür.

Fotoğraf 34. Cihangir Camii Avlusundan İstanbul Manzarası
(Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Cihangir Camii'nin inşa edildiği bu mevki hakkında Osmanlı öncesi döneme ilişkin çok bilgi bulunmamaktadır. Sadece Evliya Çelebi, burada Alexandra adında bir mabetten bahseder. Bir Erken Bizans manastırı ya da bir Pagan tapınağı olduğu düşünülebilir. Cami inşa edildiğinde burası şu anki gibi semt olacak ve Cihangir adını alacak kadar yerleşime sahip değildir. Bu camiyi Kanuni, dinî harabelerin üzerine inşa ettirmiştir. XIX. yüzyıl sonlarından başlayarak XX. yüzyılın başlarında, bu semt artık apartmanların yoğunlaştığı, kâgir binaların yapıldığı bir semt olmuştur. Daha çok gayrimüslimlerin oturduğu bölgeye 1920'den sonra Pera'da oturan göçmen Beyaz Rusların bir kısmının yerleştiği bilinmektedir (Usdiken, 1994, s.430).

Fotoğraf 35. Cihangir Camii'nden Tarihî Yarımada Manzarası

(Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Padişahlar sadece kendileri için yaptırttıkları camiler için değil; şehzadeleri, kızları, kadınları için yaptırttıkları eserler için de mevki gözetmişlerdir. Kanuni çok sevdiği oğlunun genç yaşta vefatına o kadar üzülmüş olacak ki adını yaşatmak ve oğlunu var etmek, görünür kılmak amacıyla İstanbul'un birçok tarafından görülebilen bir alan seçmiştir. Ayvansarayî ise şehzadenin buradan manzara izlediğini ve o yüzden buraya yapıldığını öne sürmektedir. Dinî harabelerin üzerine yapılmasının özel bir anlam taşıdığını söylemek güç olsa da Kanuni bu camiyle İstanbul'un imarına katkıda bulunmuştur.

6.2.4. Üsküdar Âtik Valide Külliyesi (1579)

Külliye'nin banisi Nurbanu Sultan, kayınvalidesi Hürrem'in imtiyazıyla "Haseki Sultan" olarak bir padişahın eşi olabilmiş ilk cariyedir. 1571'de II. Selim'le evlendiği yıl çeyiziyle temellerini attırdığı külliye, Üsküdar'da manzaraya hâkim bir tepeye kurulmuş ve kapsamı zamanla genişletilmiştir. Oğlu III. Murad'ın padişahlığı zamanında tamamlanan külliye'nin kapsamının genişlemesini Necipoğlu, hasekilikten valideliğe geçişin getirdiği terfiye bağlar (Necipoğlu, 2013, s.377). 1583'te vefat etmiş ve daha önce kimseye nasip olmayan bir onurla II. Selim'in Ayasofya'daki türbesine gömülmüştür (Öz, 2015 II, s.68). Necipoğlu, bunun Nurbanu Sultan'ın hanedana kan bağı ile olan mensubiyetine vurgu olduğunu düşünmektedir. Sonraki Valide Sultanlar tarafından Üsküdar'da yapılan iki yeni külliye'den ötürü burası Âtik (Eski) Valide Külliyesi olarak bilinir (Necipoğlu, 2013, s.380-381).

Fotoğraf 36. Âtik Valide Külliyesi (Kuban, 2007, s.377)

Mimar Sinan eseri olan külliye; caminin yanı sıra medrese, darülhadis, dârüşşifa, tekke-zaviye-tabhane, aşhâne-imâret, sıbyan mektebi, kervansaray ve hamamdan meydana gelen önemli bir merkezdir (Eyice, 1989, s.173; Öz, 2015 II, s.68). Külliye arazi şartlarına ve kent dokusuna saygılı bir düzenleme ile inşa edilmiştir (Eyice, 1989, s.173).

Ayrıcalıklı hanedan mensuplarına mahsus çifte minaresi vardır. Fakat kubbesi, kızı İsmihan ve damadı Sokullu'nun Kadırga'daki 13 metrelik kubbeli camisi ile görüncesi Edirnekapı Mihrimah'ın camisinin 20,25'lik kubbe boyutunun gerisinde kalmıştır. Nurbanu Sultan, II. Selim'in hasekisi değil de valide sultan olarak bu caminin yapımını başlatmış olsaydı kubbesi daha büyük daha anıtsal bir cami inşa etmiş olabilecekti (Necipoğlu, 2013, s. 384).

Üsküdar'da, çevresinde gelişen yeni bir mahallede (Necipoğlu, 2013, s.381) yapılmıştır. İstanbul'un en büyük sosyal tesislerinden biri olarak kabul edilen bu kompleks, yapıldığı tarihte Üsküdar kazasının sınırında bulunuyordu. Üsküdar'ın artan önemi Mimar Sinan'ın yaptığı Âtik Valide Külliyesi'yle bir kez daha vurgulanmıştır. Bu külliye, Süleymaniye ve Fatih'ten sonra kentte yapılmış en büyük komplekstir (Kuban, 2021, s.320, 336).

Selatin olmayan camilerin önlerini medrese hücreleriyle çevreleyen kubbeli düzen, Sinan'ın bulduğu yaratıcı bir yeniliktir. Ortasında ağaç olmasına rağmen Valide Cami'nin avlusu, padişahların camilerinin mermer döşeli şadırvan avlularını andırmaktadır. Padişaha ait olan bu ayrıcalık adaba uygun şekilde kullanılmıştır. Bu da validenin eşsiz itibarını gösterir (Necipoğlu, 2013, s.384). Şadırvan avlusunun etrafını saran muhteşem külliyesi sanki bahçeler içinde bir saray varmış izlenimi vermektedir (Necipoğlu, 2013, 381-93). Revaklı avlu sadece imparatorluk camilerine has olsa da devletin bazı ileri gelenleri bu gıpta edilecek duruma farklı yollarla da olsa sahip olmak istemişlerdir. Devletin ileri gelenleri kendi adlarına vakıf camileri kurduklarında hemen yanına bir medrese yaptırmış, avlusunun cami avlusu gibi görünmesini sağlayıp bu ayrıcalığa (Yerasimos, 2002, s. 20) sahip olmak istemişlerdir.

Fotoğraf 37. Âtik Valide Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Ekim 2022)

Üsküdar'ın Müslüman-Türk misyonu ve Kanuni döneminde artan önemi, Âtik Valide Camii ile bir kez daha vurgulanmıştır. Bu külliye ve Karacaahmet mezarlığı şehrin XIX. yüzyıla kadar bu taraftaki sınırını (Kuban, 2021, s.320) oluşturmuştur. Hanedan kadınlarının mimari damgasını taşımaya başlayan Üsküdar'da, Âtik Valide Külliyesi'nin konumu, İstanbul'un merkezine uzak olsa da bir valide sultan tarafından başkentte inşa edilmiş ilk büyük külliye'dir (Necipoğlu, 2013, s.393). Külliye yapılmadan önce boş arsa olan alan, yapıldıktan sonra çektiği nüfusla Üsküdar'ın sınırlarını genişletmiş ve bu kesimin bir şehre dönüşmesini sağlamıştır. Fatih ve Süleymaniye Külliyelerinin şehirciliğe sağladığı katkıyı sağlayan Âtik Valide Külliyesi bu anlamda bu iki padişah külliyesiyle birlikte anılmak şerefine de nail olmuştur.

6.2.5. Çinili Külliyesi (1640)

Külliye; Üsküdar, Nuhkuyusu Çinili Mescit mevkiindedir. Eminönü Yenicalı Külliyesi, Sinan'ın başlattığı büyük sultan camileri geleneğini kapatan yapıdır. XVII. yüzyılda büyük boyutlu külliyeler yapılmamıştır. Fakat Yenicalı'nın yeniden inşasından önce Saray tarafından Üsküdar Toptaşı'nda Çinili Külliyesi yaptırtılmıştır (Kuban, 2007, s.384). Banisi ünlü Kösem Sultan'dır. 1640'ta Mimar Kasım'a yaptırtılmıştır (Ülgen, 1966, s.35). Banisi Kösem, 1650'de öldürölmüştür (Öz, 2015 II, s.18).

Fotoğraf 38. Çinili Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Cami, çeşme, sıbyan mektebi, sebil, medrese ve bir çift hamamdan oluşan külliyeinin camisi tek kubbeli küçük (kubbe çapı 9 m) bir yapıdır (Kuban, 2007, s384). Caminin mihrabı devrinin ünlü çinileriyle bezelidir (Öz, 2015 II, s.18). Caminin son cemaat yeri çinilerle kaplıdır. Fakat çoğusu çalınmış ve yerlerine yeni çiniler konulmuştur (Koçu, 1965a, s.4010). Külliyeinde ilk fark edilen husus, birimlerin arazi yapısına

uydurularak dağınık bir düzen içinde yerleştirilmesidir. Külliyyede yapılar, belirli bir çevre duvarının dışına taşmıştır. Çeşme ve sebilin köşelere konulması yapıda hareketliliği sağlamıştır (Erol, 1993, s. 337). Goodwin ise, hassa binalarının boyutlarının ve arazinin verimli kullanılmasının gerilediğinin en büyük örneği Çinili Külliyesi'dir, der. XVI. yüzyıl yapılarının fakirleştirilmiş olduğunu belirtir (Goodwin, 2012, s.441).

Üsküdar XVII. yüzyılda bir önceki yüzyıldaki sınırlarını korumuştur. Üsküdar'da çarşıların, hanların ve kervansarayların sayıları, Anadolu ticaret hacmine bağlı olarak artıyordu. Mihrimah'ın ve Kösem'in camilerine bağlı kervansaraylar, 100 odalı büyük kurumsal yapılarıydı (Kuban, 2021, s.341). Bugün Valideiatik Mahallesi'nde bulunmaktadır. Yakınında yer alan Atik Valide Külliyesi ile birlikte yeni mahallelerin oluşumuna katkı sağlamak ve gelişim sürecine öncülük etmek amacıyla oldukları söylenebilir.

Külliye'nin mahalle gelişimine katkısı dışında bir misyonu daha olduğu söylenebilir. Mahpeyker Kösem Sultan, Öz'ün bahsettiğine göre, 'Sürre'ye de vakıflar yapmıştır. Bu sebepten hacılara da su ve şerbetler verilmesi için tesisler bulunmaktadır, der (Öz, 2015 II, s. 18). Sosyal faydanın mahalle dokusundan bağımsız olamayacağını ve Üsküdar'ın tarihsel süreçte Mekke-Medine'ye giden kervanların başlangıç noktasını teşkil etmesi ayrıntılarını da bu camide yakalamak mümkündür.

6.2.6. Üsküdar Yeni Valide Külliyesi (1710)

III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah Valide Sultan tarafından 1708-1710 senelerinde Üsküdar çarşı içine yapılmıştır. Bazı kaynaklara göre padişah, annesi adına inşa ettirmiştir (Ülgen, 1966, s.109; Öz, 2015 II, s.15). Cami ile birlikte imaret, sıbyan mektebi, arasta, sebil, çeşme, muvakkithane, Valide Sultan'ın türbesinden oluşur (Kuban, 2007, s.384). Külliye, Klasik Osmanlı mimarisinin son, Lale Devri'nin en önemli örneğidir (Orman, 2013, s.433). Lale Devri'nin sanat eğilimlerinin tam ortaya çıkmadığı bir dönemde yapılan külliye, "Sinan Okulu" etkisinin devam ettiğini gösterir (Kuban, 2007, s.384). Caminin Rüstem Paşa Camii'nin bir çeşitlenmesi olduğunu söylemek bu savı destekler.

Külliye'nin öğeleri, caminin ve camiye saran avlunun etrafına yerleştirilmiştir. İmaret bu gruptan farklı olarak deniz kıyısına yapılmıştır (Orman, 2013, s. 434).

Fotoğraf 39. Yeni Valide Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

XVIII. yüzyılda İstanbul'da Surdışı bölge ve mahallelerin önemi artmıştır. Kentin panoramasına hala Suriçi İstanbul egemen görünse de Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar da geçmişe oranla bu silüete daha çok müdahil olmuştur. Yani İstanbul artık kıyı kenti olma misyonunu bu dönemde yavaş yavaş edinmeye başlamıştır (Kuban, 2021, s.406-7). İskele Meydanı'nın soluna yapılan Yeni Vâlîde Külliyesi de Üsküdar'ın ve Anadolu kıyılarının önemine vurgu yapmaktadır. Artık Üsküdar, valide sultanların ve kadın banilerin yapıtlarıyla donatılmıştır.

Fotoğraf 40. Yeni Valide Külliyesi (Orman T. S., 2013, s.434)

Üsküdar'ın tepelerinin kuzey yamacındaki Rum Mehmed Paşa Camii, kıyıdaki Mihrimah Sultan Camii, kıyıdaki burna yapılan küçük Şemsi Paşa Camii, arka tepeye yapılan Âtik Valide Camii ile birlikte Yeni Valide Camii, daha önce Suriçi İstanbul'da ve birkaç şehrin bölgesinde görülen anıtsal yoğunluğun Üsküdar'da da görülmesini sağlamışlardır (Kuban, 2021, s.407). XVIII. yüzyılda kent bütüncül olarak algılanmaya başlamıştı. Kentin görünümü zenginleşmişti. Üsküdar ve Üsküdar Limanı, XVIII. yüzyılda bu denklemin tam ortasında yer almaktaydı.

6.2.7. Sadâbât Camii (Çağlayan Camii) (1722)

Çağlayan'da, Kâğıthane Deresi kıyısında, Yedek Subay İstihkâm Okulu arazisi içinde yer alan almaktadır (Eyice, 1993f, s.178). Sadâbât Camii yerinde bulunan ilk camiyi III. Ahmed Çağlayan Kasrı ile birlikte yaptırtmıştır. III. Selim ve II. Mahmud döneminde tamir edilen yapı, Abdülaziz tarafından 1862'de yeniden inşa edilmiştir. Batur'a göre, Sarkis Balyan bu yapıyı da kardeşi Agop Balyan ile birlikte inşa etmiştir.

Kare planlı, kâgir ve ahşap kubbeli bu caminin kuzeyinde bulunan hünkâr dairesi, Marsilya kiremiti ile örtülmüş çatısı ile adeta bir evi andırmaktadır (Batur, 1994e, s.386-7; Aslanapa, 2004, s.538). Çağlayan Camii'nin sağdaki tek minaresi, son dönem camilerinin çoğunda olduğu gibi hünkâr kasrının köşesinde yer almaktadır (Eyice, 1993f, s.179).

Abdülaziz bu caminin yapımını oldukça önemsemiş, Akaretler'deki binayı buraya vakıf geliri sağlamak üzere yaptırtmıştır (Aslanapa, 2004, s.539). Bu yapının minaresi üslubu açısından da önemlidir. Eyice'ye göre bu minare Küçük Mecidiye Camii ile Hacı Küçük Camii'de görülen gotik minare sınıflandırmasına dahil edilir (Eyice, 1993f, s.179).

Cami konum itibariyle bir zamanların ünlü mesire yeri Sadâbâd'da yapılmıştır. İnciciyan burayı şöyle anlatır: “Eski adı Barbyzes olup bugün Kâğıthane deresi denilen çayın kıyısında bir Türk köyüdür. Çok kumlu olan Alibey ve Kâğıthane derelerinin ağzında birçok adacıklar hâsıl olmuştur. Köyün biraz aşağısından akan Kâğıthane Çayı, Sultan III. Ahmed'in meşhur sadrazamı İbrahim Paşa'nın 1134 (1721) senesinde yaptırttığı ve etrafı duvarla çevrili saray ile câmiin yanındaki havuzun içinden geçer. İbrahim Paşa, çayın mecrasının bazı yerlerini tanzim ettirmiş, o günlerde yıkılan Kuleli Bahçesi'nin mermerleriyle kıyıları döşetmiş, iki tarafı ağaçlarla süsletmiştir. Çay, delikli mermerlerden, bir havuzdan diğerine akmaktaydı. Sadâbâd adı verilen bu yerde, vaktiyle bir kâğıt imalâthanesi bulunduğundan , Kâğıthane tesmiye edilmiştir. Burada eskiden bir de baruthane vardı ki, çarkı çayın suyu ile dönerdi. Kâğıthane'deki havuzlar yapıldıktan sonra, İstanbul halkını köye taşıyan sandallara mahsus dar geçit kapandı. Padişah sarayının aşağısında, iki çayın kıyısında Türk büyüklerine ait yazlık köşk ve bahçeler yapıldı; fakat İbrahim Paşa'ya karşı derin bir kin besleyen âsiler, onu öldürdükten sonra Kâğıthane'deki bütün inşaatı da viraneye çevirdiler.”(İnciciyan, 1956, s.78). Görüldüğü üzere, bir zamanların meşhur Sadâbâd'ı birçok padişah döneminde imar edilmiştir. Son imar faaliyeti Abdülaziz tarafından yapılmıştır. II. Mahmud'un yaptırttığı Sadâbâd Sarayı'nı yıktıran Abdülaziz, yerine Çağlayan Kasrı'nı yaptırtmıştır (Arslan, 1994, s.389).

Fotoğraf 41. Sadâbâd Camii (Kağıthane Belediyesi, 2023)

Abdülaziz'in Kağıthane mesiresinin son canlılık döneminde sık sık Çağlayan'a geldiği bilinmektedir. Burada Çağlayan Kasrı'nı yani IV. Sadâbâd Sarayı'nı yaptırtmıştır. II. Abdülhamid şehzadeligi yıllarında Maslak ve Çağlayan Kasırlarında kalmıştır. Hükümdarken de buraya gelmeyi ihmal etmemiştir. II. Abdülhamid'in yeni alınan tüfekleri denemek için buraya bir poligon kurdurduğu, deneme atışları yaptırttığı bilinmektedir. Çağlayan Kasrı'nın etrafı ağaçlarla çevriliydi ve bir duvarla sınırlanmıştı. Kasrın Şişli'den inen yola açılan bir bahçe kapısı vardı (Eyice, 1993g, s.180-1). Bugün kayıtsızlıktan ve ihmalden dolayı Kağıthane'deki yeşil miras yok olmuştur. Her ne kadar padişahlar XIX. yüzyılda kıyılarda, koruların içlerinde saraylar yaptırtmışlarsa da bir gözleri daima kendilerine miras kalan yerlerde olmuş, ihya etmek için edemiyorlarsa baştan yapmak için çaba göstermişlerdir. Bu alanda atış talimi yapılması, padişahların dinlenme mekânı olması ve Lale Devri'nden izler taşıması Kağıthane'yi ve buradaki yapıları önemli kılmaktadır.

6.2.8. Ayazma Camii (1760)

Üsküdar'da limana ve Kız Kulesi'ne hâkim bir sırta inşa edilmiştir. Bu sırt ve semt Ayazma adını taşımaktadır. Camiye adını veren de bu isimdir. III. Mustafa tarafından annesi ve kardeşi için yaptırılmıştır (Ayverdi, 1960, s.1505-6). Ayverdi, caminin yüksekliğinin çok fazla, motiflerin bağlantısız, külliye elemanlarının ahenksiz olduğunu ama buna rağmen caminin çok uzaktan ve İstanbul'dan görünüşünün çok güzel olduğunu belirtir. Bunun sebebini de hâkim noktaya yapılmış olmasına bağlar ve avludaki ağaçlarla civardaki evlerin camiye ufkî bir oran kazandırdığını vurgular (Ayverdi, 1960, s. 1511). Caminin buraya inşa edilme sebebi, 1734'te Humbaracı Ahmed Paşa'nın gayretiyle I. Mahmud tarafından buraya açılan Mühendishane ve Humbarahane'dir. Baskıcı çevreler tarafından yıktırılan bu askerî yapılar yerine Hasköy'de, humbaracı askerleri için III. Selim tarafından 1792'de Humbaracılar Kışlası yapılmıştır (Kubilay, 1994, s.96). Muhtemelen buradaki askerî okul yıkılınca açılan boşluğa yapılmıştır.

Fotoğraf 42. Ayazma Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Caminin bulunduğu yerde öncesinde Bizans ayazması bulunduğundan, Ayazma Sarayı adını alan yapı ve sarayın bahçesi olduğu bilinmektedir. Ayazma Camii, Avrupa üsluplarından etkilenildiği bir dönemde yapılmış olmakla birlikte pencerelerinde klasik Türk mimarisi özellikleri taşımaktadır. Bunun dışında zengin bezemesiyle geleneklere ters olsa da göze hoş gelmektedir (Eyice, 1993b, s.471). Cami, mektep, hamam ve çarşıdan oluşan bu yapı 1760'ta yapılmıştır. Türk barok üslubunda ve kare plandadır. Cami ile 40 adet yastık dokuma kârhanesi, bir lonca, bir de bükücü kârhanesi yapılmıştır (Öz, 2015 II, s.7). Ayazma semtinde, Üsküdar'a hâkim bir tepe üzerinde yükselen cami, Nuruosmaniye gibi, fakat daha küçük ölçüde yüksek kasnağa oturan tek pandantif kubbeli bir yapıdır. Nuruosmaniye Camii'nin prensibi, küçük ölçüde ve dağınık olarak dış mimariye hâkim olmuştur. Kesme kalker taşından (Aslanapa, 2014, s.462) yapılmış ve çok miktarda mermer kullanılmıştır.

Fotoğraf 43. Ayazma Camii Önünden Manzara (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Külliye elemanlarına bakılacak olursa daha çok mahalle dokusunu canlandırmak için yapılmış bir cami olduğu düşünülebilir. Burada var olan bir kışlanın yerine yapılmış olması burayı bir kışla camisi yapmaz. Bu cami için kimi kaynak direkt kışla cami olarak yazmışken hatrı sayılır kaynaklardan Eyice (1993b), bu mevkiinin Ayazma Sarayı ve Bizans ayazması kısmına odaklanmıştır. Boğazdan görünür olan ve III. Mustafa'nın iktidarının ilk yıllarında yapılan bu yapı, Üsküdar'daki camilerin valide sultanlara ithaf edilmesi geleneğinin önemli bir halkasıdır.

6.2.9. Beylerbeyi Camii ve Külliyesi (1778)

Boğaziçi'nin Anadolu tarafında kendi adıyla anılan semtte bulunan yapı, en güzel yalı camilerindendir. Banisi I. Abdülhamid olmakla birlikte annesi Rabia Sultan adına yaptırılmıştır. Yapının mimarı 1766 depremiyle yıkılan Fatih Camii'ni yeni baştan yapan, Lâleli Camii'ni de inşa eden Mimar Tahir Ağa'dır. Tahir Ağa'nın Balyanların aktif olduğu bu devirde, değişimi bu denli özümseyip böyle bir cami ortaya çıkarması sanat gücünü göstermektedir (Mülayim, 1992, s.75).

Caminin yerinde önceleri İstavroz Sarayı'nın Hırkai Şerif dairesi bulunmaktaydı. Cami barok stilde ve tek kubbelidir (Öz, 2015 II, s.12). Hamam, sıbyan mektebi, muvakkithane ve iki çeşmesi vardır. XVIII. yüzyılda değişen üslup değişikliklerini örneklemektedir. Bu değişiklikleri plan, mimari kütle ve süslemede görmek mümkündür. Osmanlının son dönemlerindeki selatin külliyelerinde cami ve külliye elemanlarının farklı yerlerde yapılması geleneğinin bir örneğidir (Mülayim, 1992, s.75).

Beylerbeyi Camii'ni kıymetli yapan özelliklerinden biri buranın imara açılmasını ve bir Türk köyü olmasını isteyen I. Abdülhamid'in kişisel çabasıdır. Bu bağlamda Boğaziçi'nde yeni bir yerleşim olan Beylerbeyi kurulmuştur. Beylerbeyi Köyü ile padişah burada yaşayan Rumlarla birlikte artık Türklerin de kıyılarda olmasını istemiştir. Sadece burada değil Emirgan'da, Sarıyer'de (Büyükdere) de padişahın bu çabasını görmek mümkündür (Kuban, 2021, s.430). Padişahın politikası bunun üzerine kuruludur. Bir

padişahın böyle bir imar faaliyeti için gösterdiği çaba, Türkler ve İstanbul için önemli bir aşama olsa gerektir.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen camide mimari ikinci plana itilmiş, dekorasyonun önemszenmiştir. Bu anlamda ilk yapı olabilir. Tahir Ağa gibi gelenekten gelmiş bir mimarın dahi, moda olan akımlara duyarsız kalmadığını ve devrin tavrına göre hem konum hem üslup açısından önemli bir eser yaptığı söylenebilir (Mülayim, 1992, s.76).

Saraysılaşan kubbeli küpün ve camilere eklenen hünkâr kasırlarının yapıya yepyeni bir görünüm kazandırdığı ilk kez bu camide görülür. Kalabalık maiyetiyle padişah, artık erişilebilirdir. Kasırlar da bunun en güzel örneğidir (Necipoğlu, 2013, 696). Yapının dış görüntüsündeki zarafete bağlı olan bu atmosferi yaratan öge, 15 metreyi bulan ahşap kubbedir. Kubbe sekizgen kasnağıyla bir külah oluşturur. Revaksız, yalın bir avlusu vardır. Yapının tamamı yanında bir de ibadet mekânı bulunan sahilsaray görünümündedir. Bursa’da yapılan ilk camilerle benzerlik gösterdiği söylenebilir (Yerasimos, 2000, s.352).

İnciciyan’a göre, Beylerbeyi semti adını Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa’nın burada bulunan yalısından almıştır. Türk ve Rumların yaşadığı, İstavroz adı verilen bir mevkiden bahseder. Bu mevkii Beylerbeyi’nin hemen yanındaki bir yerleşim olarak yazar. İstavroz adının İmparator Constantin’in diktirdiği bir haçtan (istavrozdan) aldığını belirtir (İnciciyan, 1956, s.106). Beylerbeyi’nin padişahların ilgi gösterdiği bir semt olarak kıymetlenmesi II. Mahmud döneminde olmuştur (İstanbul, 1994d, s.201). XIX. yüzyıldan itibaren Boğaziçi kıyıları sarayın önemseddiği mekânlar olmuştur. Fakat sarayın önemsemesi, halkı yerleştirmek istediği anlamına gelmemelidir. Devlet adamlarının sahilsarayları ile süslü kıyıları, halka ve imara açan I. Abdülhamid’dir.

Fotoğraf 44. Beylerbeyi Camii ve Külliyesi (Mülayim, 1992, s.76)

Beylerbeyi Camii'nin bugünkü hali II. Mahmud'un yenilemesinin bir sonucudur. II. Mahmud, Selimiye'de yapılan camiden etkilenmiş olacak ki buraya bir hünkâr dairesi ve çift minare yapılmasını istemiştir. Deniz kenarında olması sebebiyle hafif ve ahşap strüktürle inşa edilmiştir. Hünkâr dairesi, son cemaat yeri revakının yerini almıştır (Kuban, 2007, s.629). Kuban, Beylerbeyi Camii'nin dış kütlesinin sonradan yapılan birçok caminin ilk örneklerinden olduğunu savunur. Benzer kütle ve plan düzenine, sonrasında Nusretiye ve Dolmabahçe'de de rastlanmaktadır (Kuban, 1954, s.33).

Mihrimah Sultan'la başlayan Anadolu yakası camileri, kendi adına yaptırdıkları ya da onların adına yaptırılan camilerle onlara ithaf olunmaya XVIII. yüzyılda da devam

etmiştir. Beylerbeyi Camii, hem kıyıda görünürlüğün yüksek olduğu mevkide olması hem de barok mimarinin kullandığı üslubu ile Osmanlı mimarisinde önemli bir yerdedir. Yapının Süleymaniye, Sultanahmet'teki gibi devasa formda olmaması daha insanî formlara ve saray görünümü kazanmaya başlaması, sekülerleşmenin başlangıcıdır.

I. Abdülhamid tarafından Bahçekapı'da inşa edilen Hamidiye Külliyesi⁹² ile bu cami bir bütünü oluşturmaktadır iddiası vardır. Eyice'ye göre, bu külliyenin yanında selatin cami yaptıracak alan kalmadığından I. Abdülhamid'in camisini sahile yaptığı yönünde bir sav varsa da bu doğru değildir. Medresenin yakınında dışarıdan fark edilmeyen küçük bir cami bulunması bu iddiayı çürütür. Gerçekte bu camiye padişah kendi adına değil annesi adına yaptırtmıştır (Eyice, 1997, s. 465).

Yaptırttığı cami gerek mekân tasarımı gerek doğayla kurduğu ilişki bakımından başkentteki ilk otantik barok yapısı kabul edilir. I. Abdülhamid Anadolu yakasında yapılan selatin camilerinin valide sultanlara adanması geleneğini sürdürmüştür. Cami, her türlü anıtsallığı dışlamış, insanî boyutlarda ve doğayla uyumludur. Hatta bu anlamda ilktir. Son büyük külliyelerde etkisini hala hissettiren imparatorluk üslubunun da inkarıdır.

6.2.10. Emirgan Camii (1781)

Cami; bir meydan çeşmesiyle, günümüze ulaşmayan hamam, fırın, değirmen gibi yapılarla birlikte, bir külliye şeklinde inşa edilmiştir (Demirsar, 1994, s.169). Vakfiyesine göre I. Abdülhamid'in son eseri olan yapı, Mîrgünoğlu yalısının yerindeki arsaya yapılmıştır (Aslanapa, 2004, s.480). Fakat bugün burada mevcut olan yapı II. Mahmud dönemindendir. 1838'de yeniden inşa edilmiştir (Demirsar, 1994, s.169). Sultan I. Abdülhamid'in on beş yıllık saltanatı içinde yaptırttığı yapılara bakılırsa imar işlerine büyük önem verdiği görülür. Sultan I. Abdülhamid'in kendi yaptırttığı eserlerden başka, onun zamanında yaptırılan eserler de oldukça geniş bir yer tutar (Aslanapa, 2004, s.480).

---

⁹² Bkz. (Suriçi Selatin Camileri/9. yapı)

Yapının üslubu, süslemeleri, ayrıntıları I. Abdülhamid döneminin barok mimari üslubundan ziyade II. Mahmud döneminin ampir üslubuna uymaktadır. Yapıda I. Abdülhamid döneminden, saygı ifadesi olarak yeniden kullanılan yapım kitabesi dışında günümüze ulaşan pek bir şey kalmamıştır (Demirsar, 1994, s.169).

Fotoğraf 45. Emirgan Camii (M. Erem Çalikoğlu arşivi)

Emirgan'da XVI. yüzyılın başlarına kadar yerleşme yoktu. Aysu'ya göre Emirgan'ın yapılaşmasının başlangıcı şu şekilde olmuştur:

“IV. Murad, 1635'te Revan Kalesi'ni Osmanlılara direkt teslim eden Emirgüneoğlu Tahmasb Kulu Han'ı İstanbul'a getirtmiş, adını "Yusuf Paşa" olarak değiştirmiş ve Feridun Bey Bahçesini ona bağışlamıştır. Bu dönemde "Emirgüne Bahçesi" adıyla anılan semtin adı Emirgan kalmıştır. Dönemin kaynaklarında; Yusuf Paşa'nın bahçesinin ve köşkünün güzelliğinden, padişaha dost olduğundan, deniz ve içki sefalarından bahsedilmektedir. Yusuf Paşa'nın idamından ve köşkün sahip değiştirmesinden sonra 1778'den itibaren yeniden miri arazi olan bahçe I. Abdülhamid tarafından bir imarete vakfedilmiş, ayrıca geri kalan arazi parsellenip buraya yerleşmek isteyen halka satılmıştır.” (Aysu, 1994, s.168).

I. Abdülhamid'in kıyılara Türkleri yerleştirme politikası bu cami özelinde de görülebilir. Buraya cami, çeşme, hamam ve dükkânlar yaptıran padişah, Boğaz'da bir

Türk köyü oluşturmuştur. Rumelihisarı'ndaki gümrüğü de buraya taşıtan padişah I. Abdülhamid'den sonra, III. Selim döneminde köy daha çok değerlenmiştir (Aysu, 1994, s.168). XIX. yüzyılda Abdülaziz, köyün gerisindeki bir araziye koruluğu ile birlikte Mısır Hidiv'i İsmail Paşa'ya vermiştir. Hidiv, kıyıdaki ahşap saray ve üç köşk yaptırtmış; çevresini de parka çevirmiştir (Yaltırık, 1994, s.170).

I. Abdülhamid'den sonra bu mevkiinin kıymeti daha çok artsa da burayı Türk köyü haline getirmek isteyen I. Abdülhamid'in yaptığı daha orijinal bir çabadır. Bu çabayı Beylerbeyi Camii ve köyünde de görmek mümkündür.

6.2.11. Hasköy Valide Sultan Camii/Kumbarahane Camii (1794)

Surdişı'nda bugünkü Beyoğlu ilçesine bağlı Hasköy'ün Halıcıoğlu semtinde yol üstünde bulunan camidir (Göncüoğlu, 1998, s. 353). Banisi III. Selim'im annesi III. Mustafa'nın eşi olan Mihrişah Valide Sultan, İstanbul'a çok sayıda eser kazandıran kadınların başında gelir (Sakaoğlu, 1994c, s.458). Bu cami bir kışla camisidir. III. Selim tarafından buraya kışla (1792) yaptırılmış, annesi ise camiyi yaptırtmıştır (Göncüoğlu, 1998, s.353). III. Selim 1790'da Fransa'dan getirdiği mühendislerle ve subaylara Tophane'deki kışlada ders verdirirken bir yandan da bu kışlayı inşa ettirmiştir (Kuban, 2007, s.554).

Caminin dört tarafını kışla odaları çevrelemekteydi. Sütluçe tarafında bulunanlar lağımıcılara, Hasköy tarafında bulunanlar humbaracılara eşit olarak verilmişti (Dişören, 1994, s.458).

XVIII. yüzyılın son döneminden başlayarak inşa edilen modern kışla binaları İstanbul silüetini değiştirmiştir. XVIII- XIX. yüzyıllarda Batı mimarisini Osmanlı ülkesine taşıyan ilk yapılar cami ve saraylardan çok kışla binaları olmuştur. Padişahlar bu modern binaların yapımı için has arazilerinden vermekten çekinmemişlerdir. XVIII ve XIX. yüzyılın en ilginç özelliklerindendir.

Fotoğraf 46. Kumbarahane Camii (Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Fotoğraf 47. Kumbarahane Camii'nden Haliç'in Görünümü
(Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

III. Selim'in Hasköy'de yaptırttığı Humbarahane Kışlası, büyük boyutlu askerî yapıların modern anlamda ilk örneği kabul edilir. Bu bina zaman içinde farklı işlevlerle kullanılmış, 1971-4 Haliç Köprüsü'nün inşaatı esnasında tamamen tahrip olmuştur (Göncüoğlu, 1998, s.353).

Cami bugün yol kotundan aşağıda kalmıştır. Yapıldığında tek minareli olan camiye III. Selim bir minare daha ekletmiştir. Yapı 1803-4'te tamamlanmıştır (Göncüoğlu, 1998, s.354; Dişören, 1994, s.458).

Baniyesi III. Mustafa'nın zevcesi ve III.Selim'in annesi Mihrişah Sultandır. 1805'te vefat eden Sultan, Eyüp'te imaret ve sebili yanındaki türbede medfundur. III. Selim'in yaptırttığı Humbaracılar Kışlası'nın ortasına 1793'te yüksek bir bodrum üzerine yapılmıştır. Tek kubbeli ve çift minarelidir. Minarelerden biri sonradan yapılmıştır. Hünkâr mahfeli vardır (Öz, 2015 I, s.73).

Fotoğraf 48. Humbarahane Camii (Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Saha gözlemi kapsamında ziyaret edilen caminin yol kenarında ve Haliç Köprüsü'nün gölgesinde kaldığını söylemek mümkündür. Haliç Köprüsü'nün demir ayakları ile caminin güzel minareleri büyük bir tezat içerisinde. Bugün cami ilk yapıldığı işlevini tamamen kaybetmiştir.

6.2.12. Mihrişah Sultan Külliyesi (1796)

Külliye; türbe, imaret (aşhane), hazire, mektep, sebîl ve çeşmelerden oluşmaktadır. Sultan III. Selim'in annesi Mihrişah Vâlide Sultan tarafından yaptırılmıştır. Ahmed Nurullah Ağa ve Mehmed Arif Ağa'nın başmimarlıkları döneminde yapılmıştır. Özellikle türbesi ve sebîli, Türk barok mimarisinin önemli örneklerindendir (Parlak, 2020, s.42-43).

Fotoğraf 49. Mihrişah Sultan Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

XVIII. yüzyılın barok yapılarını kadın baniler yaptırtmıştır (Yerasimos, 2000, s.355). Mihrişah Sultan'ın en önemli hayır kurumu olan bu imaret günümüzde de orijinal işlevini sürdüren örneklerdendir.

Külliyenin bulunduğu mevki, Eyüp Sultan türbesine yakındır. Dinî motivasyonun ve sosyal faydanın birleştiği bu yapı topluluğu, aynı zamanda padişahların cülus merasiminde geçtikleri yol üzerindedir. Bu da yapının görünürlüğü açısından çok önemlidir. Mihrişah Sultan bu yeri bilerek seçmiş olmalıdır.

Fotoğraf 50. Mihrişah Külliyesi'nin Bulunduğu Cülus Yolu (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

6.2.13. Şah Sultan Külliyesi (1800)

Eyüp'te bulunan külliye; türbe, sıbyan mektebi, çeşme, sebil ve hazireden oluşmuştur. III. Mustafa'nın kızı ve III. Selim'in ablası olan Şah Sultan tarafından yaptırılmıştır (Parlak, 2010, s.258). Yanında Zal Mahmud Paşa'nın eşi Şah Sultan ile birlikte yaptırttığı külliye vardır. Fakat bu iki Şah Sultan elbette ki farklı kişilerdir. Daha ilginç bu iki sultanın aynı kaderi paylaşıyor olmalarıdır. İkisi de kendilerinde yaşça büyük devlet adamları ile evlendirilip genç yaşta hayata veda etmişlerdir.

Yapının mimarı İbrahim Kâmil Ağa'dır. Külliyenin yerinde önceden İskender Bey Mektebi bulunmaktaydı. Şah Sultan, kötü durumda olan mektebi ve bitişiğindeki Natiz Feyzullah Efendizade Harnid Molla Efendi Konağı'nı yıktırılmış ve yerine külliyei inşa ettirmiştir (Parlak, 2010, s.258). Şah Sultan, Eyüp Sultan'ın manevi ikliminden faydalanmak istemiş olacak ki külliyesini buraya yaptırmıştır. Yapı kadın banilerin Üsküdar ve Eyüp'teki yoğun imar faaliyetlerine güzel bir örnek teşkil eder.

Fotoğraf 51. Şah Sultan Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Fotoğraf 52. Şah Sultan Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

6.2.14. Üsküdar Selimiye Külliyesi (1805)

III. Selim tarafından Üsküdar'la Haydarpaşa arasında yapılan bu külliye, bugün Selimiye adıyla anılan semttedir. Bir kışla cami olma özelliği gösteren Selimiye Camii, yine III. Selim tarafından yapılan kışlanın karşısındadır (Ülgen, 1966, s.91). Külliye'den günümüze cami, mektep, çeşme, sebil ve muvakkithane ulaşmıştır (Ramazanoğlu, 2009, s.434). Hadika'ya göre 1801'de başlanmış ve 1805'te tamamlanmıştır. Barok stilde olup kare ve tek kubbelidir. Caminin yanında hünkâr dairesi vardır (Öz, 2015 I, s.58).

III. Selim, külliyesini Kavak Sarayı arazisine yapmıştır. Binaların çeşitliliği ve kapsam genişliği geleneksel sultan külliyesi kavramının dışındadır. III. Selim camiyi şahsî servetiyle inşa ettirmiştir (Ramazanoğlu, 2009, s.434). Kavak Sarayı⁹³, Eski Saray ve Topkapı Sarayı'ndan sonra İstanbul'da yapılan üçüncü büyük hanedan sarayıdır. XVI. yüzyılda inşa edilmiştir. XVIII. yüzyılda Osmanlı padişahları ve devlet erkânı Boğaziçi'nin Rumeli tarafına ilgi göstermiş ve buralarda yeni sahilsaraylar, biniş kasırları, köşkler inşa ettirmişlerdir. Anadolu sahil kısmındaki hasbahçeler ve köşkler terk edilmişti (Artan ve Neumann, 1994, s. 494). Kavak Sarayı da bu hızlı değişimden nasiplenmiş ve yıkılıp yerine Batı anlayışıyla kışla yapılmıştır.

Fotoğraf 53. Kavak Sarayı
C. Gouffier. Voyage pittoresque de la Grèce, c. II, Paris, 1822
Cengiz Kahraman arşivi (Artan ve Neumann, 1994, s. 495)

⁹³ Kavak Sarayı, Topkapı Sarayı gibi bir yönetim merkezi olmaktan çok Beşiktaş Sarayı gibi yazlık saraydır. Dâvud Paşa Sarayı nasıl ki ordunun Batı seferlerinde başlangıç noktası ise Kavak Sarayı da Doğu seferlerinin başlangıcındaydı (Artan ve Neumann, 1994, s. 495).

Fotoğraf 54. Selimiye Mahallesi'nden Tarihî Yarımada
(Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Külliye cami dışında mektep, Nakşibendî zaviyesiyle içinde Selimiye Tekkesi⁹⁴ denilen mescidi, dârü'ttîbâa, 97 dükkân, hamam, 10 mesken, kerestehane, dört çeşme, mumhâne, meşruta, beş boyacı ile bir iplik ağartıcılar yeri, kırk sekiz-kırk dokuzar odalı yedi ayrı sandalcılar (ipekli dokuma) hanı, pınar esnafı hanı ve francala fırını yaptırılmıştır (Ramazanoğlu, 2009, s.434). Bazı tesislerin yapımı için Galata Sarayı'nın fazla arazisinin bir kısmı satılmıştır (Öz, 2015 I, s.58). III. Selim'in tahttan indirilmesiyle ilk yapılan kışla yıkılmıştır. 1825-1828'de bugünkü Selimiye Kışlası tekrardan inşa edilmiştir (Artan ve Neumann , 1994, s. 494).

---

⁹⁴ Küçük Selimiye Camii, Çiçekçi Camii ve Çiçekçi Camii Tekkesi olarak da anılır (Tanman, 2009a, s.438).

Selimiye Külliyesi Batı tarzı ızgara planıyla tasarlanmış kentsel bir mekânı sunar. Bu sebeple mimarlık ve şehircilik tarihi için önemli bir yerdedir. Yeni yerleşim alanı, bir anlamda yeni bir ordu olan Nizâm-ı Cedîd'i simgeler. Yeni bir şehir yaratan III. Selim, Harem İskeleyi'ni de ticarî iskeleye dönüştürüp hamal ve kayıkçı odaları inşa ettirmiştir (Ramazanoğlu, 2009, s.435).

Fotoğraf 55. Selimiye Kışlası (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Selimiye Camii, yeni tarzda bir külliye'nin merkezidir. Padişahın yeni matbaayla bazı imalathaneleri yerleştirdiği bir arazinin merkezinde inşa edilmiş, Nuruosmaniye planına uygun olarak yapılmıştır (Yerasimos, 2000, s.356).

Fotoğraf 56. Selimiye Camii (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Selimiye Külliyesi ile III. Selim, Osmanlıda alışık olmadık bir kent tasarımı yapmış ve uygulamıştır. Külliyesindeki cami çevresini sosyal bir merkez, ticarî fonksiyonlar yüklediği Harem İskeleyi'ni sanayi ve konut bölgesi yapmıştır. Saha gözlemi amacıyla bölgeye gidildiğinde hala sessiz, huzurlu ve eski Osmanlı mahalleleri gibi olmasa da yeni nesil sakin mahalle duygusunu yaşatan bir yer olduğu söylenebilir.

6.2.15. Nusretiye Camii (1826)

XVII. yüzyılın ortalarında mimarbaşılık mevkisi bir arpalığa dönüşmüş olduğu için bundan sonraki dönemde inşa edilen yapıları mimarbaşılara atfetmenin bir manası yoktur. Nitekim belgeler, Nuruosmaniye Camii'nin mimarbaşısı olmayan bir mimar tarafından yapılmış olduğunu kesinlikle göstermektedir. Ermeni ya da Rum kimi mimarlar, Beylerbeyi ya da Selimiye gibi bazı selatin yapı çalışmalarını yönetmiş olabilir. Bu dönem bir yana, XIX. yüzyıla girerken Balyan ailesinin Osmanlı anıtsal mimarisini etkilemeye başladığı, yüzyıl boyunca bu alana egemen olduğu ve eklektik de olsa üsluplarını kabul ettirdikleri bilinmektedir (Yerasimos, 2000, s.358).

Nusretiye Camii, Balyan ailesinin üslubunu yansıtan ilk yapıdır. Selimiye ile birlikte modern Osmanlı mimarisinin kılavuzu sayılan Nuruosmaniye'ye duyulan biçimsel bağlılığının göstergesidir. Nusretiye'nin en önemli katkısı, yapının bütününe egemen olan narin görüntüdür (Yerasimos, 2000, s.358). Nuruosmaniye modelinin son kez uygulandığıdır. Yapının banisi II. Mahmud, Selimiye Kışlası'nın yeniden yapım çalışmalarını başlatır. Kışlanın mimari yapı ya da üslup bakımından esinlenmiş olabileceği bir örnek aramamak gerekir; çünkü, kışla imparatorluğun askerî gücünü ve geçmişe sırtını dönme konusundaki kararlı tutumunu sergilemeyi hedeflemektedir (Yerasimos, 2000, s.359).

Beyoğlu ilçesinin Tophane semtinde, Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde olan Nusretiye Camii (Tophane Camii), İstanbul'un Galata'yı çevreleyen surların kuzey tarafına açılan kapısının karşısında yer almaktadır (Süner, 1994, s.105; Eyice, 2007a, s.274). İlk defa III. Selim tarafından Top Arabacıları Kışlası ve Camii yaptırılmış ama 1822'de Tophane yangınında 48 yapı ile yanmıştır. II. Mahmud'un isteğiyle tekrardan yapılmış ve 1826'te bitirilmiştir (Ülgen, 1966, s.83; Eyice, 2007a, s.274; Suner, 1994a, s.105). Caminin mimarı Balyan ailesinden Kırkor Amira Kalfa'dır (Eyice, 2007a, s.275).

Tophane; Rumeli yakasında Boğaziçi'nin güneyinde Galata ile Fındıklı arasında Boğaziçi'nin başlangıç yeri denilebilecek noktadadır. Tophane; bakir güzelliği, ormanları ile "Gümüş Şehir" olarak nitelenmiştir. Apollon tapınağı sonrasında ise Hadrianus ve Natalie Kilisesi'nin yapılmış olduğu düşünülmektedir. Bu mabetler yerini top dökümhanelerine bırakmıştır. Burayı imara açan da Tophane-i Âmire'yi inşa eden Fatih'tir. Tophane semti, Osmanlılar için daima önemli bir semt olmuştur. Hükümdarlar da son yıllara kadar Cuma selamlığına çoğu kez Nusretiye Camii'ne gelmişlerdir. 1856'da biten Dolmabahçe Sarayı ile cami ve semt daha çok rağbet görmeye başlamıştır (Gülersoy, 1994a, s. 274-5).

Nusret (zafer) adı, II. Mahmud'un yeniçeri teşkilatını kaldırmasından dolayı verilmiştir. Camiye verilen Nusretiye ismi birçok politik tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Ordudaki yenileşmeyle bütünleşen siyasi duruşun ifadesi olarak görülebilecek bu camide kışla camisi ile sultan camisi örtüşmesi görülmektedir (Kuban, 2007, s.631).

Fotoğraf 57.Tophane Nusretiye Camii (Kuban, 2007, s. 631)

Askerî teşkilâta önem veren II. Mahmud'un camiye askerî binalarla birlikte yaptırtması ve diğer hanedan külliyelerinin aksine külliyenin tek müstemilatının top dökümhanesi olması bu yapıyı farklı kılan en önemli hususlardandır. Cami ile bir manzume oluşturan iki yapı Tophane-i Amire ve Tophane Kışlası'dır (Eyice, 2007a, s.274-5). Kapı kitabesi "Toptan Tophâne'yi âbâd kıldı padişah" mısrası ile başlamaktadır (Öz, 2015 II, s.50). Kentin kalabalık bir bölgesi olduğu için cami için bu mevki tercih edilmiştir. Yeni orduyla birlikte yapılan ilk külliye'dir. Bu cami Nuruosmaniye ile biten geleneksel çizginin bitiminin devamı olarak görülmektedir (Goodwin, 2012, s.533). Kuban'ın ifadesiyle Nusretiye, İstanbul'un en barok profilli camisidir (Kuban, 2007, s.631).

Tophane'den bahsedilirken Tophane Kasrı'ndan da söz etmek gerekir. Kasır, Nusretiye Camii'nin yanındadır. Kasrın önünde denize açılan Tophane Rıhtımı'nda, XIX. yüzyılda şehre deniz yoluyla gelen yabancı misafirler karşılanır, diplomatik ve askeri törenler yapılır. Tophane Kasrı, Nusretiye Camii, saat kulesi, kışla binaları ve Tophane

Çeşmesi şehre gelen yabancılar tarafından gravürlere konu olmuştur Abdülmecid'in 1861'de yaptırttığı Tophane Kasrı, padişahın yaptıracığı saray ve kasırların başlangıcıdır (Can, 1994, s.277).

II. Mahmud'un Nusretiye Camii'ne cepheden kasır karakteri vererek seküler bir kimlik kazandırma çabası, XIX. yüzyıl camilerinin genel görüntüsünde köklü bir değişikliğin kapısını açmıştır (Kuban, 2007, s.629). Mimarlık ve şehir tarihinde bu denli öneme sahip olan semt ve caminin, günümüzde Galataport'un ve Galataport yapılarının gölgesinde kalması da üzücüdür. Bu şehri imar etme amacı taşıdığını söyleyip şehre büyük zararlar verenler listesine birileri daha katılmıştır.

6.2.16. Küçük Mecidiye Camii (1848)

Caminin asıl adı Çırağan Camii ya da Teşrifiye Camii'dir. Boğaz'ın Rumeli tarafında Yıldız Korusu girişindedir (Eyice, 2002, s.527). Çırağan Sarayı'nın arkasında yer alır. Sultan Abdülmecid bu camiye Yıldız, Dolmabahçe ve Çırağan Saraylarının merkezine yaptırtmıştır ⁹⁵ Tek kubbeye sahip olan caminin hünkâr dairesi vardır. Minaresinin şerefe üstü arabesk tarzdadır (Öz, 2015 II, s.46). Dolmabahçe Sarayı'ndan beş yıl önce yapılmıştır (Aslanapa, 2004, s.522). Cami, bir yerleşim yerinin içinde değildir. Dolayısıyla tam karşısında sahilde yer alan Abdülmecid tarafından yenilenen Çırağan Sarayı'ndan dolayı caminin bu sarayın bir eki olarak yapılmış olması muhtemeldir. Caminin arkasındaki geniş koruluk sarayın has bahçesi konumundadır. Koruluk saraya adeta zafer takı şeklinde bir köprü ile bağlanır. Cami genel görünümü ile klasik Osmanlı mimarisinden ayrılır (Eyice, 2002, s.528).

---

⁹⁵ Bu cami yapıldığında Çırağan Sahilsarayı vardı. Dolmabahçe 1856, Yıldız Sarayı resmi olarak 1877'de kullanılmaya başlandı.

Fotoğraf 58. Küçük Mecidiye Camii (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

XIX. yüzyıl camilerinin genel karakteri gereği bir yerleşim yerine hizmet etmekten ziyade saray ve kışlalar etrafından konumlanan camilerden saray etrafından konumlananlara örnek teşkil etmektedir.

Fotoğraf 59. Küçük Mecidiye Camii (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

6.2.17. Büyük Mecidiye Camii-Ortaköy Camii (1853)

Fotoğraf 60. Ortaköy Camii (Funda  etin Yavuz, Nisan 2023)

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Ortaköy İskele Meydanı'nın kuzey ucunda ve sahildedir. Güneyi ve batısı denizle çevrili olmak üzere, Boğaz'a doğru uzanan küçük bir burnun üzerindedir. Dolmabahçe Sarayı'nın yapıldığı ve kentin yapı yoğunluğunun Boğaziçi'ne doğru kaydđı yıllarda yapılan bu cami, sarayın açılışını simgeleyen yapılardandır (Batur A, 1994d, s.143). Mahmud Ağa isimli bir zatın zamanla harap olan mescidi, Damat İbrahim Paşa tarafından 1721'de onarılmış ve bir hünkâr mahfili eklenmiştir ( lgen, 1966, s.85-86). Muhtelif değişikliklerle Sultan Abdülmecid

tarafından bugünkü haliyle yeniden inşa ettirilmiştir. Mimarı Nikogos Balyan’dır (Ülgen, 1966, s.86). Öz’e göre, “Bina denize çıkıntı teşkil eden köşede olduğundan narin minareleri ile Boğaz’ın ziynetidir.” (Öz, 2015 II, s.51).

Tek kubbelidir ve hünkâr dairesi vardır. Mabedin belirli bir üslubu yoktur. Caminin bünyesi çeşitli taşlardan yapılmıştır. Cephesi ampir denilebilecek ağır ve karışık süslemelerle örülmüştür (Öz, 2015 II, s. 51). Kuban’a göre, burada sultan camisi adeta bir gösteriye dönüşmüştür ve süsleme unsurlarıyla İstanbul’un barok etkisi en güçlü yapısı yaratılmıştır. Fakat cami barok değildir, herhangi bir üsluba dahil etmek mümkün de değildir (Kuban, 2007, s.638).

Fotoğraf 61. Ortaköy Camii Ön Cephe (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Fotoğraf 61’de görüldüğü üzere, yapının önüne konumlanan hünkâr dairesi caminin ibadet alanından epey büyüktür. Camiden daha sade neo-klasik üslupla yapılan hünkâr dairesi, sekülerleşmeye ve sarayımsılaşmaya başlayan camilere konumlananlar arasında en iyi örneklerden biridir. Nusretiye (maalesef artık kıyıda değildir) ve Dolmabahçe gibi kıyı camilerinde görülen saraya benzeyen cepheler, bu yüzyılda değişen dinî yapıların karakterini göstermektedir. Bu hünkâr dairesi Aksaray Pertevniyal Valide Sultan, Teşvikiye ve Hamidiye camilerinde de görülmektedir. Gelişerek camiye eklenen bir köşke dönüşen hünkâr daireleri, XIX. yüzyılın son yarısının zihnî değişimini gösterir. Giderek camiyle bütünleşip alan olarak camiye geçmesi, sultanın simgeselliğinin dinden önde olduğunun dolaylı bir anlatımıdır (Kuban, 2007, s.643).

Ortaköy Camii, görünürlüğün yüksek olduğu konumu ve sahip olduğu hünkâr kasıyla XIX. yüzyıl dinî yapılarının karakteristik özelliğini verir.

6.2.18. Teşvikiye Camii (1854)

Caminin bulunduğu yer Şişli ilçesine bağlı bir semt olan Teşvikiye’dir. Teşvikiye’nin yerleşim tarihi ancak XIX. yüzyıl ortalarına kadar iner. Daha önceleri kentsel bir görünüm sergilemeyen semt, III. Selim döneminde nişan talimleri ve avlanma için kullanılıyordu. Bunun en büyük kanıtı da Teşvikiye Camii’nin bahçesinde yer alan anıt taşıdır. 1790-1 tarihli bu taşın başka II. Mahmud dönemine ait iki nişan taşından daha bahsedilebilir. Bunlardan biri, bu caminin avlusunda iken diğeri semtin Topağacı denilen kısmında Nişantaşı-Ihlamur yolunda bugün bir apartmanın önündedir (Akbayar, 1994, s.256). 1854’te Abdülmecid tarafından bu cami yaptırılmadan önce burada III. Selim tarafından 1794-5’te yaptırılan bir cami bulunmaktaydı. Diğer XIX. yüzyıl camileri gibi bu caminin de yalnızca bir dış avlusu vardır. Selatin camilerde hünkâr mahfilinin ayrı bir kitle olarak gelişmesi III. Selim dönemiyle başlamışsa da II. Mahmud ve özellikle Abdülmecid dönemlerinde farklı bir yönelim yaşamıştır (Batur, 1994b, s.257). Osmanlının klasik dönemlerindeki iç avlu-dış avlu kavramının ortadan kalktığı XIX. yüzyıl camilerindeki hünkâr kasırları, adeta klasik camilerdeki iç avlunun yerini almıştır. Fakat eskiden halkın rahatça zaman geçirdiği ve sosyalleştiği avlular, bu yüzyılda çoğunlukla padişahların Cuma selamlıklarına ev sahipliği yapmıştır.

Semtin gelişmesindeki en büyük sebep, Teşvikiye Camii'dir. Semtin asıl gelişmesinde iki ana etkinin rolünden bahsedilebilir. Sarayın önce Dolmabahçe'ye sonra Yıldız'a taşınması ilk önemli sebebi oluştururken ikinci sebep ise Beyoğlu'nun Taksim-Şişli eksenine doğru açılmasıdır (Akbayar, 1994, s.256).

Fotoğraf 62. Teşvikiye Camii (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Teşvikiye Camii, XIX. yüzyıl camileri arasında dinsel göndermeden en uzak duran camidir (Batur, 1994b, s.258). Bunun sebebi de tuğralı, bayraklı armasıyla beliren resmî yapı imajıdır. Batı mimarisinde “portik” ismiyle geçen tasarım bu camide de görülmektedir. Dört adet sütunun olduğu giriş kısmı cephede dikdörtgen bir görünüm yakalanmıştır. Avrupa’da neoklasik akımın bir özelliği denilebilecek bu uygulama sebebiyle bu caminin Abdülmecid’den sonraki bir dönemde yapılmış olacağını da akla getirmektedir (Bilgicioğlu, 2011, s.577). Yapıya bakıldığında bir dinî yapı olmasından ziyade resmî bir yapı olduğu izlenimi uyandırılmıştır. Kuban, yapının cephesini üç

açıklıklı bir köşke, alınlığını adeta bir zafer takına benzetir. Şöyle bir yorum da oldukça ilginçtir: “Yeni camilerin Hristiyan ve Levanten mimarları kilise tasarımına gönderme yapamadıklarından dolayı Avrupa saray ve köşklerine benzer cepheler tasarlamışlardır. Burada neo-gotik bir tasarımın Maniyerist bir yorumundan bahsetmek mümkündür” (Kuban, 2007, s.639).

Fotoğraf 63. Teşvikiye Camii Avlusundaki Nişantaşı (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Camiyi yenileyen Abdülmecid burada bir mahalle kurulmasını istemiştir. Bunu kitabeden anlamak mümkündür. “Abdülmecid’in karşılıksız iyilikseverliğinin eseri olan yeni Teşvikiye Mahallesi” (Batur, 1994b, s.257) şeklinde günümüz Türkçesine aktarılan bu ifade önemlidir.

Semtte gelişmeyi hızlandıran en önemli unsurlardan biri de ulaşımıdır. 1914’te Taksim-Şişli tramvay hattının Harbiye’ye ayrılan kolu Nişantaşı’ndan Maçka’ya uzatılınca semtin kentle bağlantısı da bu oranda artmıştır (Akbayar, 1994, s.257). İmara açılan Teşvikiye hızla yapılaşmış, konaklar ve saraylarla çevrelenen bir semt olmuştur.

Batılılaşmaya çalışan İstanbul'da Osmanlının ilk dönemlerindeki teşviklerden farklı olarak burada artık bambaşka bir mimari ve düzen söz konusu olmuştur.

6.2.19. Dolmabahçe Camii (1855)

Boğaz'da, Dolmabahçe ile Beşiktaş arasındaki sahil boyunca özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında sultan sarayları yapılmıştır. Bu yapı dizisinin başlangıcını teşkil eden olay, XVII. yüzyılda Dolmabahçe'de yapılan bir yazlık bahçe ve III. Ahmet'in XVIII. yüzyılda Beşiktaş'ta bahçe içindeki saray inşası olmuştur. Fakat köklü değişim 1856'da tamamlanan Dolmabahçe Sarayı'na imparatorluk ikametgâhının taşınması ile olmuştur. Çelik'e göre, Avrupa tarzı mimarinin saltanat nezdinde tercih edildiğinin en somut kanıtı bu olay olmuştur (Çelik, 1998, s.103).

Fotoğraf 64. Dolmabahçe Camii (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Osmanlı Devleti'nde yaptığı vakıflarla hayırsever bir kadın bani olan II. Mahmud'un kadınlarından Bezmialem Valide Sultan, caminin yapımını başlatsa da 1852'te vefatı üzerine oğlu Abdülmecid tamamlattır. Caminin bulunduğu saha bir koy

iken Sultan I. Ahmed'in doldurmasıyla bu ismi almıştır. Beşiktaş'ta deniz kenarına bir avlunun ortasına yapılmıştır (Kalfazade, 1994, s.502; Öz, 2015 II, s.20; Koçu, 1968a, s.4672). Eski Beşiktaş Sarayı arsasına yapılan Dolmabahçe Sarayı'nın inşaatı devam ederken bu caminin de inşaatına başlanmıştır (Kuban, 2007, s.634). Dolmabahçe Camii'nin mimarı Nikogos Balyan'dır. Batı akımlarının Osmanlı ülkesinde en yoğun hissedildiği bir dönemde inşa edilmiştir (Kalfazade, 1994, s.502). Caminin içi çok aydınlıktır ve adeta sarayları hatırlatır (Aslanapa, 2004, s.530). 1948'de Dolmabahçe Meydanı açılırken dış duvarı yıkılmış, muvakkithanesi deniz kenarına nakledilmiştir (Öz, 2015 II, s.20; Koçu, 1968a, s.4672).

XIX. yüzyılda sultanların yaptırttığı Dolmabahçe, Ortaköy ve Hamidiye gibi camileri, seçmeci (eklektik) üslupta yapılmış; bol ışıklı, tek kubbeli ve kare planlı camilerdir. Bu camilerin girişlerine sultan dairelerinin eklenmesiyle bir tür saray cephesi elde edilmiştir. XIX. yüzyılda İstanbul kıyılarının görünümünü belirleyen, bu camilerdir. Klasik Osmanlı mimarisinde olan revaklı son cemaat yeri artık kullanılmamış, ibadet mekânını tüm olarak sarıp seküler bir karakter kazanılmasını sağlamışlardır (Kuban, 1994b, s.172). Eklektik üslup, Batılı unsurları herhangi bir kurala bağlı kalmadan sınırsızca kullanırken Osmanlı ve İslâm unsurları ile birleştirir. Bu bakımdan Dolmabahçe Camii, döneminin genel yaklaşımını ve sanat zevkini bütünüyle yansıtan tipik bir örnektir, denilebilir. XIX. yüzyıl barok, rokoko, empire (ampir) gibi üslupların var olan sanat birikimiyle kaynaşması sonucunda yapılarda ilginç bir yorumlamaya gidilmiştir. XIX. yüzyılda camilerin mimarisinde önemli bir yenilik olmamış, asıl değişim geleneksel olan unsurların dış cephede terk edilmesinde olmuştur (Kalfazade, 1994, s.503). Dolmabahçe Camii'ndeki geometrinin egemen olduğu tasarım, ampir üslubunun veya neoklasisizmin XIX. yüzyıldaki son ve en belirgin örneğidir (Batur, 1994a, s.88).

Nusretiye Camii'nde cami imgesinin cephede algılanması istenmişti. Dolmabahçe'de ise Hünkâr Köşkü, caminin esas ögesi olarak kabul edilmiş; son cemaat yeri imgesi ortadan kalmıştır (Kuban, 2007, s.634).

Deniz kenarında bir saray cami olarak inşa edilen bu yapı, bir mahalle dokusu oluşturmaktan çok iktidar erkini Boğaziçi kıyılarında gösterme amacına yönelik seküler özellikler gösteren tasarımdadır. Camiyi Öz, Sarkis Balyan'a; Kuban, Garabet Balyan'a atfeder.

Fotoğraf 65. Dolmabahçe Camii (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

6.2.20. Yıldız Hamidiye Camii (1885)

Fotoğraf 66. Yıldız Camii (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

II. Abdülhamid 1876'da hükümdar olduğunda önceleri Dolmabahçe Sarayı'nı kullanmış, sonra yaptırttığı Yıldız Sarayı'na taşınmıştır. Evhamlı mizacıyla bilinen padişah, V. Murad'ın tekrar tahta geçirileceği endişesiyle saraydan uzaklaşmamak ve Cuma selamlığını yapmak için Hamidiye Camii'ni inşa ettirtmiştir (Can, 2013, s.540).

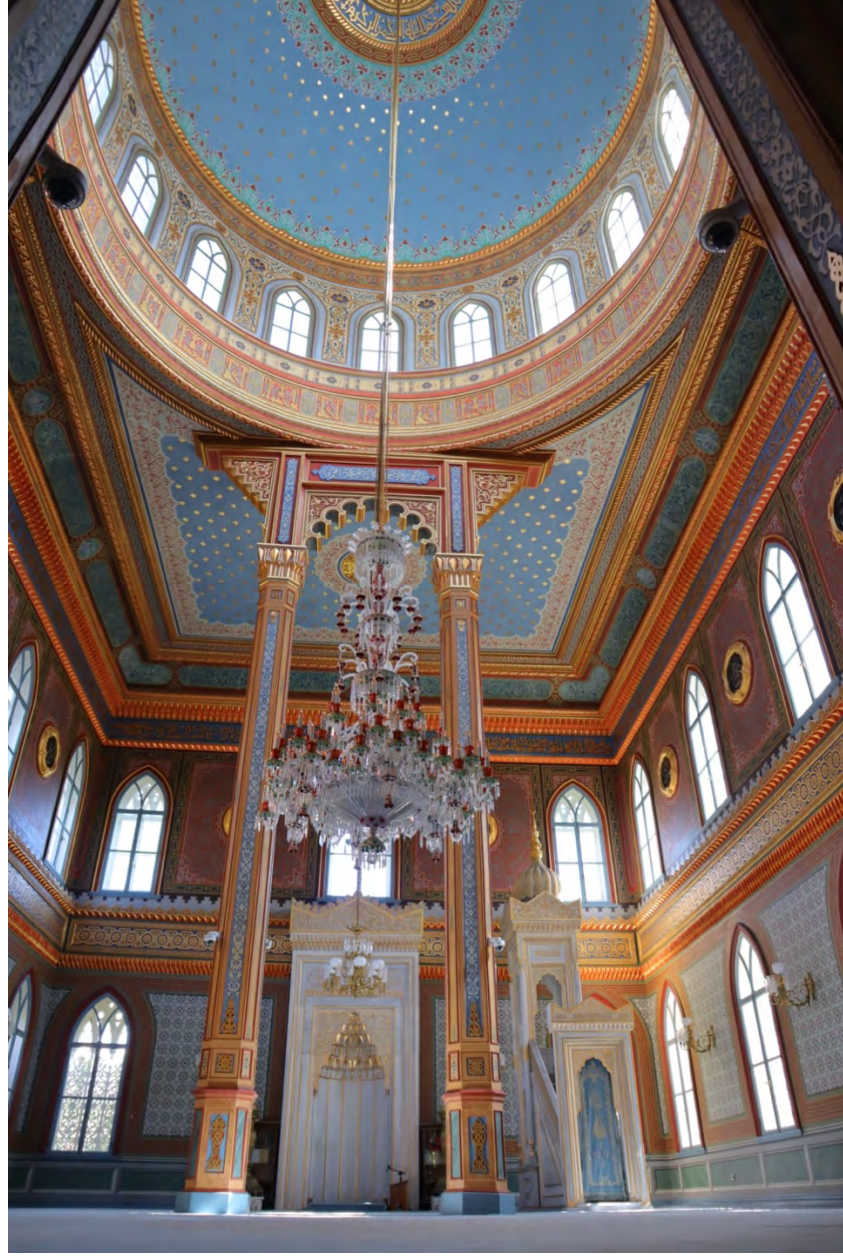
Cami, o dönemde saray duvarlarının dışında ama yerleşim alanının içinde kalmaktaydı. Hem konumu hem işlevleri açısından bir saray camisi özelliği göstermektedir (Batur, 1994, s.514). Yıldız Camii son selatin camisidir ve tek minareye sahiptir. Caminin belirgin bir üslûbu olmamakla birlikte oryantalist ve neo-gotik unsurlar barındırdığı söylenebilir (Can, 2013, s.540).

II. Abdülhamid tarafından 1885'te yaptırılan cami gerek dekorasyonu gerekse planı ile Osmanlı mimarisinde daha öncesinde hiç görülmemiş bir mimari tutum sergiler. XIX. yüzyıl selatin camilerdeki hünkâr kasırlarının sorunu Sarkis Balyan ile bu camide çözülmüştür. Camilerin tüm cephesini kaplayan ve caminin hariminin caminin mimarisine uymadığı köşklerin aksine, Balyan burada hünkâr kasrını caminin ana gövdesinin iki yanına yerleştirmiş ve cepheyi serbest bırakmıştır (Yerasimos, 2000, 373-4; Batur, 1994, s.514). Osmanlı camilerinin geleneksel son cemaat yerinin XIX. yüzyılda değişmesine bağlı olarak ve köşk, saray imgesiyle oluşan hünkâr kasırlarının son örneği Yıldız Camii'ndedir (Batur, 2014, s.514). Hünkâr kasırları son görünümüleriyle sekülerleşen bir ibadethane cephesi ortaya çıkarmışlar. Hünkâr kasırları XVIII. yüzyıldan itibaren önceki dönemlere oranla büyümüş ve camilerin giriş kısımlarını kaplamaya başlamıştır. Bu uygulamalarla dönemin felsefesi ve anlayışı arasında mimari farklılıktan öte ilişki kurmak yapıları daha anlaşılır kılacaktır.

Yıldız Camii'nin en ilginç özelliklerinde biri de kubbesidir. Bu camide bu kubbeyle gösterilmek istenen, artık kubbeye ihtiyaç kalmadığıdır. Kubbesi sadece sembolik olarak yapılmıştır (Yerasimos, 2000, s.374).

Caminin inşa edildiği Yıldız semti, tümüyle koruluktan oluşan yamaçlar üzerine kurulan bir yerleşimdir. XV ve XVI. yüzyıllarda hanedana ait bu arazi, padişahların avlandıkları bir alandı. Kanuni döneminden itibaren ilgi ve rağbet görmeye başlamış olan Yıldız mevkiisi birçok padişah tarafından kasırlarla, köşklere süslenmiştir. Hatta II. Mahmud'un yeniçerilerden uzakta talim yaptırttığı Asâkir-i Mansure-i Muhammediye askerlerinin eğitimlerini, yaptırttığı bir köşkten izlediği bilinmektedir. Birçok padişah bu alana ilgi göstermiş olsa da bu mevki II. Abdülhamid ile özdeşleşmiştir (İstanbul, 1994c,

s.513). Padişahın yaptırttığı Yıldız Camii, selamlık törenleri için görkemli bir dekor olmuştur (Batur,1994, s.515).

Fotoğraf 67. Yıldız Camii İç Mekânı ve Kubbesi
(Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Semtin yerleşme tarihinin İstanbul'un kentsel gelişimine paralel bir eğilimi söz konusudur. Caminin ve sarayın içinde bulunduğu büyük arazi, İstanbul'da iskâna geç açılmış yerlerdendir. Bizans döneminde de ormanlık olan bu alan, XIX. yüzyıl başına kadar sahil saraylarının koruluğu olmuş ve bozulmamıştır. Fakat, XIX. yüzyılda İstanbul'un Boğaziçi'ne yayılmasıyla koruluk, sultanın mesire alanı olma durumundan çıkmıştır (Batur, 1994c, s.520).

Yıldız Camii'yi de içine alan ve önünden başlayıp Ortaköy ve Beşiktaş'a uzanan Yıldız Parkı'nın çevresi II. Abdülhamid'in isteğiyle kalın ve yüksek duvarlarla çevrilmiştir. Yıldız'ın semt olarak kurulması Yıldız Sarayı'yla bağlantılıdır. XIX. yüzyılın sonuna doğru önceleri tek tük olan konaklar ve evler, yüzyılın sonuna doğru çoğalmıştır (İstanbul, 1994c, s.513). Hamidiye Camisi, Yıldız Sarayı kompleksi içinde Sultan'ın törensel görevlerini yerine getirmek için bir saray mescidi olarak düşünülmüş bir yapıdır. Klasik cami mimarisi tümüyle terk edilmiştir (Kuban, 2007, s.640).

Çırağan Sarayı, Beylerbeyi Sarayı ve Aksaray Valide Sultan Camisi bezemelerinin üslubu sürdürülmüş, Geç Gotik bezemeyi anımsatan pencere tasarımı burada da uygulanmıştır. Camiye mavi ve altın yıldız renkleri hâkimdir. 1878'de Abdülhamid tarafından "Ser-mimar-ı Devlet" unvanı verilen ve Yıldız Sarayı kompleksi içinde Büyük Mabeyn Köşkü'nün de mimarı olan Sarkis Balyan, Yıldız Camisi'nin de mimarıdır. Sarkis Balyan kişisel fantezilerini uygulayabilen bir mimar olarak, Hamidiye Camisi'nde başka hiçbir camide olmayan ve bütün giriş cephesine egemen olan bir taç kapı motifini mihrap cephesine de yerleştirmiştir. II. Abdülhamid'in Yıldız Camisi'nden minareler kaldırıldığı zaman yapının cami olduğunu savunmak zordur (Kuban, 2007, s.640-1). Ortaköy Camisi'ne kadar, bütün üslupsal değişikliklere karşın cami imgesini inkâr etmeyen tasarımlar söz konusuydu. Fakat Yıldız Camii, cami imgesini ikinci plana atmıştır.

Yıldız Camii gerek tasarımı gerek konumu gerekse sembolik unsurlarıyla son selatin cami olmayı hak eden ve Osmanlı mimarisinin dönemin getirdiği gerekliliklerle geldiği farklı noktayı gösteren önemli, yoruma açık ve dikkat çeken bir yapıdır. Saha gözlemi kapsamında içinde bulunan caminin, detayları itibarıyla dikkate değer olduğunu söylemek mümkündür.

6.2.21. Hidayet Camisi (1887)

Eminönü, Yalıköşkü Caddesi, Birlik Sokağı'nda bulunan bu caminin yeri zamanında deniz kenarındaymış. Kayıkhanelerin olduğu ve bekar odalarının bulunduğu bu yerde uygunsuz haller görüldüğünden II. Mahmud tarafından yıktırılmış ve 1813'te ahşap bir mabet yaptırılmıştır. Cami harap olmuş, II. Abdülhamid 1887'de Mimar Vallaury'ye fevkani, kâgır ve tek kubbeli bu binayı yaptırtmıştır (Öz, 2015 I, s. 71).

Hidayet Camisi, İstanbul'daki Oryantalist denemelerden biridir. XIX. yüzyıl yapılarından, İslami yapılara verdiği referanslarla ayrılır. Merdivenle çıkılan birinci katta, bir açık son cemaat yeri ya da giriş sofası ve kubbeli bir harimden oluşur (Kuban, 2007, s.643). Tasarımı daha önce alışık olunmadık olduğundan bunu XIX. yüzyılın özellikle de II. Abdülhamid'in mimarlarına verdiği sınırsız özgürlüğün kanıtı olarak görmek mümkündür.

XIX. yüzyılda İstanbul'da da örnekleri görülen oryantalizm modası bu yapıyı da etkilemiştir. Saner'e göre bu cami, kaynağını Osmanlı mimarlığı dışında, Mağrip veya Mısır'da bulunan biçimlerden alır. Fakat, Hidayet Camii'ni Vallaury'nin bilinen tasarımlarının başarılı örneklerinden saymak zordur (Saner, 1994, s.71).

XIX. yüzyılda padişahların Suriçi'ndeki imar faaliyetleri ihya şeklinde olmuştur ve yaptırdıkları camiler küçük de olsa dönemin farklı üslubunu yansıtır.

Fotoğraf 68. Hidayet Camii (Fatih Kaymakamlığı, 23.5.2023)

6.2.22. Bebek Camii (1913)⁹⁶

Cami, Bebek-Rumelihisarı yolunun deniz tarafında, Bebek vapur iskelesinin batısında yer alır (Arlı, 1994b, s.116). Buradaki ilk cami Sultan III. Ahmed tarafından yapılmış olup bitişiğinde Hümayunabad Kasrı bulunmaktaydı. 1912’de Vakıflar Mimar Kemaleddin Bey’e mevcut binayı yaptırtmışlardır (Öz, 2015 II, s.10) Fatih zamanında bu sahaya tayin edilen Bölükbaşı’nın ismi Bebek olduğundan köy böyle isimlenmiştir (Öz, 2015 II, s.11).

XIX. yüzyılda ortaya çıkan Ulusal Mimarlık akımı, geleneksel değerleri “ulusal” değerler olarak niteliyor, yeni üslupsal düzene bir anlamda karşı çıkıyordu. Akımın iki önemli mimarı Kemaleddin Bey öğrenimini Berlin’de, Vedat Tek Bey Paris’te tamamlamıştı. Bu cami, Kemaleddin Bey tarafından V. Mehmed döneminde inşa edilmiştir.

Bebek Camii, sekizgen kasnağa oturan kubbesi ve üç gözlü son cemaat revaklarıyla, Osmanlı mimarisinin geleneksel ilkelerine göre tasarlanmıştır. Yerasimos bu camiyle ilgili şunları şunlar: “Bu cami, bir kentin sınırları içinde 16 yüzyıl boyunca hayatta kalmayı ve kendini yenilemeyi başaran büyük imparatorluk tasarısından kopuş isteğinden başka bir şey değildi. Aynı zamanda günümüz İstanbul’unun vahşi banliyölerinde hızla çoğalan neo-Sinan camilerinin de ilkiydi. Cumhuriyetçi milliyetçilik, bütün çağdaşlaşma tasarısına rağmen, gerici olmakla suçlanan imparatorluğun son nefesine kadar pek çok yenilik getirmeyi başardığı bu alanda, tarihsel meşruiyet gereksinimi yüzünden tek bir adım atamadan donup kaldı. Birinci Dünya Savaşı, parçalanmış imparatorlukların bağrında çok sayıda ulus-devlet doğmasına neden oldu. Bu savaştan 1922’ye kadar geçen süre içinde, Konstantinopolis-İstanbul artık bir imparatorluk başkenti olmaktan çıkmıştı. İki dünya savaşı arasındaki uyku döneminde sonra bir megapole dönüşmek üzere uykusundan uyandı.” (Yerasimos, 2000, s.376).

---

⁹⁶ Vedat Tek Bey’in ve Kemaleddin Bey’in birçok camisi olmasına rağmen bu cami Ulusal Mimarlık Akım’ında da bir örnek bulunması için temsili olarak seçilmiştir.

Kemaleddin Bey, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce yapılan bu camide, bilinçli bir eskiye dönüş sergilemiştir. Fakat caminin konumu eski Osmanlıyı temsil edebilecek bir mevki değildir.

Fotoğraf 69. Bebek Camii (Arlı, 1994b, s.116)

HANEDAN CAMİLERİ İÇİN BİR DEĞERLENDİRME

Osmanlı İstanbul'unun siyasi, ekonomik, sosyolojik, ticari ve kültürel değişimlerinin en iyi okunabildiği yer, inşa edilen hanedan yapılarıdır. Osmanlı, İstanbul'daki imar faaliyetlerini devraldığı mirasla ve kendi mimari diliyle harmanlamıştır. Osmanlı İstanbul'unun fiziksel mekânını; imparatorluk gücünü oluşturan hanedan ve devlet erkânı ile şehirde Osmanlı medeniyetini oluşturan vakıf yapıları, askerler ve çeşitli esnaf grupları, loncalar ile bu sürecin ayrılmaz parçası halk oluşturmıştır. Bu bütüncül yapı şehri biçimlendirmiştir. Ancak, yangınlar, isyanlar, son dönemlerde ortaya çıkan yapılaşmalar da şehrin morfolojisini etkilemiştir.

Erken ve Klasik Dönem'de hanedan yapılarının ortak özellik gösteren niteliği kentin mekânsal sürekliliğin sağlanmasıdır. İmar faaliyetleri daha çok forumlara ve kentin Bizans'tan devralınan yapılaşmaya uygun mekânlarında yoğunlaşmıştır. Başkent İstanbul'un ilk dönemlerinde şehir, Bizans'ın kullandığı mekânlarda gelişmiştir. Süreklilik en belirgin biçimde Mese Caddesi'nde / Divanyolu'nda sağlanmıştır. Devlet adamlarının yapılarıyla şenlendirilen Divanyolu, imparatorluk imgesinin oluşturulmaya başlandığı şehir merkezi ile bağlantılıdır. Divanyolu da Augusteion'da sona erer.

Tauri Forumu'na inşa edilen Bayezid Külliyesi, kısmen Süleymaniye; Constantin Forumu'nun bir bölümüne inşa edilen Nuruosmaniye mekân yapı ilişkisi içindeki bir sürekliliğe örnektir.

Hürrem adına inşa edilen Haseki Külliyesi de Arcadius Forumu'nda konumlanmıştır. Süreklilik izlerini kentin tepelerinde izlemek mümkündür. Nitekim Sultanahmet, Nuruosmaniye, Süleymaniye, Bayezid, Fatih, Yavuz Selim Külliyesi kentin tepelerine kurulmuştur. Padişah külliyesi dışında tepeye inşa edilen tek yapı Haseki Külliyesi, bir istisnadır.

İlk yapılarda amaç, iskân ve kentin imarıdır. Fatih Külliyesi şehre değer katan ve Türk-İslam sembolizminin öncüsü bir yapıdır. Constantin'in de haziresine gömüldüğü Havarium Kilisesi'nin üzerine inşa edilen Fatih Külliyesi, erksel bir mesaj iletir.

Cuma camisi niteliği kazanan Ayasofya, her dönemde simgeselliğini korumuştur. Fatih, mabedin bundan sonra yaptırılacak tüm yapılar için bir ölçüt ve sembolizm ifade ettiği mesajını vermiştir. Beş padişah ve birçok hanedan üyesi Ayasofya'nın haziresine defnedilmiştir.

Hipodrom, tek açık meydan olarak varlığını devam ettirmiştir. Fatih gücünü en iyi temsil edecek konuma, akropole Topkapı Sarayı'nı inşa ettirmiştir. Bu dönemden sonra yapılaşmalar saray eksenini merkez almıştır. Padişah külliyesi ile İstanbul halkına imparatorluğun nimetlerinden faydalanma imkânı sunulmuştur. Başlangıçtaki temel dinamiği oluşturan imparator ve halk ilişkisi sonraki yüzyılların da özünü teşkil etmiştir.

II. Bayezid, imar faaliyetlerine özellikle Divanyolu'nda devam etmiştir. Bayezid Külliyesi, Kapalıçarşı'ya yakınlığı ile dikkat çeker. Ekonomiye ve şehrin imarına kattığı değerler ile sosyal faydanın en görünür olduğu yapılardandır.

İmparatorluğun zirvesi Kanuni dönemi, Mimar Sinan ile harika yapılara kavuşmuş, sahne olmuş, şehir silüeti belirginleşmiştir. İstanbul'un üç tepesi bu dönemde süslenmiştir. Süleymaniye Külliyesi doğrudan bir forumun üzerine yapılmayan ancak topoğrafik konumu, yapı elemanlarının seçimi ve İstanbul'un silüetine katkısı ile kendi dünyasını yaratmıştır.

XVI. yüzyılda Divanyolu artık yapılarla dolduğundan çevresinde büyük külliyeler için alan kalmamıştı. İmparatorluk gücünün en görünür mekânı Divanyolu'nda var olmak için sultanlar ve devlet adamları farklı yöntemler kullandılar. Sultanahmet Külliyesi'nin yapımı için geniş bir alan istimlak edilirken külliye, kısmen Büyük Saray'ın ve hipodromun üstüne inşa edildi. Yine, dönem yapısı Eminönü Yenicami de kentin zorlamalarla açılan kıyısına inşa edildi. Her iki külliye Sinan'ın üslubunu devam ettirir.

İstanbul'da yapı mekânı sorunu baş gösterince şehrin en değerli bölgesi Suriçi'nde, daha küçük ölçekli yapılaşmaya gidildi. Bu yapılar Köprülü Külliyesi örneğinde olduğu gibi türbeli medrese şeklindedir. Eğitime verilen önemin yanı sıra, inşa edilen türbesi ile bani bu mekânda var olmak istemiştir. Şehzadebaşı'nda Damat İbrahim Paşa'nın külliyesi de benzer bir örnektir. XVIII. yüzyılda Suriçi'nde türbe yapacak yer bile bulamayan devlet erkânı çeşme, sebil ya da matbaanın varlığı ile gerek duyulan kütüphaneler, küçük ölçekli yapılar, ile yetindiler.

Hanedanın yaptırttığı camiler, kentin değişimini doğrudan etkilemiştir. Kanuni dönemine kadar inşa edilen her yapı ile İstanbul gerçek anlamda bir şehre dönüştü. Daha önce değinildiği üzere, külliyeler kenti sosyal, siyasi, kültürel, ticari açılardan geliştirdi. Devlet adamları ve halk da bu mekânlarda yaşamını sürdürerek şehirleşmeye katkıda bulunmuştur.

Batılılaşmayla birlikte hanedanın yönetim merkezi yer değiştirirken, yapılar ve kentin imar faaliyetleri de aynı doğrultuda yön değiştirmiştir. Halkın ve yöneticilerin rağbet ettiği Suriçi ve Suriçi'ndeki yerleşmeler padişahların konum değiştirmesinin ve nüfus yoğunluğunun artması sonucunda gözde mevki özelliğini kısmen kaybetmiştir. Nitekim XIX. yüzyılda Suriçi'nden çıkan saray, Selimiye Külliyesi ile Surdışı'nda ilk kez büyük çapta bir inşa faaliyetinde bulunmuştur. Suriçi külliyesi sosyal faydayı önemserken, Surdışı'ndaki yapılar sosyal faydanın ikinci plana atıldığı yapılardır.

İlk dönem yapılarından Eyüp Külliyesi dinî motivasyonla yaptırılmıştır. Şehrin İslam kimliği kazanarak imar edilmesinde diğer başkentlerden farklı bir yol gözetilmiştir. Osmanlı dinî mimarisinde zaviyeli camiler, gazayı sembolize etmesi ve iskân bakımından ilginçtir. İlk iki başkent, Bursa'da ve Edirne'de görülen zaviyeler, dervişler tarafından kurulmuş, kuruldukları yerin çekirdeğini oluşturmuş ve iskân yaratmışlardır. Bayezid Külliyesi'nin zaviye mekânları içermesi, iskân amacı taşındığının ve geleneğin devam ettirildiğinin göstergesidir. Divanyolu'ndan görece uzak bölgedeki Yavuz Selim Külliyesi de tabhane mekânlarıyla imar ve iskânın önemsendiğini gösterir. Kanuni ile biten bu gelenek yerini imparatorluğun gücünü gösteren merkezî kubbeli büyük anıtlara bırakmıştır.

Varlığının arkasında dinî motivasyon bulunan Eyüp önemini daima koruyacaktır. Devletin çeşitli kademelerindeki bireyler ve hanedan üyeleri Eyüp'ü ihya etmeye ve yapılar inşa etmeye devam etmişlerdir. III. Selim'in yıkılan Eyüp Külliyesi'ni yeniden inşa ettirmesi vefa olarak kabul edilebilirken bir yandan da burada var olma ve anılma isteği olarak yorumlanabilir. Eyüp'te var olma isteğinin en güçlü ifadesi Zal Mahmud Paşa ve eşi Şah Sultan'ın Mimar Sinan'a inşa ettirdiği külliye'dir. III. Mustafa'nın eşi ve kızının Eyüp'te ayrı ayrı inşa ettirdikleri yapılar da var olma isteğinin ürünüdür. Fakat Mihrişah Sultan'ın imareti sosyal faydanın benimsemesi ve cülus yolunda inşa ettirilmesiyle daha özel bir yere sahiptir.

Yıkılan camileri ya da külliyesi ihya ederek geçmişe vefasını gösterenler de vardır. III. Mustafa'nın Fatih Külliyesi'ni, III. Selim'in Eyüp Sultan'ı ihya ettirmesi bu tür bir vefa örneğidir. Bunun dışında II. Abdülhamid'in Cihangir Camisi'ni, II. Mahmud tarafından yaptırılmış harap haldeki Hidayet Camisi'ni yeniden inşa ettirmesi de de aynı örneklerdendir. Tabi ihyalar her zaman vefa için yapılmamıştır. Abdülaziz'in yıkılan Sâdâbât Camii yerinde inşa ettirdiği cami, yeniden canlılık kazandırmak istediği Kağıthane mevkiinde kendisi için inşa ettirdiği kasrın mescidi olarak düşünülebilir.

Üsküdar'da bir padişahın kendi adına yaptırttığı ilk ve tek külliye, Selimiye Külliyesi'dir. Her ne kadar III. Selim'den önce I. Abdülhamid, Beylerbeyi'nde cami inşa ettirmiş olsa da padişahın adıyla anılmış değildir. Şehrin gelişimine katkı sağlayan külliye arasında Selimiye Külliyesi, ilk kez bilinçli olarak "tasarlanmış bir kentsel mekân"dır. Izgara planlı yapısıyla yeni bir mahalle dokusu oluşturan külliye, saha gözleminde de görüldüğü üzere hala mahallesel özelliklerini devam ettirmektedir.

Padişah kızlarından olan ve Üsküdar'da kadın banî geleneğini başlatan Mihrimah, hanım sultanlar içinde ayrıcalık kazanmış ilk ve hatta son sultandır. O'nu diğer hanım sultanlardan farklı kılan; Kanuni ve Hürrem'in kızı, ticaret erbabı zengin Rüstem Paşa'nın karısı olmasıdır. Hanım sultanların neredeyse külliyesi yokken Mihrimah'ın iki külliyesi vardır. İki minaresi ile sultanî alametler taşıyan Üsküdar'daki külliyesinden sonra kendi mal varlığının yanı sıra kocasından kalan yüklü mirasla Edirnekapi'da ikinci külliyesini yaptırtmıştır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Zeynep Sultan sınırlı bir alanda olsa da yapısını Divanyolu'nun merkezine yakın Gülhane'ye yaptırtmıştır. Mihrimah ve Zeynep Sultan dışında Divanyolu'nda eser inşa etmiş başka padişah kızı yoktur. Fakat padişahın tek kızı dahi olsa, Mihrimah, bir şehzadenin itibarına erişmesi pek mümkün olmamıştır. Nitekim Şehzade Külliyesi'nin sultanî unsurları Mihrimah Sultan'ın her iki külliyesinden de fazladır.

Kadın banilerin yapıları değerlendirildiğinde birkaç husus daha dikkat çekicidir. Valide sultanken Divanyolu'nda külliye inşa ettirenler, sadece Hatice Turhan Sultan ve Pertevniyal Valide Sultan'dır. Hürrem Sultan, Divanyolu'ndan uzak bir mekâna mütevazı bir külliye inşa ettirmiştir. Külliye'nin ismi ve dahi mevkiinin bu isimle anılması da bu sebeptir. Hürrem'in zamanla artan konumu ve gücü, sosyal hayatın en merkezî ve en prestijli alanı Atmeydanı'na, Çifte Hamam'ını yapmaya olanak tanımıştır. Hürrem,

Hipodrom'a yaptırttığı hamamla statüsünü imlemiştir. Hürrem'in Divanyolu'nda kendi adına külliyesi olmasa da Şehzadesi Mehmed için yaptırtılan külliye, Hürrem'i diğer validelerden ayırmaktadır. Valide sultan olmadığı halde Tarihî Yarımada'da sadece Şebsafâ Hatun'un varlığı gözlenir. Şehzadesine ithaf ettiği yapısının mekânsal önemi, I. Abdülhamid'in kadını olmasından ziyade vefat eden şehzadesinden dolayıdır. Bir şehzade anısına yapılan iki külliye Şehzade Mehmed Külliyesi sultanî alametler taşır ancak Şebsafâ'da hünkâr kasrı dışında sultanî alametlere rastlanmaz. Bahsedilen valide sultanlar dışındaki validelerin hepsi yapılarını çoğunlukla Üsküdar'a yaptırtmışlardır.

Daha önce değerlendirmede yazıldığı üzere, devlette etkin kadın sultanların ilki Hürrem külliyesini merkez ile Divanyolu'na bir nebze uzak Arcadius Forumu'nun bulunduğu alana yaptırtmıştır. Böylelikle bu alanda kentsel süreklilik devam etmiş ve de Hürrem kendisinden sonra gelecek hanım sultanlara önyak olmuştur.

Hürrem'in gelini Nurbanu Sultan'ın külliyesi geleneğe uyarak Üsküdar'dadır. Ancak, Nurbanu Sultan'ın gelini Safiye Sultan, ticaret yoğunluğunun olduğu Eminönü'ne külliyesini inşa ettirmek istemiştir. Ne var ki külliyesini tamamlayamamış, gelini Turhan Sultan kayınvalidesinin yapamadığını 66 yıl sonra da olsa başarmıştır. Kadın banilerin Divanyolu'ndaki 100 yıllık sessizliği, XIX. yüzyıl sonunda Aksaray'daki Pertevniyal Külliyesi ile bozulmuştur. Yeniliğin temsili bu külliye, eski İstanbul'a Batılılaşmanın bir Valide Sultan nezdinde izini bırakmış tek yapıdır.

Kadın baniler içinde Batılılaşmanın görünür yüzü Boğaziçi'nde inşa edilen tek cami, Bezmialem Valide Sultan, Dolmabahçe Camii'dir. XVIII. yüzyılın sonunda Eyüp'ün manevi atmosferinden yararlanmak için inşa edilmiş Mihrişah ve Şah Sultan Külliyesi dışında Surdışı İstanbul'daki tek yapı Bezmialem'in külliyesidir. Kısa bir süre sonra, tekrar Suriçi'ne dönülecek ve Pertevniyal Valide Sultan, Aksaray'da Bovis Forumu'nda külliyesini inşa edecektir.

Yönetim merkezlerinin Boğaziçi'ne yönelmesi ile birlikte buradaki yapılarda daha çok Batılı üsluplar görülmektedir. Balyanların üslubunu gösteren ilk yapı Nusretiye'yi sonraki süreçte Abdülmecid ve II. Abdülhamid'in saray-camileri izleyecektir. Yeni İstanbul'daki saray camileri, Yıldız Parkı'nın girişindeki Küçük

Mecidiye, Dolmabahçe Camii, günümüzde semtin adıyla anılan Büyük Mecidiye Camii (Ortaköy) ve Yıldız Camii'dir.

XIX. yüzyılda da şehirde imar hareketleri başlamıştır. Tıpkı kuruluş döneminde olduğu gibi bu dönemde de saray vasıtasıyla belli bölgelerde iskânın yoğunlaşması hedeflenmiştir. Adı üstünde, Teşvikiye Camii imar faaliyetlerinin sebebi ve bir yerde de sonucudur.

Kanuni, Sultan Selim Külliyesi'ni vefa mantığıyla babasına adanmıştır. Bu davranışın biraz farklı da olsa başka örnekleri padişahların veya hanedan kadınlarının vefat eden şehzadelerine adadıkları yapılarıdır: Şehzade Külliyesi, Cihangir Camii, Şebsafâ Hatun Külliyesi. Fakat Şebsafâ Hatun'un şehzadesi için yaptırttığı külliyenin şehzadenin adını taşıması da ilginçtir. Abdülmecid'in Hz. Muhammed'den kalan Hırka-i Şerif için müstakil cami yaptırtması da bir vefa örneğidir. Farklı ve batılı bir padişah olan Abdülmecid ilginç şekilde Yavuz Selim külliyesine gömülmek istemiştir. Bu davranış tarzını dahi Batılılaşmayla okumak mümkündür. Seküler eğilimli padişahlar bazı kesimlerce eleştiri odağı olduğundan hala dine bağlı olduklarını göstermek istemiş olabilirler. Yazarın yorumuna göre, Abdülmecid de bu motivasyonla hareket etmiş olabilir.

Osmanlı'nın zafer anıtı olarak kabul ettiği minare, sultanî simgeler yüklü bir yapı unsurudur. Padişah yapılarındaki iki ve daha fazla sayıdaki minareler, şerefe sayısı ile de banisinin manevi derecesini gösterir. Fatih Camii'nden başlayarak İstanbul'daki camilerin çoğu çift minarelidir. İlk Fatih Camii tek şerefeli iki minareden oluşuyorken III. Mustafa yapıyı ihya ettirirken çift şerefe yaptırtmıştır. Şerefeleri değişiklik gösteren çifte minareler simgeselliğin yanında Osmanlı'daki mahya geleneği ile ilişkilidir. Bayezid Camii için yapılan tek şerefeli iki minare çifte minare geleneğine geçiştir. Eyüp Camii de tek şerefelidir. Şehzade Camii, iki şerefeli iki minareye sahiptir. Padişahın özel izni dahilindeki çift minare kullanımı, şehzadenin itibarına işaret eder. Minare kullanımındaki en ilginç örneklerden bir tanesi Yenicami Külliyesi'dir. Üçer şerefeli çifte minaresi, kadın baninin devlet nezdindeki önemini göstermektedir. Başka hiçbir kadın bani camisinde bu türden bir statü alameti yoktur.

Camiler, bir caminin dış ve iç avlusu, Ramazan ayında halkın toplanıp çeşitli etkinlikler yaptığı, vakit geçirdiği sosyal alanlardır. XIX. yüzyılda minarelerin sembolik önemi; avlu ve kubbe gibi unsurlarla birlikte azalmıştır. Teşvikiye Camii ve son padişah camisi Yıldız, tek minarelidir. İmparatorluk imgesi değişince minareler de bu değişimden nasiplerini almışlardır. Tek minareli iken ikinci bir minare ekletilen camiler arasında Humbarahane ve Cihangir Camii örnek verilebilir.

Çifte minarenin hanedanın diğer üyeleri tarafından kullanımı da görülmektedir. Üsküdar Yeni Valide'nin iki şerefeli iki minaresi, yapının padişah tarafından yaptırılmış olması ihtimalini güçlendirir. Eğer, cami Valide Sultan tarafından yaptırılmışsa padişahın özel izniyle yapıldığı düşünülebilir. Boğaz'a taşınmasıyla Beşiktaş, Üsküdar ve Beyoğlu'nda çifte minare görülmeye başlamıştır. Dönemin mimari üslubundan bağımsız ele alınamayacak olan minareler, yapının banî kimliğinin en iyi görüldüğü cami unsurlarıdır.

Forumlar, agoralar, manastır avluları ile cami avluları arasında çeşitli ilişkiler kurulabilir. Bugünkü meydanların öncülü olarak nitelenebilecek bu mekânlar; halkın tüm bireylerinin erişebildiği, farklı faaliyetlerin gerçekleştiği kamusal alanlardır. Osmanlıda cami ve çevresinde oluşan, açık meydan işlevi gören avlular, kamusal alanlardır. Avlular, bireylerin bir araya gelerek birbirleriyle ilişkili bütünlük oluşturduğu mekânlardır. Özellikle dış ve iç avlular Erken Dönem'den itibaren külliyelerin ayrılmaz unsurlarıdır. Padişah camilerinin iç ve dış avluları sultanî ifadeler sergilemesi yönüyle kamusal erkin de görünür kılındığı en önemli alanlardır. İmparatorluk bilinçli bir şekilde, külliye yapıları ile vurguladığı merkezî gücünü, şadırvanlı ve mermerden kaplı avlularla perçinlemiştir.

XIX. yüzyılla külliye kavramı ile başlayan yaşamsal merkezin unsuru olan avluların işlevinin ve misyonunun sona erdiğinden bahsedilebilir. Artık avlular halkın sosyalleştiği, çeşitli işlevleri olan unsurlar değildir. Saha gözleminde, Teşvikiye Camii'nin dışarıdan fotoğrafının çekilmesinden sonra araştırmacının içeriye girmek istemesi üzerine kapıdaki görevli tarafından, 'burada fotoğraf çekmek için müftülükten izin almanız gerekiyor' denilmesi de mekânın halk için olmadığı ve hala da bunun devam ettiğini konusu, yazar için bir kanıt niteliğindedir.

Klasik Osmanlı yapılarındaki hünkâr mahfilleri, yerini sonraki dönemlerde hünkâr kasırlarına bırakmıştır. Batılılaşma dönemine ilişkin Nuruosmaniye Külliyesi'nde ilk örneği görülen kasırları, sekülerleşmeye başlayan Osmanlı mimarisinin önemli unsurlarından saymak mümkündür. Camilerin dönemsel değişimin getirdiği farklı konumlarına bir de farklı bir yapı tipi eklenmiştir. XIX. yüzyıl camileri yeni imparatorluk imgesinin dinî unsurları dışlaması sebebiyle, hünkâr kasırları padişah tarafından kabul görmüştür. Sultanlar bilinçli bir Batılılaşma sürecinin içindedirler. Bu sürecin ilk önemli temsilcilerinden Nuruosmaniye, Suriçi İstanbul'a yerleştirilmiş, padişahın bilinçli değişimini vurgulayan en önemli sembollerdendir. Nuruosmaniye'de rampalı galerilerle çıkılan hünkâr kasrı yeni bir tür mimari unsurun eklenmesine imkân sağlayacak ve sonraki dönemde Ayazma, Laleli ve Eyüp'te örnekleri görülür.

Beylerbeyi Camii'nde son cemaat alanıyla bütünleşen kasır Şebsafa Kadın, Selimiye ve Nusretiye'de aynı şekilde devam etmiştir. İzleyen süreçte son cemaat yerinin ortadan kalkmasıyla kasır caminin ön cephesine hâkim olmuştur. Abdülmecid yapıları; Küçük Mecidiye, Ortaköy, Dolmabahçe, Hırkai Şerif'te ön cepheye hâkim hünkâr kasırları ile camiye sekülerleşme bağlamında adeta saray görünümü verilmiştir. Bu camileri eski İstanbul'da Sadâbâd ve Pertevniyal Valide Sultan Camii izleyecektir. Yıldız Camii'nde sekülerleşmenin zirvesi görülür. Öyle ki minare camiden ayrılacak olsa saray denilebilecek bir cami tasarımı ortaya çıkar.

Hünkâr kasırlarına sahip camiler genellikle Surdışı'ndadır. Hünkâr kasırlarıyla birlikte son cemaat yerleri de ortadan kalkmış, caminin önemli bir mimari unsuru yok olmuştur. Osmanlı mimarisinin işlevselliğinin görebileceği XIX. yüzyıl, "ihtiyaca binaen" külliye ve camilerin birtakım elemanlarından feragat etmeye kötü bakmamıştır.

Çalışmada özellikleri saptanan hanedan camileri için ortaya çıkan sonuçlar ilgili tablolara işlenmiştir (Tablo 1).

Tablo, cami/külliyenin banisi/baniyesini, bugün bulunduğu konumunu, biliniyorsa mimarını, yapılış tarihini, konum sebeplerini belirlemek üzere hazırlanmıştır. Okuyucuya kolaylık sağlanması ve bütünü gösterebilme, tablo çalışmasının ana hedefidir.

Tablo 1. Hanedan Üyelerinin İstanbul Yapıları

İSTANBUL'DAKİ HANEDAN CAMİLERİ				
Yapının Adı	Yapının Banisi-Mimarı	Yapım Tarihi	Bugün Bulunduğu Konum	Konum Sebebi
Fatih Külliyesi Havarium (Havariyyun) Kilisesi üzerinde. *Mahallesi vardır.	Fatih Sultan Mehmed- Âtik Sinan	1463- 1470	Divanyolu Caddesi, Fatih	Sembolizm, Prestij, Kentsel gelişme, Mekânda dinî süreklilik, Eğitim, İmar.
Eyüp Külliyesi	Fatih Sultan Mehmed	1458	Eyüp semti, Haliç kıyısı	Dinî motivasyon, İmar, Şehri İslamlaştırma.

Bayezid Külliyesi Forum Tauri üzerinde. *Mahallesi vardır.	Sultan II. Bayezid- Mimar Hayrettin	1501- 1505	Beyazıt Meydanı	Sembolizm, Prestij, Kentsel Süreklilik, Ekonomik Gelişme, İmar, Kapalıçarşı çıkışı. *Saraya yakınlık.
Sultan Selim Külliyesi Bonos Sarayı üzerinde. *Mahallesi yoktur.	Kanuni Sultan Süleyman- Mimar Sinan	1522	Yavuz Sultan Selim Mahallesi	Prestij, İmar, Kentsel Süreklilik, Vefa.
Haseki Külliyesi Arcadius Forumu yakını. *Mahallesi yoktur.	Haseki Hürrem Sultan- Mimar Sinan	1538	Haseki semti, Avrat Pazarı.	Kentsel Süreklilik, Sembolizm, İmar, İskân, Sosyal fayda.
Mihrimah Sultan Külliyesi Üsküdar *Mahallesi Yoktur.	Kanuni ve Hürrem Sultan'ın kızı Mihrimah Sultan- Mimar Sinan	1547	İskele Meydanı, Üsküdar.	İmar, Denizden görünürlük, Padişahların sefere çıktıklarında konakladıkları ve dinlendikleri mekân.

Şehzade Külliyesi *Mahallesi vardır.	Kanuni Sultan Süleyman Oğlu Şehzade Mehmed için- Mimar Sinan	1548	Kalenderhane Mahallesi, Şehzadebaşı.	Yeniçerilerin Eski Odaları'na yakınlık, Haliç silüetinde görünürlük, Sembolizm, Vefa.
Süleymaniye Külliyesi Eski Saray arazisi/ Tauri Forumu Manastır üzerinde? *Mahallesi vardır.	Kanuni Sultan Süleyman- Mimar Sinan	1550-7	Süleymaniye Mahallesi, Fatih	Prestij, Sembolizm, Güç,Tarihsel süreklilik, Ekonomiyi canlandırma, Çarşıya yakınlık, Haliç silüetinde görünürlük, Sosyal fayda, Ticaret,Eğitim, Mimaride ikonografik unsurlar.
Cihangir Camii *Mahallesi vardır.	Kanuni Sultan Süleyman oğlu Cihangir adına- Mimar Sinan	1559/1889	Cihangir Yokuşu, Beyoğlu.	Mütevazı,Tepe ve yamaçta, Boğazdan Görünürlük, İşkân,Vefa.

Mihrimah Sultan Külliyesi Edirnekapı Bizans'tan kalan manastır üstünde? *Mahallesi yoktur.	Kanuni ve Hürrem Sultan'ın kızı Mihrimah Sultan- Mimar Sinan	1566?	Edirnekapı, Karagümrük, Fatih	Şehrin çıkışı, Mese Yolu bitimi, Görünürlük. Ticaret, İmar, Gümrükhane binası, İslamlaştırma, Gaza temsili
Âtik Valide Külliyesi Üsküdar *Mahallesi vardır	II. Selim'in eşi, Nurbanu Sultan. Mimar Sinan	1579	Toptaşı Meydanı, Üsküdar	Ekonomik ve toplumsal canlılık, Yeni mahalle oluşumuna öncü
Sultanahmet Külliyesi *Mahallesi yoktur.	I. Ahmed-Mimar Sedefkâr Mehmed Ağa	1617	Atmeydanı.	Prestij, Sembolizm, Güç gösterisi, Var olma isteği, Tarihsel süreklilik
Çinili Külliyesi	I. Ahmed'in eşi, Mahpeyker Kösem Sultan Mimar Kasım Ağa	1640	Validei atik Mahallesi, Üsküdar	Ticaret, Kentsel gelişim, İmar

Yenicami Külliyesi *Mahallesi yoktur.	Safiye Sultan ve Hatice Turhan Vâlide Sultan Dalgıç Tahir Ağa	1597/1663	Eminönü Meydanı.	Limana, ticaret merkezlerine yakınlık. Şehre girişlerde karşılama, Prestij
Yeni Valide Külliyesi Üsküdar *Mahallesi yoktur.	III. Ahmed'in annesi Gülnûş Emetullah Valide Sultan	1710	İskele Meydanı, Üsküdar	Kentsel gelişim, Liman, Ticaret, Denizden görünürlük
Sadâbâd Camii (Çağlayan Camii-Aziziye Camii)	İlk cami III. Ahmed. Son cami Abdülaziz. Sarkis ve Agop Balyan	1722/1863	Çağlayan, Kağıthane	Mesire alanı Kasır camisi
Nuruosmaniye Külliyesi Constantin Forumu *Mahallesi yoktur.	I. Mahmud/ III. Osman Simeon Kalfa	1755	Kapalıçarşı Girişi, Çemberlitaş	Saraya yakınlık, Ticaret, Mekânsal süreklilik, Silüette görünürlük, Değişimin başlangıcı

Ayazma Külliyesi *Mahallesi vardır.	Sultan III. Mustafa (Annesi Mihrişah Emine Sultan ile ağabeyi Şehzade Süleyman adına) Mimar Tâhir Ağa	1760	Ayazma, Üsküdar	Kentsel gelişim, Mekânsal süreklilik, Boğaziçi'nde görünürlük, Mahalle oluşumu
Beylerbeyi Cami ve Külliyesi (Hamid-i Evvel Camii) *Mahallesi vardır.	I. Abdülhamid (Annesi Râbia Sultan adına) Mimar Tahir Ağa	1778	Beylerbeyi Mahallesi, Üsküdar	Boğaziçi'nde görünürlük, Türkler için kıyı iskânı, Mahalle oluşumu, İmar
Emirgan Camii *Mahallesi vardır.	I. Abdülhamid (Ölen oğlu Şehzade Mehmed ve oğlunun annesi Hümâşah Kadın anısına) Mimar Tahir Ağa	1781	Emirgan Mahallesi, Sarıyer	Boğaziçi'nde Görünürlük, Türkler için kıyı iskânı, Mahalle oluşumu, İmar

Laleli Külliyesi Capitolium	III. Mustafa- Mimar Tahir Ağa	1764	Ordu Caddesi/ Mese, Laleli.	Kavşak noktası, Mekânsal süreklilik, İhmal edilen bölgeyi canlandırma, Anıtsallık, Kentsel gelişim
Sultanahmet Zeynep Sultan Külliyesi *Mahallesi yok.	Sultan III. Ahmed'in kızı Zeyneb Sultan- Mimar Tâhir Ağa	1769	Alemdar Mahallesi, Gülhane	Saraya, Atmeydanı'na, Divanyolu'na yakınlık
Hamidiye Külliyesi	I. Abdülhamid- Mimar Tahir Ağa	1780	Bahçekapı, Eminönü	Sosyal fayda, Limana ve ticaret alanlarına yakınlık, Mekânsal süreklilik
Şebsafâ Kadın Külliyesi	I.Abdülhamid'in kadınlarından Fatma Şebsafâ Hatun (Ölen oğlu Şehzade Mehmed için)	1787	Unkapanı, Fatih	Mese'ye kısmî yakınlık, Suriçi'nde var olma çabası, Vefa

Hasköy Valide Camii-Humbarahane Camii *Mahallesi yok.	III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan	1794	Sütlüce Mahallesi, Beyoğlu.	Kışla camisi
Mihrişah Sultan Külliyesi	III. Mustafa'nın eşi Mihrişah Sultan Mimar Ahmed Nûrullah Ağa ve Mehmed Ârif Ağa	1796	Eyüp	Dinî motivasyon, Eyüp'te var olma isteği
Şah Sultan Külliyesi	III. Mustafa'nın kızı ve III. Selim'in ablası Şah Sultan İbrahim Kâmil Ağa	1800	Feshane Caddesi, Eyüp	Dinî motivasyon, Eyüp'te var olma isteği
Üsküdar Selimiye Külliyesi Kavak Sarayı *Mahallesi vardır.	III. Selim	1805	Selimiye, Üsküdar	Kışla camisi
Nusretiye Camii(Tophane Camii)	II. Mahmud Krikor Amira Balyan	1826	Tophane, Beyoğlu	Kışla camisi

Küçük Mecidiye Camii (Teşvikiye-Çırağan)	Abdülmecid Balyanlar?	1848	Yıldız korusu girişi, Çırağan Caddesi	Saraya yakınlık
Hırkaîşerif Külliyesi	Abdülmecid Balyanlar?	1847-51	Hırkaîşerif Mahallesi, Fatih	Dinî motivasyon. Vefa
Dolmabahçe Camii	II. Mahmud'un eşi Bezmiâlem Vâlide Sultan başlangıç/Oğlu Abdülmecid (bitiş)- Mimar Garabet Balyan	1853-4	Dolmabahçe, Beşiktaş	Saraya yakınlık
Büyük Mecidiye Camii (Ortaköy Camii) *Mahallesi Vardır.	Sultan Abdülmecid Garabet Amira Balyan? Nikogos Balyan?	1854	Ortaköy, Beşiktaş	Saraya yakınlık
Teşvikiye Camii	Sultan Abdülmecid	1854	Teşvikiye-Şişli	İmar, Kentsel mekân gelişimi, İskân

Aksaray Pertevniyal Külliyesi	II. Mahmud'un eşi Pertevniyal Vâlîde Sultan- Mimar Montani? Balyanlar?	1871	Aksaray Meydanı, Fatih	Tarihsel süreklilik, Kavşak noktası, Eski İstanbul'un son hanedan yapısı
Yıldız Hamidiye Camii	II. Abdülhamid Sarkis Balyan	1885	Yıldız, Beşiktaş	Saraya yakınlık
Hidayet Camii	II. Abdülhamid Mimar Vallaury	1887	Eminönü	İhya
Bebek Camii *Mahallesi Bebek Köyü'dür.	V. Mehmed Mimar Kemaleddin	1912	Bebek, Beşiktaş	Geçmişî temsil

*Ayvansarayî'nin Hadikatü'l Cevami eserinden yararlanılarak inşa edildikleri süreçte mahallesi olan veya olmayan camiler işaretlenmiştir.

Tablo 2, -ilgili bölümlerde detaylı anlatım yapılmış olmakla birlikte- kadın banilerin İstanbul'daki yapım etkinliklerini ve hanedan içindeki konumlarını belirlemek üzere hazırlanmıştır.

Tablo 2. Kadın Banilerin İstanbul'daki İnşa Faaliyetleri

KADIN BANİLERİN İSTANBUL YAPILARI			
YAPI	BANİSİ	YAPININ YERİ	BANİNİN HANEDANDAKİ YERİ
Haseki Külliyesi 1538	Hürrem Sultan (Valide Sultan)	Fatih	Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi
Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi 1547	Mihrimah Sultan	Üsküdar	Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın kızı
Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyesi 1566	Mihrimah Sultan	Fatih	Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın kızı
Âtik Valide Külliyesi 1579	Nurbanu Sultan (Valide Sultan)	Üsküdar	Hürrem ve Kanuni'nin gelini II. Selim'in eşi III. Murad'ın annesi
Çinili Külliyesi 1640	Mahpeyker Kösem Sultan (Valide Sultan)	Üsküdar	I. Ahmed'in eşi IV. Murad ve Sultan İbrahim'in annesi
Eminönü Yenicamii Külliyesi 1663	Hatice Turhan (Valide Sultan)	Fatih	Sultan İbrahim'in eşi- IV. Mehmed'in annesi

Üsküdar Yeni Valide Külliyesi 1710	Gülnuş Emetullah (Valide Sultan)	Üsküdar	IV. Mehmed'in eşi III. Ahmed'in annesi
Zeynep Sultan Külliyesi 1769	Zeynep Sultan	Fatih	III. Ahmed'in kızı
Şebsefâ Kadın Külliyesi 1787	Fatma Şebsefâ Hatun	Fatih	I. Abdülhamid'in eşi
Hasköy Kumbarahane Camii 1794	Mihrişah (Valide Sultan)	Beyoğlu	III. Mustafa'nın eşi III. Selim'in annesi
Mihrişah Sultan Külliyesi 1796	Mihrişah (Valide Sultan)	Eyüp	III. Mustafa'nın eşi III. Selim'in annesi
Şah Sultan Külliyesi 1800	Şah Sultan	Eyüp	III. Mustafa'nın kızı III. Selim'in ablası
Dolmabahçe Camii 1853-4	Bezmiâlem (Valide Sultan)	Beşiktaş	II. Mahmud'un eşi Sultan Abdülmecid'in annesi
Pertevniyal Külliyesi 1871	Pertevniyal (Valide Sultan)	Aksaray	II. Mahmud'un eşi Sultan Abdülaziz'in annesi

6.3. HANEDAN CAMİLERİ DIŞINDAKİ CAMİLER

Selatin cami dışında kalan fakat İstanbul'un tarihsel topoğrafyasında kentin fiziksel mekânını oluşturan birçok cami söz konusudur. Bu camiler, padişah ya da hanedan üyelerinin yaptırttığı camiler kadar gösterişli olmasalar da bulundukları konum itibarıyla birçok sebebe ve sonuca sahiptirler. Fetih'ten sonra camiye çevrilen kilise yapıları dışarıda tutulursa şehri şenlendirme politikası gereği her biri önemli misyonlara sahip camiler inşa edilmiştir. Yapılar incelenirken bulundukları bölgedeki işlevleri baz alınmıştır. Bunlardan en önemlisi Suriçi İstanbul'daki camilerdir. Yapıların Surdışı'nda da banilerin meslekleri ya da özel istekleriyle bulundukları mevkide oldukları görülür. Şehrin genişlemesiyle birlikte farklı mekânlarda da mabetler inşa edilmiştir. Anlatılacak tüm yapılar şehrin topoğrafik sonucu gereği oluşan mekânlar baz alınarak anlatılacaktır. Bu yapıların inşa edildikleri konumların değerlendirmesi yapılacaktır fakat bu yapılardan bahsedilirken coğrafi herhangi bir sınıflandırma yapılmamıştır. Bahsedilecek yapılar devletin üst düzey bürokratlarının baniliğinde yapılmıştır. Fetih'ten sonra başlayan imar faaliyetleri temele alınarak değişen ve gelişen İstanbul'un önemli yapıları incelenecektir.

6.3.1. Mahmutpaşa Külliyesi (1463)

Sultan Fatih'in sadrazamlarından Mahmud Paşa bugün hala önemli bir kıymete sebep olan külliyesini çok önemli bir mevkiye, Constantin Forumu'nun yakınına, inşa ettirmiştir. Fatih'in İstanbul imarına katkı çağrısına ilk yanıt veren vezir Mahmud Paşa'dır (Necipoğlu, 2013, s.189). Fatih Dönemi'nin ilk yapıları arasında, Suriçi'nde Fatih'in yaptırttığı Eyüp Camii ile kıyas edilebilecek büyüklükte yapılan ilk eser, bu külliye'dir (Goodwin, 2012, s.133). Hatta öyle ki yapıldığı dönemde Sultan'ın yapılarından sonra zengin vakfiyeleri olan geniş bir külliye'dir (Kuban, 1994d, s.268). Külliye'nin mimarı Sinan-ı Âtik'tir (Öz, 2015 I, s. 98).

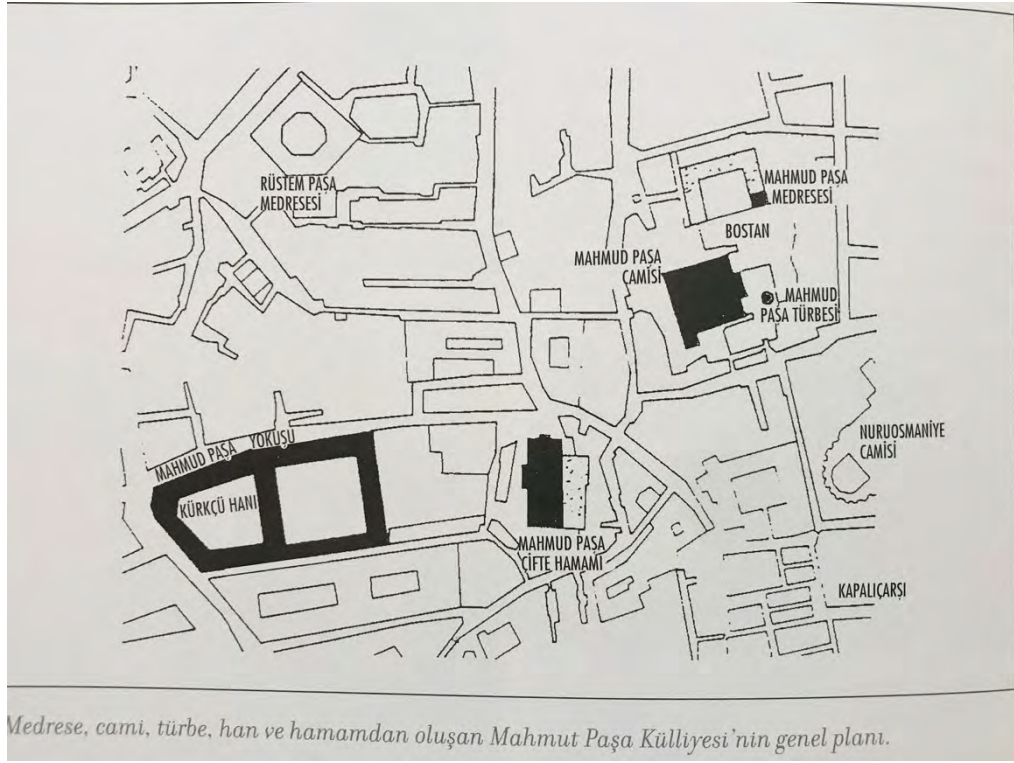

Fotoğraf 70. Mahmutpaşa Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Fotoğraf 71. Kapalıçarşı'nın Mahmutpaşa Kapısı (Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Mahmud Paşa, II. Murad devrinde Müslümanlığı kabul eden bir Hırvat'tır. Yeteneği ve dirayeti sebebiyle Fatih'in sadrazamlığına kadar yükselmiştir. Camisi, İstanbul'un en eski camisidir. Plan itibarıyla Bursa camileriyle yakınlık göstermektedir (Ülgen, 1966, s.69). Cami, İstanbul'da sayıca az olan tabhaneli camiler grubuna girer.

Plan 5. Mahmutpaşa Külliyesi (Kuban, 2021, s.250).

Mahmud Paşa, külliyesini Kapalıçarşı ile limanı birleştiren yamaca yaptırtmıştır. Cami, Fatih Camii'nin yapımına başlanacağı tarihlerde 1462'de bitmiştir (Yerasimos, 2000, s.243). Öz ise, caminin bitiş tarihini kitabesinden dolayı 1463 olarak verir (Öz, 2015 I, s. 98). Külliye bütünüyle 1473-4'te tamamlanmıştır (Gündüz, 2003, s.380). Büyük bir cami, medrese, hamam, Kürkcü Hanı, imaret, darüttalim, türbe ve mahkemeden oluşan büyük bir yapı topluluğudur (Kuban, 2021, s.249).

Avluların çok çeşitli işlevlerde kullanıldığı bilinmektedir. İstanbul yapılaşmasının yeni yeni başladığı bu dönemde müstakil bir mahkeme yapısı inşa ettirmemiş olabilir, muhtemelen davalara avluda bakılmıştır. Bu konuda net bir bilgi yoktur. Kuban, "Revakların altında işlerini gören yargıçlar gibi kadılar da cami revaklarının altında adalet dağıtmış olmalıdırlar." (Kuban, 2021, s.250) demiştir. Bu durum avlularda tüm sosyal hayatın akıp gitmesi meselesine güzel bir örnek teşkil eder.

Külliyenin ticaret merkezinin ortasına konumlanması sebebiyle külliye'nin unsuru olarak hanlar da inşa edilmiştir. Mahmutpaşa Hanı (Kürkçü Han) ismiyle bilinen yapı, XV. yüzyıldan günümüze gelen tek han örneğidir (Gündüz, 2003, s. 380-1). Çeşitli zamanlarda çeşitli onarımlardan geçen Kürkçü Hanı, bugün de ticaretin kalbi olan bölgede önemli bir rol üstlenmektedir.

Osmanlı İstanbul'unun ikinci tepesinde kurulan ve kent imgesinin oluşumunda mihenk taşlarından olan külliye'nin yerinde eski bir kilise olduğu iddiası da vardır. Kuban, bu durumu erken dönem sanat tarihçileri arasında yıllarca süren bir şovenizme bağlar (Kuban, 2021, s.251). Çok katmanlı İstanbul'da böyle bir yapının olabilme ihtimali hiç de abes karşılanacak bir durum değildir.

Mahmutpaşa Külliyesi, bugün Fatih'e bağlı Molla Fenari Mahallesi'nde bulunmaktadır. Külliye ile birlikte yapılan dükkânların olduğu alan da bugün Mahmutpaşa Çarşısı olarak bilinir. Günün her saati canlılığını koruyan çarşı, Kapalıçarşı'nın Mahmutpaşa kapısından geçildiğinde başlamaktadır.

6.3.2. Has Murad Paşa Külliyesi (1470)

Fatih Sultan Mehmed imar alanında izlediği siyasetle kentin temellerini atmıştır. Devletin çeşitli kademelerinde görevli devlet adamlarından da kendisi gibi davranmalarını istemiştir. Bu çağrı yanıt bulmuş, özellikle Bizans'ın soylu çevrelerinden gelen sadrazamlar başta olmak üzere İstanbul'da çeşitli yerlerde külliye yapıları inşa edilmiştir.

Bu dönemde devlet erkânı tarafından yaptırılan tüm camiler, geleneksel zaviyeli plan tipindeydi (Yerasimos, 2000, s.241). Mahmud Paşa, Has Murad Paşa, Dâvud Paşa ve Rum Mehmed Paşa, İstanbul'un fethiyle elde edilen ganimetleri İstanbul'un farklı semtlerinde oluşturdukları külliyelerle şehrin imarı ve odak noktaların oluşumu için kullanmış, hayır eserler inşa etmişlerdir. İnşa edilen bu ilk yapılar her ne kadar sultan külliyesiyle kıyaslanamayacak büyüklükte olsalar da işlevsellik ve şehre kattıkları değerlerle mahalle oluşumuna katkıda bulunmuşlardır.

Fotoğraf 72. Has Murad Paşa Camii (Funda Çetin Yavuz, Mart 2023)

Aksaray Murad Paşa Külliyesi (1470), Aksaray’da bugün Vatan ve Millet Caddelerinin kesişim noktasında bulunmaktadır. Bazı kaynaklar Murad Paşa’nın Paleologos hanedanına mensup olduğunu kaydetmektedir. Bizans Dönemi’nde Bovis (Öküz) Forumu olarak bilinen yere inşa edilmiştir (Ülgen, 1966, s.74). Aksaray Meydanı, bugün meydan özelliğini büyük ölçüde kaybetmiş olsa da yapıldığı dönem baz alındığında şehri farklı yönlerden genişletmeye ve imar etmeye çalışan padişah ve devlet ricali için önemli bir mevkiiydi. Her ne kadar 1950’lerde girişilen imar faaliyetlerinden nasibini alsada bu önemli olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

6.3.3. Rum Mehmed Paşa Külliyesi (1471)

Fotoğraf 73. Rum Mehmed Paşa Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

İstanbul’un ilk gelişim döneminde inşa edilen yapıların konumu buraların diğer yerlere göre daha önemli olduğunu gösterir. Rum Mehmed Paşa Camii’nin önemli bir Türk yerleşimi olan Üsküdar’a yapılması bu sebeptendir.

Sultan Fatih döneminde kısa da olsa sadrazamlık yapan Rum Mehmed Paşa tarafından inşa edilen külliye, Şemsi Paşa Camii’nin üst tarafındaki sırtta, Boğaz ve limana hâkim tepe üzerinde inşa edilmiştir (Ülgen, 1966, s.89). Külliye günümüze sadece cami ve türbe kalmıştır. Osmanlı’nın İstanbul’u almasından sonra, İstanbul’da inşa

edilen ilk yapılardan olan bu külliye, İstanbul’da sayıca az olan tabhaneli camiler grubuna girer (Erzincan, 2008, s.228).

Fotoğraf 74. Rum Mehmed Paşa Külliyesi avlusundan (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Rum Mehmed Paşa Külliyesi o dönem her ne kadar “Türk” bir memleket olan Üsküdar’da yapılmış olsa şehre Müslüman kimliğini vurmak açısından önemlidir.

6.3.4. Dâvud Paşa Külliyesi (1485)

II. Bayezid ile başlayan imparatorluk üslubu, devlet adamları tarafından yaptırılan camilere hemen yansıyamamıştır. Arkaik izlerden kopamayan bu dönem yapılarında gelenek ve yeni mimari unsurlar Yerasimos’un tabiriyle ‘beceriksiz taklitler’ olarak kalmıştır (Yerasimos, 2000, s.248). Fakat Dâvud Paşa tarafından yaptırılan külliye dönemin dikkat çeken yapılarından.

Bugünkü Cerrahpaşa ve Kocamustafapaşa semtleri arasında Sultan II. Bayezid’in vezirlerinden ⁹⁷ Koca Derviş Dâvud Paşa tarafından yaptırılan, Fatih-Dâvud Paşa Külliyesi (1485), önemli bir mevkiye Arcadius sütununun yakınına inşa edilmiştir. Bu mevki bugün Avratpazarı olarak da anılmaktadır (Eyice, 1994c, s.42). Aslanapa’ya göre, Fatih devrinin mimari özelliklerini devam ettirmektedir (Aslanapa, 2004, s.129). Bu cami

---

⁹⁷ Ülgen’de Dâvud Paşa’nın Fatih’in vezirlerinden II. Bayezid’in sadrazamlarından olduğu yazar (Ülgen, 1966, s.37).

bu bölgeye inşa edilen ilk büyük külliye'dir. 1538'de Haseki Külliyesi inşa edildikten sonra bölgeye çok sayıda külliye yapılmış, şehir kara tarafına doğru genişletilmiştir.

Fotoğraf 75. Dâvud Paşa Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Külliye; cami, türbe, medrese, mektep, tabhane ve çeşmeden meydana gelmiştir (Eyice, 1994c, s.42). Dâvud Paşa, Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri ve savaş başarılarından dolayı Bayezid'in sadrazamını olmuş, oldukça zengin devlet idarecilerindendir. Kuban'a göre caminin büyük kubbesi güç ve görkemin simgesidir⁹⁸ (Kuban, 2007, s.210). Cami, Hekimoğlu Ali Paşa ve Haseki camileri arasındaki cadde üzerinde, bir avlu içerisinde. Külliye'nin medreseye ait revaklarının sütunlarında Bizans başlıklarına rastlanmaktadır⁹⁹ (Ülgen, 1966, s.37).

⁹⁸ Kuban, burada büyük kubbenin güç ve görkemin simgesi olduğuna, Edirne Üçşerefeli Camii'yi ve Mudurnu I. Bayezid Camii'ni örnek verir.

⁹⁹ Ülgen bu medrese için, "Harap haldedir, eğer restorasyon yapılmazsa Bizans başlıkları daha fazla tahrip olacaktır." yazmıştı. Saha gözlemi kapsamında görmüş olunan medrese, Fatih Belediyesi tarafından yenilenmiş; doktora ve lisansüstü öğrenciler için çalışma ve araştırma alanı olarak kullanıma açılmıştır.

İstanbul'un eski Lycus (Likos), sonraki adıyla Bayrampaşa Deresi vadisinin güneyinde yer alan ve Kserolofos (Kuru Tepe) denilen yedinci tepesinde yer alan (Eyice, 1993a, s.306), sonraları Avrat Pazarı olarak nam salan bölgededir. Arcadius forumu, II. Theodosius zamanında düzenlenmiştir. II. Theodosius, babası Arcadius 'un kendi adına Gotlara karşı kazandığı zafer anısına diktirmek istediği fakat vefatı sebebiyle yarım kalan anıtsal sütunu tamamlamıştır. Sütunun üzerine babasının büyük bir heykelini yaptıran imparator ayrıca zengin bezemelerle de sütunu süsletmiştir. Çevresine çok sayıda dükkân ve galeriler yapılan meydan, Tauri Forumu ile de benzerlik göstermektedir. Yaşanan deprem ve yıldırım felaketinden sonra büyük zarar gören sütun, 740'ta üzerindeki heykelin yıkılmasıyla harap hale gelmiştir. İstanbul'un fethedilmesiyle Osmanlı Devleti, sütunun çevresini ahşap ev ve dükkanlarla çevrelemiş ve ismine "Avrat Pazarı" demiştir (Pekak, 1993, s.306). Sadrazam Dâvud Paşa, yaptırttığı külliye gelir getirmesi için kadınlara özel olan bu pazarda 108 dükkân yaptırmıştır (Kuban, 2021, s.313).

Fotoğraf 76. Arcadius Sütunu'nun Bugünkü Hali (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Caminin mahallesi vardır. Bu caminin büyük kapısı üstünde bir mahkeme olduğu söylenir. Önceleri Saraçhane civarında olan mahkeme sonradan buraya nakledilmiş (Ayvansarayî, 1989, s.143).

Şehrin kara surları tarafına kadar uzanan mahallelerinin oluşumuna imkân veren bu külliye bu bölgelerdeki gelişmenin ürünüdür. XV. yüzyıl sonlarına doğru bu bölgenin de artık önem kazandığını göstermesi açısından kıymetlidir.

6.3.5. Kocamustafapaşa Camii ve Külliyesi (1486)

Koca Mustafa Paşa'nın ikisi de kiliseden çevrilme olmak üzere aynı isimle anılan iki külliyesi vardır, İki caminin de mahallesi vardır. Diğer cami Ayvansaray 'da kale duvarına bitişiktir (Ayvansarayî, 1987, s.224, 230-1).

Mustafa Paşa, Fransız asıllı olup Sultan II. Bayezid devrinde saç tıraşı yapmaktaki mahareti sebebiyle Saltanat iddiasında bulunan Cem Sultan'ın yanına sızıp zehirli usturayla onu tıraş edip Cem Sultan'ın ölüm emrini yerine getirmiştir (Ayvansarayî, 1987, s.229).

Halk arasında Sümbül Efendi Camii¹⁰⁰ olarak da bilinir. Bugün kendi anıyla anılan mahallede bulunur. Cami, XV. yüzyıl sonunda inşa edilmiştir. Kenti şenlendirme politikası gereği Ayios Andreas Manastırı'ndan çevrilmiştir (Kuban, 2021, s.278). Bu külliye önce inşa edilen Dâvud Paşa Külliyesi ile birlikte Türklerin yerleştiği geniş alanların merkezi olmuşlardır.

Ayios Andreas, Bizans halkına Hristiyanlığı kabul ettirdiğine inanılan havarîlerdendir. Manastırın ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte VI. Yüzyıla ait

---

¹⁰⁰ Saha gözlemi amacıyla gidildiğinde, adeta kendi içinde bir dünya yaratmış, sürekli ziyaretçisi olan bir mekânla karşılaşmıştır. Mahalle dokusu içinde kalmış olsa da sanki tüm sokakları kesiştiği ve herkesin işten çıkarken uğrayarak geçtiği bir yer izlenimi vardı. Atmosferi inanılmazdı.

olduğu düşünölen kalıntılar burada daha öncesinde bir ibadet yerinin varlığını kanıtlamaktadır. VIII. Mihael Paleologos'un yeğeni Teodora burayı ihya ettirmiş, bir kültür merkezi haline getirmiştir. Hayatının son yıllarını burada geçirmiş, ölünce de buraya gömülmüştür. XIII. yüzyıldaki bu ihya ediş bugünkü camiye oluşturan kilisenin yapılması açısından önemlidir (Eyice ve Tanman, 1994, s.30).

Fotoğraf 77. Kocamustafapaşa Camii ve Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Ayios Andreas Kilisesi, nüfusu az bir bölgede bulunduğö için fetihten sonra camiye çevrilmemiştir. 1486'da Koca Mustafa Paşa, camiye çevirmiştir. Kilisenin camiye dönüştürölmesi ve açılışı sırasında II. Bayezid ile devlet ileri gelenleri, hatta yabancılardan Cenevizli Menovino'nun da katıldığı büyük tören yapılmıştır. Halveti tarikatından Şeyh Yusuf Sinan Efendi veya kısaca Sünböl Sinan Efendi'den dolayı

Sümbül Efendi adıyla da bilinir. Manastırın Bizans'ın son döneminde faal olduğu, Konstantinopolis'ten geçen Rus hacılarının yol anılarında bu manastırı ziyaret ettikleri ve şifalı diye bahsettikleri söylenmektedir. Hz. Hüseyin'in kızlarına ait olduğuna inanılan Çifte Sultanların açık türbesi de avluda bulunur. İstanbul'da bir başka benzerine rastlanılmayan Zincirli Servi, devrilmemesi için ahşap desteklerle takviye edilmiştir (Eyice ve Tanman, 1994, s.31, 33).

Fotoğraf 78. Çifte Sultanlar (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Bizans'tan, erken İslam döneminden, Osmanlıdan izler taşıyan bu külliye gerek çevresinde oluşturduğu mahalle kültürü gerek kullanılan devşirme malzemenin verdiği atmosfer gerekse Sümbül Efendi'nin efsanevi kişiliğinden yayılan menkıbelerle şehircilik tarihinde ve folklorik kültürde kıymeti bilinmesi gereken bir kültürel mirastır. Tekkelerin İstanbul'un fethinden sonra şehrin imar ve iskânının yanı sıra halkın inanç dünyasındaki yerinin ne kadar önemli olduğunu gösteren örneklerdendir. Kiliseden camiye,

manastırdan tekkeye dönen bu oluşumlara mekânsal süreklilik¹⁰¹ olarak bakmak gerekir. Misyonun devam etmesi kültürel zenginliktir.

6.3.6. Firûz Ağa Camii (1490-1)

Divanyolu'nun Atmeydanı ile ve bir zamanlar Mese'nin Hipodrom ve Augusteion ile birleştiği noktada fetihten kırk yıl sonra inşa edilmiştir (Kuban, 2021, s.274). Banisi II. Bayezid'in hazinedarı Firuz Ağa'dır (Ülgen, 1966, s.46). Sultanahmet civarında mahallesi vardır (Ayvansarayî, 1987, s.213).

Fîrûz Ağa Camii için birçok mülk vakfedilmiştir. Bunların cami çevresinde oluşu, etrafının öncesinde dükkânlarla çevrili olduğunu gösterir. Cadde üzerindeki ahşap dükkânlar Fîruz Ağa Çarşısı olarak da tanınmıştır. Hoca paşa yangınında yanan dükkanlar Divanyolu genişletildiği için tekrar yapılmıştır. Bizans döneminden kalan Binbirdirek Sarnıcı'nın caminin vakıfları arasında oluşu da ilginçtir (Eyice, 1996, s.136).

Kent fethedildikten sonra mahalle ve Türk- Müslüman kimliğinin oluşumuna katkıda bulunmuş bir camidir. Tek kubbeli bir cami olup oldukça oranlı ve zariftir.

Fotoğraf 79. Fîrûz Ağa Camii (Eyice, 1996, s.136)

¹⁰¹ Yazara göre süreklilik sadece mekânı değil atmosferi de etkilemektedir. Ögeler farklı dinlere ait olsa da hissedilen ortaklık günümüzde de canlılığını korumaktadır.

Cami, çok önemli bir konumda durmaktadır. Fethi takip eden ilk yıllarda yapıldığı için bu prestijli konumda inşa edilebilmiştir. Sonraki yıllarda padişah eşlerinin, kızlarının dahi bu itibarlı konumları kullanamadıkları göz önünde bulundurulursa Fîrûz Ağa'nın camisinin özel konumu daha iyi anlaşılacaktır.

6.3.7. Âtik Ali Paşa Külliyesi (1509-10)

Ayvansarayî'de Sepetçiler Camii olarak da geçer. Atik Ali Paşa, Kariye Camii'ni de vakfedendir (Ayvansarayî, 1989, s.203). Külliye'nin Çemberlitaş civarında mahallesi vardır (Ayvansarayî, 1989, s.205).

Suriçi-Divanyolu'nda geç Roma döneminde İmparator I. Constantin'in kendi adına inşa ettirdiği beyzî (oval) Constantin Forumu'nun yerine inşa edilmiş olan Çemberlitaş- Âtik Ali Paşa Külliyesi, vakfiyesine göre 1509-10 tarihlerinde yapılmıştır. Ayvansarayî caminin yapım tarihini 1496-7 olarak verse de hem vakfiyesi hem de Ali Paşa'nın veziriazam olmadan önce böyle büyük bir cami yapamayacağı göz önünde bulundurulursa bu tarih doğru görülmemektedir (Eyice, 1991a, s. 65).

Günümüzde Çemberlitaş olarak bilinen, yapıldığı dönemde meydanı süsleyen ve üzerinde imparatorun heykeli bulunan porfir anıt, ayaktaadır. Forumu çevreleyen revakların sütunları külliye inşa edilirken kullanılmıştır (Eyice, 1991a, s.66). Hadım Ali Paşa olarak da bilinen bani, II. Bayezid Dönemi'nin önemli devlet adamlarındandır. Khorâ Manastırı Kilisesi, onun tarafından Kariye Camii'ne çevrilmiştir (Kuban, 2007, s.209). Caminin yanında ya da yakınlarında kervansaray, medrese, imaret ve dükkânların varlığı vakfiyesinde belirtilmiştir (Eyice, 1991a, s.65). Bizans mirası alanları Türk-İslam eserleriyle doldurmak isteyen hanedan üyeleri, ilk dönemlerde statüsü yüksek bir yer olmasına rağmen burada bir vezirin külliyesi yapmasına müsaade etmiştir. Bu da baninin devlet kademesinde ve padişah nezdinde ne kadar önemli olduğunun ipuçlarını verir. Fakat daha sonraki dönemlerde yer sıkıntısı yaşanacak olan Divanyolu hattında daha küçük ölçekli yapılar inşa edilecektir. Bunlar cami odaklı külliyelerin yerine medrese odaklı külliye'lere geçiş şeklinde okunabilir. Atik Ali Paşa Külliyesi, İstanbul'un en hareketli ana caddesi üzerindedir (Mese-Divanyolu), şehrin en eski eserlerinden biri olarak Türk mimarlık tarihinin değerli bir temsilcisidir.

Fotoğraf 80. Çemberlitaş Âtik Ali Paşa Külliyesi (Aslanapa, 2004, s.136)

6.3.8. Hadım İbrâhim Paşa Külliyesi (1551)

Hadım İbrâhim Paşa Külliyesi, Fatih ilçesinde Silivrikapı mahallesinde, Kanuni devrinde Anadolu beylerbeyi ve kubbe veziri olan Hadım veya Tavâşî lakabı ile bilinen İbrâhim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Mimarı Mimar Sinan'dır. Külliye; cami, mektep, açık türbe, çeşme ve hamamdan oluşmaktadır (Eyice, 2000, 341-2). İstanbul'un kara surları üzerindeki Silivrikapı'nın iç yüzünde bulunan külliye, erken XVI. yüzyıl vezir camilerinde riayet edilen adap kurallarıyla uyumludur (Necipoğlu, 2013, s.526).

Fotoğraf 81. Hadım İbrahim Paşa Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Bani, camisinin yanına bir medrese yaptırtmamıştır. Medresesini Cerrahpaşa semtinde, İsakapısı denilen yerdeki bir Bizans şapeli harabesinin yanına yaptırmıştır. Mimar Sinan yapılan arazinin topoğrafyasına uygun zarif bir medrese yapmıştır. Şapel de mescit haline getirilmiştir. Fakat günümüzde ikisi de harap durumdadır (Eyice, 2000, s.342). Dönemin şenlendirme politikası gereği mescide çevrilmiştir, fakat mahallesi yoktur. Bostanlarla çevrili bir arazide yer alan külliye (Okçuoğlu, 1994, s.491), İstanbul'un kara surlarının da dibindedir. Bizans'ta surların kapılarına bulundukları yol

üzerindeki yerin ismi verilirdi. Burası da Silivri'ye giden yolun üzerinde olduğu için Silivrikapı (Porta Pege) adını almıştır. Şehir surlarının en işlek girişlerinden birinde odağı oluşturur (Necipoğlu, 2013, s.527).

Fotoğraf 82. Hadım İbrahim Paşa Külliyesi Avludan Surlara Bakış
(Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

6.3.9. Beşiktaş Sinan Paşa Külliyesi (1555-6)

Beşiktaş Caddesi ile Barbaros Bulvarı'nın birleştiği noktada bulunan Sinan Paşa Külliyesi (1555-6), Mimar Sinan eseridir. Cami, medrese, mektep ve çifte hamamdan oluşmaktadır. Yapının banisi Kanuni döneminin Kaptanıderyası Sinan Paşa, külliye tamamlanmadan vefat etmiştir (1553). Bu sebeple istediği türbe yapılamamış ve Sinan Paşa, Üsküdar Mihrimah Sultan haziresine defnedilmiştir (Gündüz, 2009, s.232). Sinan Paşa sadrazam Rüstem Paşa'nın kardeşidir. Barbaros türbesinin karşısındadır. Plan itibariyle Edirne Üçşerefeli 'ye benzer (Ülgen, 1966, s. 92). Sinan, burada ilk defa avlu revaklarının arasına medrese odaları yerleştirmiştir (Gündüz, 2009, s.233). Osmanlıda

şadırvanlı avlu uygulaması padişah camilerine özgü bir durum olmasına rağmen Sinan medreseyi avlu ile birleştirip bir görkem yakalamıştır. Bu da Sinan'ın akılcı çözümlerindedir.

Mimar Sinan'ın Galata surları dışında kaptan paşalar için yaptığı hiçbir caminin ön örneği yoktur. Mimar Sinan, denizci olan gazi banileri için gaza ideoloji mantığıyla paralel olarak arkaik tasarımları yeniden yorumlama yoluna gitmiştir (Necipoğlu, 2013, s. 557). Bu camisinde Edirne Üçşerefeli 'yi yineleyen ama aynı zamanda yenileyen de bir tasarım ilkesi ortaya koymuştur. Tasarımından daha ziyade önemli olan, Sinan'ın bani-konum ilişkisini bu külliye de çok iyi göstermiş olmasıdır. Külliye, Beşiktaş'tadır. Beşiktaş ki Donanma-yı Hümayun'un sefere çıktığı yerdir (Kuban, 2007, s.327). Bizans döneminde önemli bir liman olan bölgede kaptanpaşaların sarayları da yer alır. Barbaros Hayreddin'in Türbesi ya da Kılıç Ali Paşa Külliyesi'nin buraya yapılma sebebi budur.

Fotoğraf 83. Sinan Paşa Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

İstanbul'un fethinden sonra Beşiktaş, Osmanlı donanması ile olan ilişkisinden dolayı gelişmeye başlamıştır. Barbaros Hayreddin Paşa'nın Beşiktaş'ta bir yalıda

oturması, burada çeşitli yapılar inşa etmesi ve ölünce buraya gömülmesi gibi sebepler Osmanlıda bir geleneğin oluşmasını sağladı. Sonraki zamanlarda Beşiktaş, kaptanpaşaların yalılarının bulunduğu yer oldu (Artan, 1994b, s.162). Sinan Paşa da Barbaros'tan sonra Beşiktaş'ta bir külliye inşa ettirip bu geleneği başlatmıştır. Necipoğlu'na göre, Sinan Paşa'nın külliyesinin “denizlerin kurdu” Barbaros Hayreddin'in türbesinin tam karşısına yapılması tesadüf değildir (Necipoğlu, 2013,s.557).

Fotoğraf 84. Kaptanıderya Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Her yıl mayıs ayının başında Akdeniz'e açılan Osmanlı donanması, Haliç'ten Beşiktaş'a gelip demir atar, Barbaros ile diğer ünlü denizcilerin türbelerini ziyaret ederdi. Ziyaretten bittikten sonra Sarayburnu'ndan geçerek Sultan'ı top atışıyla selamlar ve Akdeniz'e açılırlardı (Artan, 1994b, s.162). Necipoğlu, kaptan paşaların atanma olayının Barbaros'un türbesinde gerçekleşmesini de onun evliyalanmış ve artık kutsal kabul edilen

kişiliğiyle bağlantısına vurgu yapar (Necipoğlu, 2013, s.557). Sinan Paşa Külliyesi bugün bile çok önemli bir konumdadır. Karşı kıyıdaki başka bir Sinan yapısı olan Mihrimah Sultan Camii ile bir anlamda da türbesi ile karşı karşıyadır (Necipoğlu, 2013, s.564).

Sinan Paşa Külliyesi, denizcilerin yaşadığı bu mevkide bir mahalle oluşturulmuştur. Bunun yanında donanmanın toplu namaz kılabilceği kadar geniş bir alana da sahiptir. Barbaros Hayreddin'in türbesi karşısına inşa edilen Sinan Paşa Külliyesi, mahalle oluşturmaının yanında, denizcilerin piri kabul edilen Barbaros'un kutsiyetiyle sembolik anlamlar taşıyan bir mevkiye inşa edilmiştir. Daha önce cami yapılmamış bu mevki, Sinan Paşa Külliyesi ile imar edilmiş; buranın Müslümanlaşmasını sağlamıştır. Nüfusun arttığı ve yerleşmenin sıkıntılı olmaya başladığı bu zamanlarda bu külliye yapısı bir yerleşim yeri açılmasını sağlamıştır.

Sinan en önemli yapılarını banilerinin statüsünü gözeterek şehrin en görünür yerlerine, tepelere yapmıştır. Sinan'ın tepelerden sonra önemsedığı arazi tipi sahillerdir. Şehir için hem ulaşım anlamında hem de görsel olarak uygun yerlerdir. Sinan Paşa, Kılıç Ali Paşa, Barbaros Hayreddin Paşa, Rüstem Paşa, Azapkapı ve Kadirga Sokullu gibi kaptanıderyalara yaptığı külliyeler ve türbeler deniz kenarındadır (Günay, 2021, s.66). Bu da bani-konum ilişkisine verilecek en güzel örneklerdendir. Sahil seçimi banisinin dışında denizden ulaşımın kolaylığı ve görsel zenginlik açısından da tercih ettiği mekânlardır

6.3.10. Eminönü Rüstem Paşa Külliyesi (1562)

Kanuni'nin damadı ve dönemin sadrazamı Rüstem Paşa'nın, kendi adına yaptırttığı külliye, İstanbul ticaretinin adeta kalbine inşa edilmiştir. Şehrin Haliç tarafından kıyı silüetinde de önemli bir yerdedir.

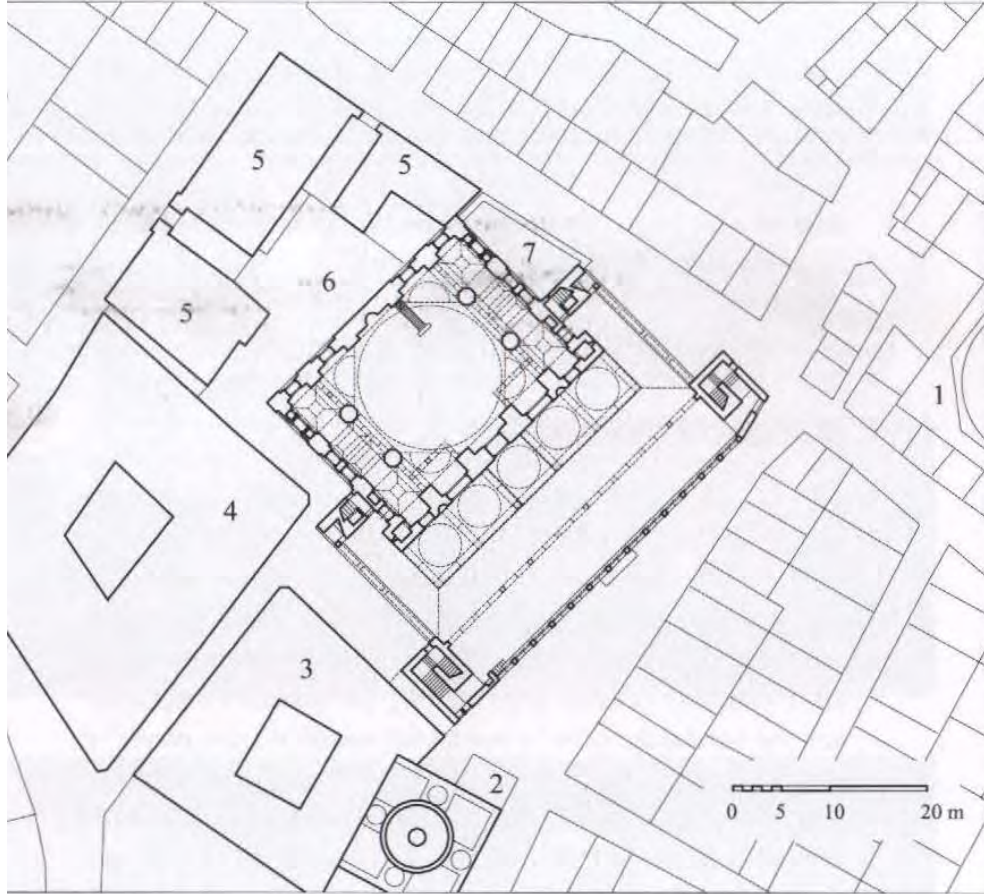
Fotoğraf 85. Rüstem Paşa Camii'nin Süleymaniye Camii ile İstanbul Silüetinde
Görünümü

(Necipoğlu, 2013, s. 432)

Cami, şehir silüetinde Süleymaniye'nin altındadır (Necipoğlu, 2013, s.433). Bu sembolik olarak Sultan Süleyman'ın gölgesine yerleşmek şeklinde okunabileceği gibi Sultan ve damadının statü farkının İstanbul silüetine yansımaları yorumu da yapılabilir.

Eyice, Osmanlı döneminde inşa edilen külliyelerde yapının imar edildiği çevre ve arazi şartlarına uygun dükkanlar da araya sıkıştırılır, der (Eyice, 1989, s.172). Caminin yapıldığı konum uygun olmamasına rağmen burada dükkânlar Sinan'ın becerisi sayesinde yapılmıştır. Tahtakale'de Uzunçarşı'nın sonunda inşa edilen külliye (Ülgen, 1966, s.90), yoğun bir ticaret ve iş ağının içinde, iki ticaret aksının kavşağındadır. Dolayısıyla cami kotu yüksek tutulup alt kısma dükkanlar ve yanına da ticaret hanı yapılmıştır (Eyice, 1989, s.172). Külliye eskiden Venediklilere verilen arazide

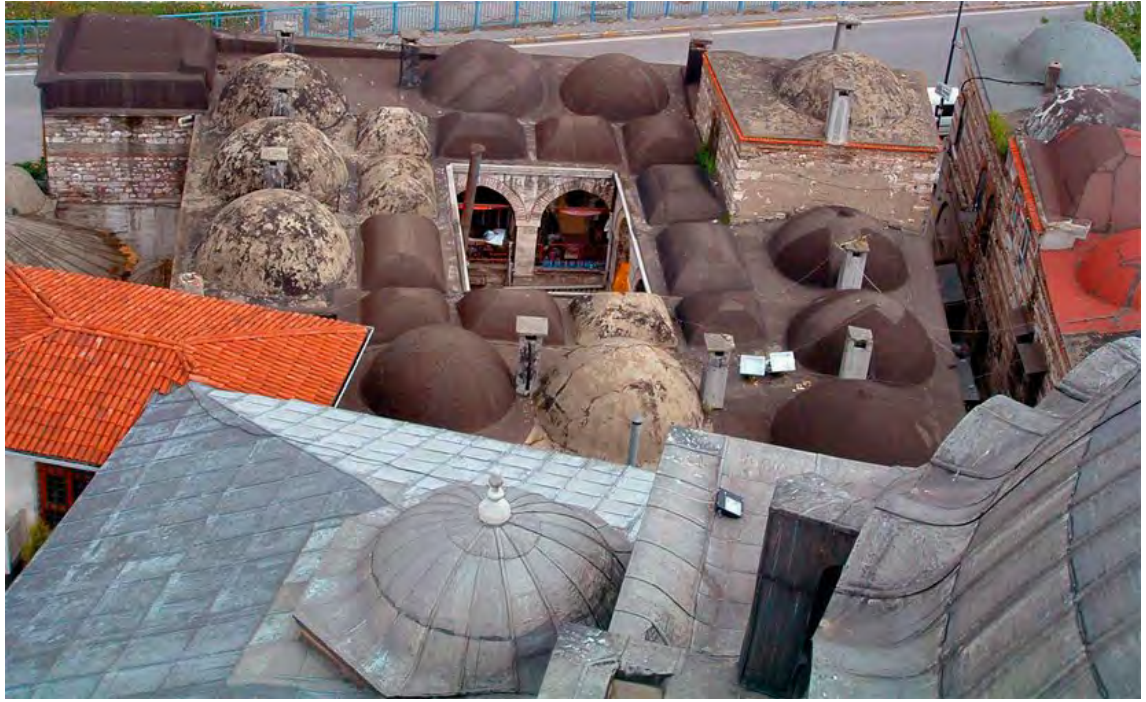
Tahtakale'dedir (Yerasimos, 2000, 281). Daha sonra buraya Hacı Halil Ağa isimli bir hayırsever mescit yapmıştır. Rüstem Paşa, bu mescidi yıkıp malzemeleriyle Mimar Sinan'a Yenibahçe'de tekrardan yaptırmış (Necipoğlu, 2013, s.428); mescidin yerine de kendi fevkani külliyesini inşa ettirmiştir. Bu külliye bir mahalle meydana getirmemiştir (Ayvansarayî, 1987, s.153).

Plan 6. Tahtakale Rüstem Paşa Camii Planı (Necipoğlu, 2013, s.430)

1. Daha önce mevcut olan hamam. 2. Uzunçarşı başındaki şadırvan,
3. Küçük Çukur Han, 4. Büyük Çukur Han, 5. Burmalı Han (Şariat Mahkemesi),
6. Mahkeme avlusu, 7. Mezarlık haziresi.

Caminin güney ve doğu cephelerini kuşatan üç ticarî hanı caminin vakfindandır. Hangi üç han olduğu bilinmese de Kurşunlu ya da Zindan Han olarak tanınan, Bizans dönemi deniz surunun zindan kulesinin bitişiğindeki han olma ihtimali vardır (Necipoğlu, 2013, s.429). Caminin Haliç tarafında yer alan hanlardan Büyük Çukurhan ve Küçük Çukurhan'ın dışa açılan dükkanları bulunmaktaydı (Tokay, 2008, s.292). Medresesi de külliye'nin bir parçası olmasına rağmen arazinin şartlarından dolayı biraz uzağa inşa edilmiştir (Eyice, 1989, s.172).

Fotoğraf 86. Küçük Çukurhan (Tokay, 2008, s. 292)

Sinan, İstanbul tepelerine yerleştirdiği camilerde kente görsel bir karakter kazandırırken daha küçük boyutlu camilerinde ise deniz ulaşımının sağladığı kolaylıktan ötürü deniz kenarlarını tercih etmiştir (Günay, 2021, s.24). Mesela, ticaret bölgesinin içinde olan Rüstem Paşa Camii'nin iki katlı tasarlanması bu savı destekler. Camiyi üst kota alan Sinan, mevcut sahil surlarının üzerinden camiye manzara sağlamaktadır. Alt katı ise ticaret bölgesi için dükkânlara ayırması onun kent tasarımında ne kadar akılcı ve işlevsel eserler ortaya koyduğunun kanıtıdır (Günay, 2021, s.24).

Necipoğlu'nun tabiriyle biraz cimri olarak bilinen finans dehası Rüstem Paşa'nın başkentin en hareketli limanı ve çarşısının orta yerinde konumlanan camisinin başka yerde olması düşünülemeyeceği gibi ona ticarî girişimciliğini yansıtan bundan daha güzel bir anıt da yapılamazdı (Necipoğlu, 2013, s.432). Enderunlu olan paşa (Ülgen, 1966, s.90) sıradan bir paşa olsaydı, Mihrimah 'la evlenmeseydi yine de bu kadar prestijli, görkemli, anıtsal bir mabet yapabilir miydi? Necipoğlu'nun adap kodlarınca cevabı hayırdır. Servetiyle söz sahibi olan Rüstem Paşa, selatin olmayan camiler içinde en büyük kubbeye (çapı 15,2 m) ulaşan kişidir (Yerasimos, 2000, s.281). Kuralları zorlamıştır. Üsküdar Mihrimah'ın son cemaat yerinin önündeki çifte revak burada da kullanılmıştır. Statüsü hakkında bu detaylarla bilgi sahibi olunabilir. Ne var ki kardeşi Sinan Paşa Beşiktaş'taki külliyesinin bitimini nasıl göremediye Rüstem Paşa da güzel camisinin bittiğini göremeden vefat etmiştir.

6.3.11. Kadirga- Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi (1571)

Osmanlı İmparatorluğu'nun en ünlü sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa'nın ve eşi İsmihan Sultan'ın İstanbul'da çok önemli iki külliye yapısı vardır: 1571 tarihli Kadirga Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi ve 1578 tarihli Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi. İlk tamamlanan cami, devlet kademesindeki görevlerine ve damat paşa olmasına atıfla İstanbul'un prestiji en yüksek mevkiinde Atmeydanı'nın arkasında, Sokullu Sarayı¹⁰²'nin hemen yanındadır. Cami, bir Bizans kilisesinin yıkıntıları üzerine kurulmuştur (Yerasimos, 2000, s.285). Yapının kitabesinde ismi tam olarak bilinmese de araştırmalarda, bu kilisenin adının Azize (Hagia) Anastasia Kilisesi olduğu ileri sürülmüştür (Tanman, 2009b, s.360).

On dört yıl boyunca üç padişaha kesintisiz veziriazamlık yapan Sokullu, 1579'da öldürülmüş ve Eyüp'teki anıtsal türbesine gömülmüştür. Sokullu'nun eşi II. Selim'in kızı İsmihan Sultan ise annesi Nurbanu Sultan ve kardeşleri eşliğinde babasının

---

¹⁰² Sonrasında bu mevkiye Sultanahmet Camii'ni yaptırmak isteyen I. Ahmed tarafından bu saray, Sokullu'nun oğlu İbrahim'den 1609'da satın alınacaktır (Necipoğlu, 2013, s.444).

Ayasofya'daki türbesine defnedilmiştir (Necipoğlu, 2013, s.442). İsmihan Sultan ve Sokullu'nun evliliklerini Necipoğlu, Sinan Çağı kitabında (2013) detaylarıyla anlatır¹⁰³.

Kadırga Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, 1571'de Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Sinan'ın en güzel camilerindendir (Ülgen, 1966, s.93). Edirnekapısı'ndaki Mihrimah Sultan Külliyesi ile Kadırga'daki Sinan Paşa Külliyesi avlunun etrafını medrese hücrelerinin sarması yönüyle aynıdır (Eyice, 1989, s.172). Külliye; cami, medrese, tekke, dükkânlar ve çeşmeden meydana gelmiştir (Tanman, 2009b, s.360).

İsmihan Sultan'ın vakfiyesinde caminin hanım sultan tarafından vakfedildiği yazmasına rağmen, yapının Sinan biyografilerinde de Sokullu tarafından yapıldığı yazılır. Diğer hanedan kadınlarının eserleri kendi isimleriyle geçerken İsmihan Sultan'ınkilerin adı geçmez. İsmihan Sultan'ın Nurbanu Sultan, Şahsultan, Mihrimah Sultan ve Hürrem Sultan gibi hanedan kadınlarından daha geride kalan kamusal rolüne atıfla isminin silinmesiyle de adeta iddiasız bir bani olduğu ima edilmektedir. Hâlbuki durum hiç de öyle değildir. İsmihan Sultan bir padişah kızı olduğu için halası Mihrimah kadar olmasa da büyük bir servete sahiptir. Fakat İsmihan'ın küçük kardeşi Şahsultan'ın adı da kocasıyla birlikte yaptırdıkları Zal Mahmud Paşa olarak bilinen külliye de geçmemektedir. Kaldı ki Kadırga'daki külliye Sokullu Mehmed Paşa eşine armağan ettiğini ifade etmesine rağmen bu ifade de Sinan'ın otobiyografik eserlerinde geçmemektedir (Necipoğlu, 2013, s.450-1). Buradan anlaşılan şudur ki, hanım sultanlar eşleriyle bir yapı inşa ettiklerinde, hanım sultanların baniliği kocalarının isminin önüne dahi geçmemektedir.

---

¹⁰³ Ayrıntılı bilgi için (Necipoğlu, 2013, ss.441-492).

Fotoğraf 87. Kadırgalımanı İsmihan Sultan ve Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi
(Necipoğlu, 2013, s.452)

Külliye, Marmara Denizi'ne bakan o dönemde var olan Kadırga Limanı'na yakın inşa edilmiştir. Bizans döneminde Kontoskalion ismiyle tersaneye dönüştürülen limanın antik adı Iulianus Limanı'ydı (Necipoğlu, 2013, s.451). Limana yakın inşa edilen bu yapıyı Sokullu'nun kaptanıderya vasfıyla bağdaştırmak mümkündür.

Osmanlı Devleti, Kadırga Limanı'nı Fatih'in kurduğu tersane genişletinceye kadar kullanmıştır. Kadırga Limanı'nın bir kısmını dolduran Sokullu, burayı kendi sarayının kapısının açıldığı Kadırga Meydanı isminde bir kamusal alan yapmıştır (Necipoğlu, 2013, s.451). Kadırga'daki cami, İsmihan Sultan ve Sokullu çiftinin saraylarına yakın olduğundan aile mescidi şeklinde de tanımlanabilir. Bu, Hristiyan geleneğindeki aile şapeli kavramı gibi düşünülebilir (Kuban, 2007, s.317).

Sinan'ın inşa ettiği her yapıda bir parça Selimiye bulmanın mümkün olduğunu belirten Kuban (Kuban, 2007, s.301), simgesel şemalarla hareket ettiği Şehzade ve Süleymaniye'den sonra kurgularını hep Selimiye'de yapmak istediği çokgen şemaya göre kurgulamıştır. Kadirga'daki Sokullu Camii de bu denemelerin küçük boyuttaki zirvesidir. Nitekim Goodwin, Kadirga Külliyesi'ni Sinan'ın vezir vakıfları içinde bir başyapıt olarak tanımlar (Goodwin, 2012, s.338). Sinan'ın sanatının zirvesi sayılan Selimiye, bir yerde Sokullu Camii'nin nihai sonucudur.

İsmihan Sultan'ın annesi Nurbanu Sultan'ın Âtik Valide Külliyesi yeni bir yerleşim yeri kurma motivasyonu ile yapılmışken, Kadirga'daki Sokullu Külliyesi var olan bir yerleşim yerinde halkın ihtiyaçları gözetilmiştir. Âtik Valide'deki gibi kervansaraylı bir imareti olmayan külliye, medrese ve zaviyesiyle bir şehir külliyesi tasarımıındadır (Necipoğlu, 2013, s.452). Eyice, caminin dışına ve yan tarafta yapılan tekke-zaviyenin şehir dokusuna uyarak simetriden kaçan bir düzenlemeye göre yapıldığını belirtir (Eyice, 1989, s.172). Banilerin tekkeyle olan bağlantısı bu düzenlemeyi yapmak istemelerini sağlamış olabilir. Anıtsal bir derviş zaviyesi Necipoğlu'na göre büyük bir yeniliktir (Necipoğlu, 2013, s.452). Tekke, Klasik dönemden kalan nadir tarikat yapılarındandır (Tanman, 2009b, s.362).

Kadirga'daki caminin inşaat kitabesindeki fetih vurgusu önemlidir. Akdeniz'de deniz savaşlarının olduğu bir dönemde fetih teması dönemin zihniyetiyle bağdaştırılabilir (Necipoğlu, 2013, s.450). Bu yıllarda artışa geçen Hristiyan-Müslüman rekabeti de bu vurguda etkili olabilir. İsmihan Sultan'ın Kabe'den getirttiği taşları süsleyerek yaptırdıkları ibadethanenin çeşitli noktalarına yerleştirmesiyle fetih temasını ve İslam'ın gücünü bu yolla ifade etme amacı taşımış olmalıdır.

Külliyenin camisi ve avlusu bir platform üzerine yükselir. Bu Sinan'ın görünürlük adına uyguladığı bir sistemdir. Yapının sultanî iz taşımayan kubbe ve minareleri vezir camilerindeki adap kodlarıyla örtüşür. Fakat, avludaki yedi kubbeli revaklar İsmihan Sultan'ın hanedan mensubiyetine atıftır (Necipoğlu, 2013, s.454). Halası Mihrimah'ın

Edirnekapı'daki camisinde de görülen bu durum, Rüstem Paşa ve Kara Ahmed Paşa'nın camilerindeki beş kubbeli revaktan elbette ki daha prestijlidir.

Goodwin'e göre bu caminin ünlenmesinin sebebi çinileridir. Devamında ise, her ne kadar bir yapıda çini gibi güzel süslemeler ağır bassa da eğer yapı bunu taşıyamıyorsa ve taşırken kimliğini kaybetmiyorsa sağlam bir anıttır (Goodwin, 2012, s.341).

Kadırga Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, banisinin mesleğiyle ilintili birkaç eserden biridir. Eşi İsmihan Sultan ile birlikte Sokullu Mehmed Paşa'nın kentin en eski noktasında inşa ettirdikleri bu prestij yapısı, devletteki önemli mevkilerinin ve yönetimdeki güçlerinin en sembolik ifadesidir.

6.3.12. Piyâle Paşa Külliyesi (Tersane Camii) (1573)

Beşiktaş Kaptanıderya Sinan Paşa Camii'nin Edirne Üçşerefeli Camii planında yapılması gibi Beyoğlu Piyâle Paşa Camii de arkaik bir planı yeniden yorumlamıştır. Osmanlı Devri'nin eski ulucamileri tarzında çok birimli, altı kubbeli olarak inşa edilmiştir. Mimar Sinan'ın üslubuna aykırı olan bu yapı, mimarbaşının ve baninin kişisel zevkine yorumlanır (Necipoğlu, 2013, s.564). Kasımpaşa tersanesinin ardındaki tepede inşa edilen külliye'nin konumunu banisinin mesleğiyle ilintileyebilmek mümkündür.

Külliye'nin inşa edildiği yer, Haliç'in kuzeyinde Piri Paşa deresinin oluşturduğu vadinin derinliklerinde Okmeydanı'nın eteklerindedir. Kasımpaşa'nın merkezinden oldukça uzaktadır. XX. yüzyılın ortalarına kadar iskân olmayan bir bölgedir (Tanman, 2007, s.297). II. Selim'in kızı Gevheri Sultan'la evlenip saraya damat olan Piyâle Paşa, Enderun'da yetişmiştir. Hırvat ya da Macar asıllı olduğu söylenmektedir. Kasımpaşa'da Kozludere mevkiinde bulunan cami, XVI. yüzyılın en güzel çinilerine sahipti. Maalesef ki çiniler sökülerek Louvre Müzesi'ne götürülmüştür (Ülgen, 1966, s.87). Cami, Piyale Paşa'nın denizci kimliğine gönderme yapacak biçimde tasarlanmıştır. Adeta minaresi gemi güvertesinden yükselen bir direk gibidir.

Fotoğraf 88. Piyâle Paşa Külliyesi (Tanman, 2007, s.298)

Külliye, XVI. yüzyılın ikinci yarısında belirgin nüfus artışı karşısında Kanuni, Tarihî Yarımada'daki yoğun nüfusu azaltmak adına, içlerinde Piyâle Paşa'nın da yer aldığı devlet adamlarına¹⁰⁴, farklı bölgelerde külliyeler inşa ettirmelerini istemiştir. Piyâle Paşa külliyesi için seçtiği yerde daha önceleri bir de tersane yaptırmıştır (Demiriz ve Tanman, 1994, s.255). Haliç kıyılarındaki gelişmelere paralel, yeni bir yerleşim merkezi olarak düşünülmüş bir mevkiye yapılmıştır. Piyale Paşa, Kasımpaşa deresinden yararlanarak Haliç'i bir kanalla içeriye bağlayıp bir mahalle projesi yapan ve hayata geçirmeye çalışmış bir devlet adamıdır. Kurulacak mahallenin merkezi de muhtemel ki külliyesi olmasını istemekteydi (Kuban, 2007, s.329). Yapacağı kanalla bu ücra bölgeyi iskâna uygun hale getirmeyi amaçlamıştır. Külliyeinin çevresinde oluşan mahalle pek uzun ömürlü olmamış, Paşa'nın vefatından sonra da kanalın bakımı ihmal edilmiştir. Sonraları selin taşıdığı alüvyonlar yatağı doldurup ulaşımı güçleştirmiş ve neticede mahalle terk edilmeye başlanmıştır. Mahalle yerini kırlara ve bostanlara bırakmıştır (Demiriz ve Tanman, 1994, s.255).

¹⁰⁴ Kasım Paşa, Ferhad Paşa, Ayas Paşa ve Piyâle Paşa (Kuban, 2021, s.315).

Fatih ve Bayezid dönemlerindeki ilk iskân faaliyetlerinden farklı olarak artan nüfus karşısında zaman zaman çözümler üretilmek istenmiş, yeni yerleşim yerleri açılmaya çalışılmıştır. Bu girişim başarısız olsa da günümüzde yoğun nüfusu barındıran bir mevkidedir ve mahalle Piyâle Paşa adıyla anılmaktadır.

6.3.13. Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi (1578)

Sokullu Mehmed Paşa, sadrazam olduğunda -Kanuni'nin ölümünden bir yıl önce olmuştur- Sinan başmimar olalı 27 yıl olmuştur. Toplumdaki prestiji dorukta olan Koca Sinan, Sokullu ve eşi İsmihan Sultan için İstanbul'da tam 32 bina inşa etmiştir (Kuban, 2007, s.358). Sokullu Mehmed Paşa'nın ikinci külliyesi Atatürk Köprüsü'nün Azapkapı yönüne yapılmış ve 1577/8'de tamamlanmıştır. Haliç'in kuzey kıyısında, Galata surları ile tersanenin arasına inşa edilmiştir (Yerasimos, 2000, s.285). Mimar Sinan yapısıdır. Camisinin içindeki çiniler çalınmış ve kaybolmuştur. Çalınan çiniler yerine, Kütahya çinileri konmuştur (Ülgen, 1966, s.94). Sinan'ın Azapkapı'daki bu camisi Galata sınırını belirler. Sinan'ın Kılıç Ali Paşa için Tophane'de yaptırttığı cami ise Galata'nın diğer sınırındadır (Kuban, 2012, s.317). Sinan'ın -elbette baniden bağımsız olmadan- yapı konumlarını okumak için yol gösterici olabilir.

Sokullu Mehmed Paşa, devletteki kaptanıderyalık kariyerinin (1546-1549) başında Hatay Payas'ta tersane yaptırmıştır. İstanbul'daki ikinci prestij camisi olan Azapkapı Camii'ni de Kasımpaşa tersanenin yanına inşa ettirmiştir. Tersaneyi genişletmiş ve hasbahçeden alınan arsayla tersaneyi büyötmüştür. İnebahtı yenilgisinden sonra kısa sürede donanmayı toparlamıştır (Necipoğlu, 2013, s.484). Yaşamının son günlerinde bu gençlik günlerinin anısına, devletin tersanesi ile yan yana olacak Azapkapı Camii'ni yaptırmıştır.

Külliye, Galata surlarının Kasımpaşa Tersanesi yakınında, sur ve deniz arasındadır. İsmi burada bulunan bir kapıdan almaktadır. Cenevizliler zamanında "Porta di San Antonio" olarak isimlenen kapı, XVI. yüzyılda tersanenin buraya gelmesi ve Türk Bahriye azeblerinin kışlasının o çevrede olmasından sebep "Azapkapı" ismini

almıştır. Cami bağlantı iskelesinin başında olduğundan şehrin en kalabalık ve işlek bölgelerinden birinde bulunmaktaydı (Eyice, 1991b, s.309).

Azapkapı'daki cami, Kadırga'da eşi İsmihan Sultan'la vakfettikleri camiden daha görünür ve deniz peyzajına daha hâkimdir. İki cami bu noktada birbirlerini tamamlarlar. Caminin kitabesinde Sokullu'yu anma özelliği vardır. Donanmayı yenilediği tersanenin gemi yapım atölyelerine yakınlığına da vurgu vardır (Necipoğlu, 2013, s.485). Bu cami, baninin kişisel isteğiyle ve hatıralarının hürmetine yapılmıştır.

Bu camide Kadırga'daki külliye'nin aksine revaklı avlunun yerini kapalı bir son cemaat yeri almıştır (Yerasimos, 2000, s.285). Cami, bugün Atatürk Köprüsü'nün gölgesindedir. Çok zor günler geçiren cami, restore edildikten sonra açılmıştır.

Fotoğraf 89. Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi (Eyice, 1991b, s.310)

Sokullu'nun prestij yapısının karşı kıyıdaki Süleymaniye ve Rüstem Paşa camileri ile olan diyalogu ve liman mahallelerinin dokusuyla bütünleşmesi yapıldığı dönemde elbette ki daha güçlüydü. İstanbul'un müthiş imar (!) faaliyetleri neticesinde adeta kendi kabuğuna çekilen cami ve akıbetinin ne olduğu bilinmeyen tersane, kültürel mirasımıza sahip çıkışımızın en muhteşem (!) örneklerindendir.

6.3.14. Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi (1581)

Konum itibariyle çok önemli mevkide bulunan Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi (1580), Sinan'ın mimarbaşılık mesleğinin kırkıncı yılında yapılmıştır. Galata tarafının en işlek iskele başlarından birinde kurulmuştur. Üsküdar Şemsi Paşa Câmii gibi kıyıya çok yakın ve sınırlı bir arsaya kurulan yapı; türbe, medrese ve hamamdan oluşmaktadır (Eyice, 1989, s.172; Kuban, 2007, s.331). İstanbul Limanı'ndaki gemilerden Beyoğlu tarafına çıkışı sağlayan en önemli iskelenin başında bulunması yapıyı daha da önemli hale getirir (Eyice, 2022, s.412). Banisi olan Kılıç Ali Paşa, III. Murad devrinde kaptanıderyadır. Bulunduğu semt dolayısıyla Tophane Camisi de denmektedir. Plan olarak Ayasofya'ya benzemektedir (Ülgen, 1966, s.61). Camii sadece plan olarak değil, ibadet mekânıyla da bir kilise görüntüsüne yaklaşıyordu (Kuban, 2007, s.331). Goodwin, caminin Ayasofya kadar büyük olmasa onunla çarpıcı benzerliklerinin olduğunu yazar (Goodwin, 2012, s.358). Külliye bu özellikleriyle Türkiye'de kiliseye en çok benzeyen cami olarak Osmanlı mimari tarihinde özel bir öneme sahiptir.

Enderun'da yetişen selefleri Sinan Paşa ve Piyâle Paşa'nın aksine, Kılıç Ali Paşa kaptanıderyalığa, tıpkı Barbaros Hayreddin gibi, gazi korsanların arasından gelip yükselmiştir. 1571 'de Sultan II. Selim ona "Kılıç" unvanıyla birlikte kaptanıderyalık vermiştir (Necipoğlu, 2013, s.575, 576). Paşa'nın külliyesinin yakınına inşa ettiği gelir getiren birçok yapı, Galata surlarıyla vakfettiği sahil sarayı arasında uzanarak buranın ticaret hacmini ciddi ölçüde genişletmiştir. Bu bölgede daha çok denizciler ve Tophane-i Âmire'nin personeli yaşıyordu. Külliye bu yörenin İslamlaşmasını sağlamıştır (Necipoğlu, 2013, s.578).

Fotoğraf 90. Tophane Kılıç Ali Paşa Camii İç Mekân
(Necipoğlu, 2013, s.584)

Fotoğraf 91. Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi (Eyice, 2022, s.412)

Osmanlı Devleti'nde şehrin başlıca iskelelerine bir cami bir de çeşme yapılıyordu. Bu usul gereği Galata tarafındaki en önemli iskele olan Tophane İskeleyi başında inşa edilmiştir. Binanın konumu seçilirken baninin denizcilik yaşamı göz önünde tutularak deniz kıyısına inşa edilmiştir (Eyice, 1994e, s.557). Deniz kıyısında olması baninin kişisel hatıra anıtı için özellikle kıymetlidir (Necipoğlu, 2013, s.579). Fakat meydana gelen değişiklikler sebebiyle cami bugün kıyıdan uzaklaşmıştır.

Galata'nın Tophane adlı varoşunda, sahildeki top dökümhanesinin önünde yer alan bu külliye, denizden kazanılan dolma bir arazi üzerine inşa edilmiştir (Necipoğlu, Külliye'yi çevreleyen şehir dokusundan geriye, 1732'de bir çeşme ilave edilen kamusal meydana dışında, pek az şey kalmıştır (Necipoğlu, 2013, s.579, 580).

Kılıç Ali Paşa'nın İtalyan olup da Müslümanlığı seçen arkadaşlarını da içeren Müslüman cemaate seslenmekle kalmayan cami, Tophane ve Galata'da ikamet eden Ayasofya hayranı Avrupalılara da hitap ediyordu (Necipoğlu, 2013, s.587). Bir selatin cami kadar gösterişli olan yapı hem selatin camilere hem Ayasofya'ya yaptığı göndermelerle Kılıç Ali Paşa'nın zafer anıtı olarak değerlendirilebilir. Değişmeyen, Sinan'ın sanatının gücünü bir kez daha göstermesidir.

6.3.15. Zal Mahmud Paşa Külliyesi (1580)

Surdışı'nda Eyüp ilçesi sınırlarında bulunan Zal Mahmud Paşa Külliyesi, III. Murad dönemi vezirlerinden Zal Mahmud Paşa ve eşi II. Selim'in kızı Şah Sultan tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Külliye; cami, iki medrese, türbe ve çeşmeden oluşmaktadır (Orman İ., 2013, s.109). Sokullu Mehmed Paşa ve İsmihan Sultan'ın aksine Zal Mahmud ve Şah Sultan birlikte medfundur.

Fotoğraf 92. Zal Mahmud Paşa Külliyesi Girişi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Eyüpsultan yolu üstünde yapılması ve araziye uyumlanması, Sinan'ın ustalığını göstermesi açısından kıymetlidir. Edirnekapı'daki Mihrimah'ın sur yüzünden küçülen avlu-medrese bölümünde yaptığı gibi simetrisizliği gizlemekten ziyade Zal Mahmud Paşa'da vurgulamayı tercih etmiştir (Yerasimos, 2000, s.292). Sinan'ın Şehzade'de kendini gösteren simetri anlayışı burada asimetrik bir uygulamayla noktalanmıştır (Yerasimos, 2000, s.295). Kitabesi olmayan külliye, ihtimal baninin ilk saltanat yıllarında yapılmıştır (Aslanapa, 1992, s.47). Yerasimos ve Aslanapa, bu asimetrikliği Sinan'ın ustaca hallettiğini düşünse de yapının tasarımındaki bazı acemilikler bu yapının Sinan'a ait olamayacağı konusunda araştırmacıları ikilemde bırakmıştır. Banilerinin statüleri düşünülecek olursa tasarımın Sinan tarafından yapıldığını (Kuban, 2007, s.334) kabullenmek gerekir.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Caminin kendine has fakat alışılmadık tasarımı ve medreselerin asimetrik yerleşimi Sinan eseri olduğu konusunda kuşkuya sebep olur (Necipoğlu, 2013, s.498).

Fotoğraf 93. Zal Mahmud Paşa Camisi ve Türbesi
(Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Vakfiyesi külliye'nin konumunu, deniz kenarındaki Eyyub el-Ensâri'nin türbesi etrafında gönül çelici ve keyif verici bir mahal olarak betimler (Necipoğlu, 2012, s.498). Eyüp Sultan, fetihten beri önemli bir Müslüman yerleşimi olmuş, devletin ileri gelenleri de dahil buraya gömülmek ve Eyüp Sultan'ın maneviyatından faydalanmak istemişlerdir.

Fotoğraf 94. Zal Mahmud Paşa Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Devlet erkânının Eyüp Sultan’da türbe yapmak istemesinin başka bir sebebi daha vardır. Zal Mahmud Paşa Külliyesi’nin türbe içermesi Surdışı konumuyla alakalıdır. Çünkü Suriçi’nde bir külliye yapılacaksa da içine türbe yapılması için padişahın özel izin vermesi gerekirdi. Çok az sayıda türbeye müsaade edilirdi (Necipoğlu, 2013, s.498). Prestiji yüksek olan Suriçi’nde her ne kadar padişah kızı ve kardeşi olursa dahi adap kuralları çoğunlukla ihlal edilmezdi.

Eyüp’te sahil saraylarının olduğu Eyüp’ün Surdışı peyzajıyla uyumlu caminin, taş-tuğla hatıllı duvar örgüsü camiye sarayımsı bir hava katmıştır (Kuban, 2007, s.504). Hatta İtalyan tarzı sarayları anımsattığı da söylenebilir.

Eyüp zaman zaman bazı değişiklikler yaşasa da manevî yönden Müslümanların ve ebedî uykusunu huzurla uyumak isteyenlerin statü fark etmeksizin mekânı olmuştur, olmaya da devam edecektir.

6.3.16. Üsküdar Şemsi Paşa Camii (1580-1)

III. Murad’ın veziri ve saray şairi olan Şemsî Ahmed Paşa, Üsküdar’da deniz kıyısında medreseli bir cami yaptırmıştır. Sinan, medresenin bir kanadını kıyıya dik, diğer kenarını paralel yerleştirmiştir. Camiyi de medresenin iki kanadı ile deniz kıyısı arasında kalan avlunun içine ve kible yönünü tutturmak için çapraz yerleştirmiştir. Topoğrafya organik bağ kurma açısından Sinan’ın başarısını gösteren bu külliye, avlu-medrese ve cami ilişkisinin bu şekilde yorumlandığı tek örnektir (Yerasimos, 2000, s.292).

Deniz kıyısına cami inşa etmek XVI. yüzyılın tipik bir eğilimidir. Bu camilerden günümüze ulaşanların büyük bölümü Sinan yapısıdır (Kuban, 2021, s.317). Şemsi Paşa Camii ile Sinan bu eğilime uyar. Baninin isteği de göz önünde bulundurularak denizin iki tarafından da görünürlüğü olan bir burun üzerine bu prestij anıtı yapılır.

Necipoğlu; Şemsi Paşa Camii’nin bir saray kasrını andırdığını, baninin Şemsî mahlasına gönderme yapan ışık imgeleriyle dünya ve ahiret arasında köprü kurduğunu yazar (Necipoğlu, 2013, s.664). Caminin konumu Şemsi Paşa’nın sahil sarayının bitişiinde yer almasındandır. Necipoğlu, Şemsi Paşa’nın ihtiyatlılık ve sağduyusundan sebep Üsküdar’ı seçtiği öne sürer. Üsküdar, devlet işlerine bulaşmaması gereken ve emeklilik günlerinin en iyi geçirileceği mekândır. Gerçi Şemsi Paşa emekli olduktan sonra

memleketi Bolu'ya gitmiştir. Şemsi Paşa'nın sarayı Topkapı Sarayı'nın tam karşısında olması açısından da elverişli bir konumdaydı (Necipoğlu, 2013, s.657,660). Konumun elverişli olmasının diğer bir sebebi de ticaretin canlı olduğu Üsküdar'da iskeleye yakın yapılmasıdır. Bu durum da caminin görünürlüğünü arttıran etmenlerdendir

Fotoğraf 95: Şemsi Paşa Külliyesi ile Topkapı Sarayı İstanbul Silüetinde

(Necipoğlu, 2013, s.661)

6.3.17. Cerrahpaşa Külliyesi (1593-4)

Cerrahlık mesleğindeki başarısı ve ünü III. Murad'ın kulağına gitmiş, 1593 yılında III. Murad kendinden sonra padişah olacak oğlu III. Mehmed'i Cerrah Mehmed Paşa'nın sünnet etmesini istemiştir. Paşaya bu görevindeki başarısından dolayı makam verilmiştir (Ayvansarayî, 1987, s.111). Koçu, Paşa'nın bu makamda başarılı olamadığını, ihtiyar olduğunu ve felç inince makamından azledildiğini yazar (Koçu, 1965b, s.3503).

Fotoğraf 96. Cerrahpaşa Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

XVI. yüzyılın sonuna doğru paşalar, cami de içeren geniş kapsamlı külliyeler inşa ettirmekten vazgeçmeye başlamışlardır. Geniş kapsama sahip son sadrazam külliyesi Cerrah Mehmed Paşa'nın yaptırttığıdır (Kiper, 2015, s.447). Hassa başmimarı Dâvud Ağa tarafından yapılmıştır (Seyhan, 1993, s.424). Külliye; cami, medrese, hamam, türbe, şadırvan ve çeşmeden meydana gelir. Ama Aksaray-Kocamustafapaşa yolu medrese ile külliye'nin diğer binalarını birbirinden ayırmıştır (Seyhan, 1993, s.424). Koçu, Cerrahpaşa semtini eskiden büyük konakları ile meşhur kibar bir semt olarak tanımlar. 350 yıldır buranın Cerrahpaşa adıyla anıldığını öne sürer (Koçu, 1965b, s.3503). Koçu'nun aktardığına göre, İbrahim Hakkı Konyalı 1940-43'te Cerrahpaşa Camii için şöyle demiştir: "Manzaraya nâzır bir tepenin üstüne kurulmuş Cerrahpaşa Camii..." (Koçu, 1965c, s.3504). Cami, İstanbul'un son tepesi üzerinde konumlanmıştır. Cerrahpaşa Külliyesi'nden önce burası Haseki Sultan'dan başlayarak Dâvud Paşa gibi sadrazamlar tarafından da imar edilmiş, artık önemli bir yerleşim haline gelmiştir. Fakat makama gelen Cerrah Mehmed Paşa, kalıcı bir söz söylemek istiyor olacak ki bu külliye'yi yapıp buraya defnedilmiş ve halk tarafından koskoca semtte adı yüzyıllardır anılagelmiştir.

6.3.18. Bayrampaşa Külliyesi (1634-5)

Mimar Sinan'dan sonra İstanbul'da yapılan vezir külliyelerinin erken tarihli olanlarından biri Sadrazam Bayrampaşa Külliyesi'dir. Yeniçeri Ocağı'ndan yetişerek I. Ahmed'in damadı ve IV. Murad'ın sadrazamı olan Bayram Paşa'nın, vezirken yaptırttığı

bu külliye, Avrat Pazarı bölgesinde Haseki Külliyesi'nin karşısında yer alır ve iki bölümden oluşur. Birinci bölümde bir Bayrami tekkesi, bir sebil ve Bayram Paşa'nın türbesi, ikinci bölümde medrese, sıbyan mektebi ve dükkânlar vardır (Kuban, 2007, s.388). XVII. yüzyılda yapılmaya başlanan küçük ölçekli külliyelerin en ayrıntılısıdır.

Fotoğraf 97. Bayrampaşa Külliyesi (Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Bünyesinde cami bulunmayan yapı, medresesiyle Osmanlının bilinen en eski medresesi olan İznik Süleyman Paşa Medresesi'nin tasarım ilkeleri sürdürür (Tanman, 1992, s.267). Kalabalıklaşan İstanbul'un son tepesinde ve Haseki'nin yanında, görece prestijli konumda olan bu yapı ile artık hanedan dışı şahısların İstanbul'da yaptırttığı ayrıntılı külliyeler de tarih olmaya başlamıştır.

6.3.19. Köprülü Külliyesi (1662)

Dönemin padişahı IV. Mehmed av tutkusundan dolayı İstanbul'dan çok Edirne'de kalmıştır. Bu dönemde XVII. yüzyılın ilk yarısında başkenttin mimari dokusu çok fazla değişmedi. Sadece Divanyolu boyunca Köprülü ailesinin sadrazamları, geleneksel türbeli medrese külliyelerini yaptılar. Bunların en önemlisi Köprüsü Külliyesi'dir (Yerasimos, 2000, s.335). Caminin bulunmayışının sebebi, artık tarihî yarımada'nın büyük külliyeleri içine alacak boş alana sahip olmamasıdır.

Çemberlitaş'ta inşa edilmiş olan Köprülü Külliyesi (1662), Valide Turhan Sultan tarafından dönemin padişahı IV. Mehmed'in sadrazamlığına getirilen (Ülgen, 1966, s.65) Köprülü ailesinde Mehmed Paşa tarafından inşa edilmiştir. Külliye camisiz olarak darulkurra, darulhadis, sebil, çeşme, dükkanlar ve türbeden oluşmaktadır (Çobanoğlu, 2002, s.255). XVII. yüzyılda Divanyolu'nda artık büyük çaplı külliyeleri inşa edecek yeterli alan olmadığından fakat prestij açısından da önemli bir mevki olmasından dolayı küçük de olsa külliyeler inşa edilmiştir. Kütüphanelerin açılmasını da matbaanın gelmesine bağlamak gerekir.

Fotoğraf 98. Köprülü Külliyesi avlusu (Çobanoğlu, 2002, s.255)

6.3.20. Dâmad İbrahim Paşa Külliyesi (1719-20)

Fotoğraf 99. Şehzadebaşı Dâmad İbrahim Paşa Külliyesi (Eyice, 1993c, s. 443)

Lale Devri'nin bugüne ulaşan tek külliyesi¹⁰⁶ III. Ahmed'in sadrazamı ve damadı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından 1719-20 tarihinde yaptırılmıştır (Yerasimos, 2000, s.339). Çalışmaya dahil edilen külliye, Divanyolu üzerinde, Şehzade Külliyesi'nin yanında, Şehzadebaşı ve Dedefendi Caddesi'nin kesişim noktasında yer alır. Cami, medrese, çeşme, sebil, kütüphane, hazire ve çarşıdan oluşan külliye önemli kılan unsur konumu ve revaklı dükkanlarıdır. Yakın zamana kadar sütunlara oturan kemerlerden dolayı burası Direklerarası olarak da adlandırılmaktaydı (Eyice, 1993c, s.443). Direklerarası¹⁰⁷, bugünkü Şehzadebaşı Caddesi'nin bir parçasıydı. "İstanbul'un gönül oynaşları, alışverişlerin en faal pazarı ve piyasa yeri idi. Ramazan ayında Direklerarası pek curcunalıydı. Bu yolun kahvehane ve çayhaneleri meşhurdur." (Koçu, 1966, s.4603).

¹⁰⁶ Damad İbrahim Paşa tarafından iki külliye yaptırılmıştır. Yaptırttığı diğer külliye, Babıali semtindeydi. Fakat bugün hemen hemen bütünüyle yok olmuştur (Eyice, 1993c, s.445).

¹⁰⁷ Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisinden aktarılan bilgilere göre, "Direklerarası, Bizans çağında İstanbul'un ana caddesi Mese'nin bir parçasıdır. Filadelfion olarak isimlendirilir. Direklerarası, Kalenderhane Camii önünden başlamaktaydı. Bu caminin karşı kısmında Acemioğlanlar Kışlası, biraz ilerisinde Eski Odalar denen yeniçeri kışlaları vardı. Direklerarası kaldırılana kadar özellikle yeniçerilerin eğlence mekânıydı. Normal zamanlarda da bu semt canlı bir semtti. Fakat ramazan ayında bu semtte görülmedik bir kalabalık olurdu." (Koçu, 1966, s.4603).

Yaya kaldırımının sütunların arasından, revakların altından geçtiği yola bu isim verilmiştir. Koçu, burayı İstanbul halkının neşe kaynağı olarak tanımlar.

Çarşısı külliye gelir getirmesi için bir kısmı yeniçerilerin Eski Odalar'ına komşu olarak yapılmıştır. İlkçağ'daki Akdeniz şehirlerinin çoğusunda görülen direklere dayanan saçaklardan oluşan cadde geleneğini Türk mimarisinde yaşatan bir örnek olması açısından kıymetlidir. Damad İbrâhim Paşa'nın bu külliyesinin şehrin en işlek caddesinde yapılması baninin devletteki önemli mevkiine, tarihsel kişiliğine ve damatlığına vurgudur (Eyice, 1993c, s.445). III. Ahmet'in gözüne girip önce sadrazamlığa sonra da kızı Fatma Sultan'la evlenip Damatlığa kabul edilmiştir. 1730'da Patrona Halil İsyanı'nda sarayda öldürülen Nevşehirli, darulhadisin caddeye bakan kısmında gömülüdür (Ülgen, 1966, s.78).

Yerasimos, Nevşehirlinin külliyesinin "Sinan'ın maniyerist girişimlerinden sonra vazgeçilmiş olan simetri anlayışını yansıttığını" yazar. Külliye en ilginç olan ; bir yandan dükkanların sıralandığı (külliye tarafında 37, karşı tarafta 45) hattın iki tarafında bulunan revaklardır. Nevşehirli Divanyolu'nun bu bölümüne Roma Yolu görüntüsü kazandırmaya çalışmıştır. Külliye'deki önemli özelliklerinden biri de sokağın köşesine taşan sebilde ilk kez barok özellikler görülmesidir. Mimari alandaki bu yenilenme, dinî anlam yükü nispeten daha az olan bir mimari elemanda görülmesidir (Yerasimos, 2000, s.339-40). Sonraki dönemlerde bu diğer yapı elemanlarına hatta en önemlisi camiye sirayet edecektir.

Nevşehirli, Lale Devri'nin eğlenceli hayatını kısmen halka indirerek Direklerarası'na taşımıştır. Yaptığı külliye'nin konumu zaten evvelden de bahsedilen Şehzade Camii'nin konumundadır. Külliye; yeni toplumsal hedefleri ve sadrazamın kent görünümüne ilişkin düşüncelerini yansıtmaktadır (Kuban, 2021, s.408). Kentsel tasarım olarak Osmanlı ülkesinde ilk kez görülen revaklı yol Kuban'a göre, okumaya meraklı sadrazamın eski tarihi kaynakları okuduğunu göstermektedir. Külliye'nin mekânı kullanımı da dahil birçok unsuru yenilik içermektedir.

6.3.21. Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi (1734)

Haseki Hastanesi önünden Silivrikapı'ya giderken aynı ismi taşıyan yolun üzerindedir. Eski bir Bizans kilisesinin yerinde (?) 1734'te inşa edilmiştir (Ülgen, 1966, s.51). Goodwin; eski düstur, son güzel bir anıtlı saray hekiminin oğlu ve Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın camisiyle sona ermiştir (Goodwin, 2012, s.475) der. Lale Devri ve Klasik Osmanlı mimarisinin son örneği sayılabilir. Bu külliye de fazlaca gelişkin bir Lale Devri üslubu vardır. Kütüphane ile sebili zarif bir üsluptadır (Kuban, 2021, s.418). Üç kez sadrazamlık yapan Hekimoğlu Ali Paşa camiye birinci sadrazamlığı döneminde yaptırmıştır (Ayvansarayî, 1987, s.121). Davutpaşa'dan sonradan kendi adıyla anılacak olan mahallede inşa edilmiştir (Kuban, 2021, s.418). Fakat yapıldığı tarihte mahalle oluşturmamıştır (Ayvansarayî, 1987, s.123).

Ayvansarayî'ye göre şadırvanın bulunduğu yerde daha evvel Abdal Yakub Zaviyesi adıyla bilinen fevkânî bir tekke vardı (Ayvansarayî, 1987, s.121). Caminin karşısına müstakil bir zaviye yaptırmış, orada şeyh olanlara cuma vaazlarını şart etmiştir (Ayvansarayî, 1987, s.122). Hekimoğlu Ali Paşa, dönemin büyük idarecilerinin yerleştiği ve sevilen konut alanlarından olan Kocamustafapaşa'da yaptırttığı külliye cami, kütüphane, sebil ve tekkeden oluşmaktaydı (Kuban, 2007, s.524).

I. Mahmud iktidarının gözde sadrazamlarından olan Paşa, dönemin aydınları arasında da itibari olan bir şahsiyettir (Kuban, 2007, s.524).

Külliye eski kent dokusu içinde, Avrat Pazarı'ndan surlara giden yol üzerindedir. Birbirine paralel giden yol üzerinde Hekimoğlu'nun külliyesi ile birlikte Haseki, Bayrampaşa, Cerrahpaşa, Dâvudpaşa ve Kocamustafapaşa Külliyesi tarihî bir kent aksının önemli öğelerini oluştururlar (Kuban, 2007, s.524). Goodwin, Hekimoğlu Camisi'nin şaşırtıcı biçimde Cerrahpaşa ile aynı olduğunu iddia eder (Goodwin, 2012, s.477). Bu başarılı Osmanlı hekimi Cerrah Mehmed Paşa'ya bir nevi iltifattır. Çünkü onun camisi de Hekimoğlu'nunkine çok yakındır.

Fotoğraf 100. Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi (Restorasyonda)¹⁰⁸

(Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023)

Tarihî kent ekseninin son eserlerinden olan bu külliye, Mese'nin çıkış güzergâhındadır. Kendisinden önce yapılanların prestijinden de yararlanmak ve birlikte anılmak için yapılmış olabilir. Bir “Paşalar Bölgesi” olan yedinci tepe bu nazik yapıyla bambaşka bir devre merhaba diyecektir.

---

¹⁰⁸ Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi 26.5.2023 tarihinde ziyaret edilmiş, fakat restorasyonda olduğu için içine girilememiştir.

HANEDAN DIŞI BANİLERİN DİNİ YAPILARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Hanedan dışı bireylerin ilk yapıları, tıpkı padişahlar gibi şehrin forumlarına ve önemli mekânlarına inşa edilmiştir. Kısmen Constantin Forumu'na inşa edilen Mahmutpaşa ve Âtik Ali Paşa külliyesi; Bovis Forumu'na inşa edilen Aksaray Has Murad Paşa Külliyesi ve Arcadius Forumu'na inşa edilen Dâvud Paşa külliyesi bu savı destekler. Sonraki yapılar daha çok salt mahalle oluşumu amacı taşımaktadır. Mahalle oluşturulurken çoğu kez mekânda dinî süreklilik önemsenmiştir ki en güzel örneği Kocamustafapaşa Külliyesi'dir. Öncesinde de dinî misyonu olan yapı, şekil değişikliği ile misyon işlevini devam ettirmiştir. Saha gözlemi kapsamında ziyaret edilen yapının mahalle dokusunun içinde olduğu ve kentle bütünleştiği görülmüştür. İstanbul'un yedinci tepesindeki bu külliye inşasından sonra aynı bölgeye ve yakınına birçok külliye yapılmış ve şehrin kültürü içine dahil edilmiştir. Hadım İbrahim Paşa Camii, şehir surlarının Bizans döneminde en işlek fakat Osmanlı döneminde sakin bir alanında şenlendirme politikası gereğince inşa ettirilmiştir. İstanbul'u ilk kentleştirme çabalarına ve imar faaliyetlerine dönemin devlet adamları da katılmışlardır. Bu bağlamda Bizans forumları meydan işlevi görecekları birer külliye yapısına çevrilmiştir. Murad Paşa'nın Bovis Forumu'nda ve Mahmutpaşa'nın Constantin Forumu'nda inşa ettirdikleri yapılar bu tür örneklerdendir. İlk amaç imar olduğundan Dâvud Paşa'nın külliyesi de Mese Yolu'nun görece uzak kısmında inşa edilerek bu amaca ortak olmuştur. Bu dönemde Bizans kiliseleri işlevsellik gözetilerek dönüştürölüp kullanılmıştır

Hanedanın yaptırttığı külliyeler ticaret başta olmak üzere şehrin çoklu yönlerden imar edilmesine katkıda bulunmuştur. Hanedan dışı bireylerin yaptırttığı külliyelerde de ilk amaç kentin imarı ve canlanmasıdır. Kapalıçarşı bölgesindeki ilk padişah yapısı Bayezid Külliyesi'dir. Bayezid'i Süleymaniye izlemiştir. Bir valide sultan yapısı Yenıcamı Külliyesi, ticaretin en önemli deniz limanı Haliç'te Eminönü'ndedir. Bu külliye Suriçi'nde yoğun ticaret alanının merkezinde olup da bir kadın bani tarafından inşa ettirilmiş tek külliye'dir. Ticaretin yoğun olduğu bölgelerdeki yapılar Nuruosmaniye, kısmen Laleli ve Hamidiye Külliyesi'dir. Hanedan üyesi olmayan ancak ticaretin merkezindeki alanda padişahın imar faaliyeti ve şehir iskânına ilk kulak veren Mahmut Paşa'dır. Nitekim bugün ticaretin merkezinde kendi adıyla anılan bir külliyesi vardır.

Ticaret içinde var olmayı isteyen diğer isim Rüstem Paşa'dır. Külliyesini limana ve Kapalıçarşı'nın dan Haliç'e inen caddenin sonuna yaptırtmıştır.

XVI. yüzyılda banilerin meslekî kimlikleri ve donanma ile ilişkili olarak Beşiktaş kıyılarında inşaat faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Sinan Paşa Külliyesi, Kılıç Ali Paşa Külliyesi ve Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa, Piyale Paşa yapıları örnek olarak verilebilir.

Hanedan dışı yapım faaliyetleri içinde XVI. yüzyıl yapıları dikkat çekicidir. İmparatorluğun ve donanmanın en güçlü olduğu bu yüzyılda, Beşiktaş birçok yapıya ev sahipliği yapmıştır. Gayrimüslim denizcilerin konut alanını oluşturduğu bilinen bu mevkide mahalle kurulumu neticesinde İslamlaştırma politikası uygulanmıştır.

Osmanlı denizciliğinin simge ismi Barbaros Hayreddin Paşa, zirveye ulaştırdığı donanma gücü, tedrisinden geçerek yetişen birçok denizci ve sisteme oturttuğu deniz gücü ve yönetimi yapısıyla önemli bir kaptanıderyadır. Mimar Sinan, Beşiktaş kıyısında, Barbaros'un yalısının bulunduğu mevkide bir türbe inşa etmiştir. Beşiktaş'ın denizci-bani yapılanmasının en önemli sebeplerinden biri Barbaros ve Osmanlı donanmasıdır. Beşiktaş ise Bizans Dönemi'nde bir limandır.

Sinan'ın arkaik yapıları yorumladığı Beşiktaş'taki kaptanıderya külliyelerinin başka örnekleri yoktur. Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa'nın kardeşi Sinan Paşa için tasarladığı külliye, Üçşerefeli'nin farklı bir yorumu olmakla birlikte, baninin isteğine uygun, ancak adap kodlarını göz ardı etmeyen medrese-avlu tasarımında yapılmıştır. Bu sayede padişah camilerinde bulunan şadırvanlı avlularının görkeminin yakalanması amaçlanmıştır.

Galata'nın Boğaz kıyısında Kılıç Ali Paşa Külliyesi, Haliç kıyısında ise Sokullu Külliyesi yer alır. Galata'nın en işlek iskele başındaki Kılıç Ali Paşa Camisi'nin planı Ayasofya'ya çok benzer. Mimar Sinan, baninin özel isteği ile benzer bir planı uygulamıştır.

Bani-konum ilişkisinin bir diğer örneği, Galata surlarının ve Kasımpaşa tersanesinin hemen yakınındaki kaptanıderya Sokullu Külliyesi'dir.

Diğerlerinden farklı bir kaptanıderya külliyesi Haliç'e ve Tersane-i Emire'ye yakın konumlanan, Piyale Paşa'nın yapısıdır. Mimar Sinan bu camide ulucami planı kullanarak çok birimli bir yapı inşa etmiştir. Bulunduğu bölgede yükselen gemi direğine benzer tek minaresi baninin denizci kimliğini imler.

Çalışmada Hadikatü'l Cevâmi'den faydalanılmış ve yapıların mahallesi olup olmadığı da tespit edilmiştir. Hanedan üyesi yapılanmalar mahalle oluşumuna daha çok olanak sağlamıştır. Padişah külliyesi kadar olmasa da şehir dokusuna ve daha da fazla mahalle oluşumuna katkıda bulunmuşlardır.

Metin içinde açıklamaları verilen ve detaylarıyla anlatılan hanedan dışı camileri bani, yapılış yılı ve güncel konumuna göre listelenmiştir. Tabloda, çalışma neticesinde elde edilen konum sebepleri, ilgili külliye satırında; prestij, mekânsal süreklilik, imar, iskân, mekânda dinî süreklilik, dinî motivasyon, bani kimliği ve kentsel gelişime katkıları yönüyle sınıflandırılmıştır (Tablo 3).

Tablo 3. Hanedan Dışı Bireylerin İstanbul Yapıları

İSTANBUL'DA HANEDAN DIŞI CAMİLER				
Yapının Adı	Yapının Banisi	Yapım Tarihi	Bulunduğu İlçe-Semt	Konum Sebebi
Mahmutpaşa Külliyesi Constantin Forumu	Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamlarından Mahmud Paşa	1462 Zaviyeli Camii	Mahmutpaşa	İmar, İskân, Mekânsal süreklilik, Ticaret alanlarına yakınlık.

Has Murad Paşa Külliyesi Bovis Forumu	Fatih Sultan Mehmed'in sadrzamlarından Murad Paşa	1470 Zaviyeli Camii	Aksaray	İmar, İşkân, Tarihsel süreklilik
Rum Mehmed Paşa Külliyesi *Mahallesi vardır.	Fatih Sultan Mehmed'in sadrzamlarından, Rum Mehmed Paşa	1471-2 Zaviye li Camii	Şemsi Paşa sırtları, Üsküdar	İmar, İşkân, Üsküdar'daki ilk Osmanlı camisi.
Dâvud Paşa Külliyesi Arcadius Forumu yakınları. *Mahallesi vardır.	II. Bayezid'in vezirlerinden Koca Derviş Davud Paşa	1485- Zaviyeli Cami	Avratpazarı, Cerrahpaşa	İmar, İşkân, Tarihsel süreklilik, Tepe prestiji.
Kocamustafapaşa Camii (Sümbül Efendi Camii) *Mahallesi vardır.	II. Bayezid dönemi sadrazamı Koca Mustafa Paşa	1486	Kocamustafapaşa Mahallesi	Şenlendirme, Tekke etrafında mahalle oluşumu, Tepe prestiji.
Sultanahmet Firuz Ağa Camii *Mahallesi vardır.	II. Bayezid'in başhazinedârı Firuz Ağa	1490-1	Sultanahmet	Divanyolu'nda Türk-İslam kimliği, Ticaret, Prestij.

Çemberlitaş Âtik Ali Paşa Külliyesi Constantin Forumu *Mahallesi vardır.	II. Bayezid'in oğlu Şehzade Abdullah'ın lalası ve dönemin sadrazamı Âtik Ali Paşa.	1509-10 Zaviye li cami	Çemberlitaş	Tarihsel süreklilik, Tepe prestiji, imar.
Hadım İbrahim Paşa Külliyesi	Kanûnî Sultan Süleyman dönemi devlet adamı Hadım İbrahim Paşa-Mimar Sinan	1551	Silivrikapı Mahallesi	Kara surları yakını, Şehrin çıkışı, İmar, İskân.
Beşiktaş Sinan Paşa Külliyesi (Mimar Sinan) *Mahallesi vardır.	Kanuni Sultan Süleyman dönemi kaptanıderyası Sinan Paşa-Mimar Sinan	1555-6	Beşiktaş	Deniz-bani ilişkisi, Gaza ideolojisi, Denizci mahallesi, Mevkiyi İslamlaştırma, Kıyı görünürlüğü.
Eminönü Rüstem Paşa Külliyesi Mimar Sinan *Mahallesi yoktur.	Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı, devrin sadrazamı Rüstem Paşa Mimar Sinan	1555-1561	Fatih-Eminönü Haliç tarafından bakıldığında kıyı silüetinde önemli.	Prestij, Ticaret, Kıyıda görünürlük.

Kadırga Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Mimar Sinan	Kanuni , II. Selim ve III. Murad dönemleri devlet adamı, II. Selim'in damadı Sokullu Mehmed Paşa- Mimar Sinan	1571	Kadırga Eminönü	Deniz-bani ilişkisi, Prestij, Yönetim merkezlerine yakınlık, Limana yakınlık, Baninin sarayına yakınlık, Fetih vurgusu.
Beyoğlu Piyâle Paşa Külliyesi *Mahallesi vardır	Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim dönemi kaptanıderyası. II. Selim'in damadı Mimar Sinan	1573	Kasımpaşa, Beyoğlu	Denizci bani, İşkân.
Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa Camii	Kanuni , II. Selim ve III. Murad dönemleri devlet adamı, II. Selim'in damadı Sokullu Mehmed Paşa Mimar Sinan	1573-8	Unkapanı Köprüsü ayağı	Deniz-bani ilişkisi,Limana yakınlık, Şehrin kalabalık mekânında, Galata surları dibi.

Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi *Mahallesi yoktur.	II. Selim ve IV. Murad dönemlerinde Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa Mimar Sinan	1581	Tophane Beşiktaş	Deniz-bani ilişkisi, Mevkiyi İslamlaştırma, Limana yakınlık, Gaza ideolojisi, Kıyı görünürlüğü, Galata sınırı, Tophane yakını, Zafer anıtı.
Zal Mahmud Paşa Külliyesi	Kanuni Sultan Süleyman dönemi vezirlerinden Mahmud Paşa	1580	Eyüpsultan	Dinî motivasyon, Eyüp Sultan'a yakınlık ve burada var olma isteği.
Üsküdar Şemsi Paşa Camii *Mahallesi yoktur	Şam Beylerbeyi Vezir Şemsi Ahmed Paşa	1580-1	Üsküdar sahil	Denizden görünürlük, Baninin sarayına yakınlık
Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi- Mimar Davud Ağa *Mahallesi yoktur.	Cerrah Mehmed Paşa- III. Mehmed devri Saray doktoru ve sadrazam	1593-4	Cerrahpaşa	Prestij, Kentsel Süreklilik, İmar, Sosyal fayda, Tepe prestiji

Bayrampaşa Külliyesi	IV.Murad dönemi Sadrazamı Bayram Paşa	1634-5	Haseki semti, Avrat pazarı	Prestij, Kentsel Süreklilik, İmar, Sosyal fayda, Tepeden prestij.
Köprülü Külliyesi	IV.Mehmed Devri sadrazamlarında Köprülü Mehmed Paşa	1662	Mese, Divanyolu	Divanyolu'nda var olma çabası, Prestij
Dâmad İbrahim Paşa Külliyesi	III. Ahmed dönemi sadrazamlarından	1719-20	Şehzadebaşı, Divanyolu	Lale Devri temsilcisi, Şehir kültürü oluşturma, Direklerarası oluşumu, Kentsel canlılık, Prestij.
Hekimoğlu Ali Paşa Camii *Mahallesi yoktur.	I.Mahmud'un sadrazamlarından	1734	Davutpaşa mahallesi	Kentsel süreklilik, Tepe prestiji, Tekke etkisi

GENEL DEĞERLENDİRME

Hazırlanan tablolara bakıldığında birkaç çıkarım yapmak mümkündür.

İlk çıkarım Hassa Mimarlar Ocağı'nın İmparatorluğun sonuna değin işlevini sürdürdüğüdür. Kuban'ın (2007) da yazdığı gibi Hassa Ocağı, Osmanlı merkeziyetçiliğinin en belirgin örneğidir. Son dönemlerde bazı nitelikleri değişmiş olsa da örgütlenmenin varlığı bir gerçektir. XVII. yüzyılda kıdem ve liyakatin önemsenmemesi neticesinde kurum bozulmaya başlamış, ancak kısmen eski işleyişi devam etmiştir. Batılılaşmanın başlangıcında azınlık mimarların sayısının artmadığı, hatta 1831'de kurulan Ebniye Müdürlüğü döneminde gayrimüslimlerin yer almadığı tablodaki eserler incelendiğinde görülecektir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında gayrimüslim mimarların ve daha sonra Levanten ve yabancı mimarların ön plana çıktığı görülmektedir. Balyan ailesi, üç nesil boyunca sarayın imar işlerini yürütmüştür. 1883'te Sanayi-i Nefise mektebi içinde yer alan Alexandr Valluury başkanlığında açılan mimarlık bölümü, Türk mimarların da Avrupa'da eğitim almasına olanak sağlamıştır. Mimar Kemaleddin ve Vedat Tek, bu dönemde zikredilebilecek en önemli iki mimarımızdır.

İkinci çıkarım, padişah yapılarının her dönemde aynı motisvasyonla üretilmediğidir. Padişah külliyelerinden Fatih, Eyüp, Bayezid, Sultan Selim ve Süleymaniye, sembolizm ve prestijin yanında imarı ve şehirleşmeyi önemsemiştir. Sultanahmet ise konumuyla yoğun sembolizm içeren, padişahın kişisel isteğiyle oluşan bir prestij yapısıdır. I. Ahmed de kendisinden önceki padişahlar gibi mekânsal sürekliliği benimsemiştir. Sultanahmet Camii Ayasofya'nın karşısında ve altı minaresiyle İstanbul'un kimliğinde önemli bir yer tutmaktadır. Sultanahmet Külliyesi de doğal akışta şehrin imarına, ticari hayata ve sosyal unsurlara katkıda bulunmuştur.

İlk dönem hanedan dışı camilerden Mahmutpaşa, Has Murad Paşa Camii ve imar misyonu yüklenen Üsküdar'ın ilk camisi Rum Mehmed Paşa Camii ve Davud Paşa Külliyesi de tabhaneli planlarıyla "şehirde kalıcı olabilme"yi gerçekleştirme amacı taşımışlardır. Denilebilir ki ilk dönem yapıları hem en önemli mekânlarda hem de tabhaneli olarak inşa edilmiştir.

Bir diğer çıkarım ise, padişah eliyle Surdışı'na ilk çıkış Cihangir Camii ile olmuştur. Sadâbâd Camii Lale Devri'nde değer kazanan Kağıthane civarında inşa

edilmiştir. Kağıthane, padişahların kullandığı av, mesire, eğlence yeri ve saraylar, kasırlar yaptırttığı alandı.

En kapsamlı çıkarımlardan biri, eski İstanbul'daki, Tarihi Yarımada, hanedan külliyesi halkı önemserken, yeni İstanbul'dakiler halktan kopuk saray-kışla merkezlidir. İlk dönem yapılarında sosyal fayda ve ticaret birliktedir. Batılılaşma döneminde bu unsurların önemi azalmıştır. Hanedana ait kışla merkezli camiler için Hasköy'deki Humbarahane Camii, Üsküdar'daki Selimiye Külliyesi ve Tophane'deki Nusretiye Camii örnek gösterilebilir.

Üsküdar yapılarının kadın sultanlara adanma geleneğinin bir halkası olan yapılar Yeni Valide Külliyesi¹⁰⁹, Ayazma Külliyesi ve Beylerbeyi Camii'dir. Üsküdar'da yapılanmasını ilk başlatan Mihrimah Sultanı, Mihrimah Âtik Valide Külliyesi ile Çinili Külliyesi izlemiştir. Üsküdar'da Mihrimah ile başlayan kadın bani geleneği hemen yakınında bulunan Yeni Valide Külliyesi ile sona ermiştir. Başlangıcı ve sonu temsil eden bu iki yapının birbirine bakan konumda olması da ilginçtir.

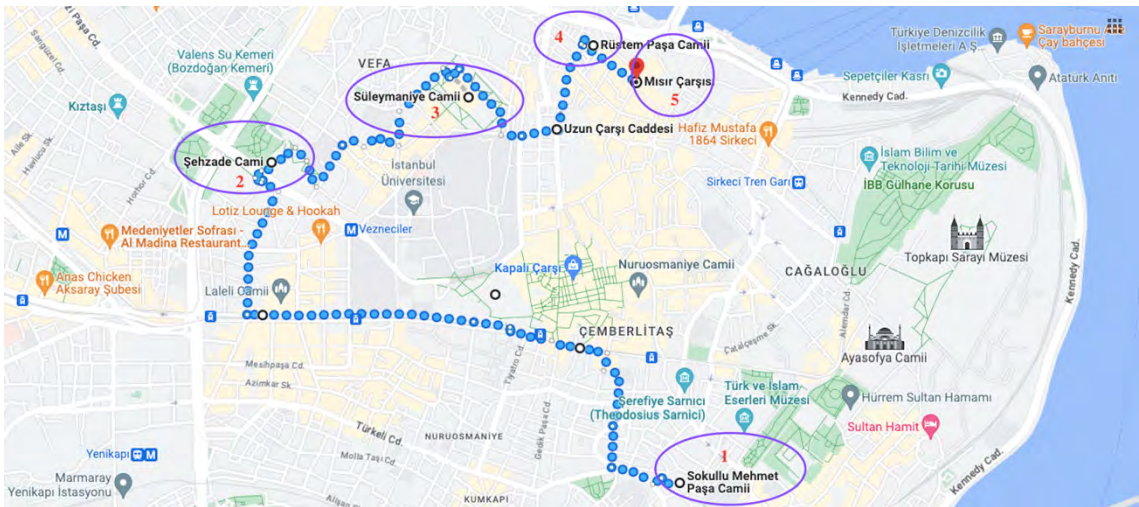
¹⁰⁹ Genel kabul Gülnuş Emetullah Valide Sultan'ın külliyei kendisinin yaptırdığı yönündeyse de padişah III. Ahmed'in annesi adına yaptırdığını ileri sürenler de vardır.

7. BÖLÜM

KÜLTÜR GÜZERGÂHLARI KAPSAMINDA HANEDAN CAMİLERİ

Tezin ana başlıklarını oluşturan hanedan camileri ve hanedan tarafından yaptırılan saraylar dikkate alınarak çeşitli kültür güzergâhlarında turlar kurgulanabilir. Gerek birey gezginler gerekse grup halinde yerli veya yabancı gezginlere yönelik olarak bazı kültürel tur faaliyetleri önerilebilir. Bu bölümde önerilen tematik gezi güzergâhları, yazar tarafından Google Maps kullanılarak hazırlanan haritada gösterilmiştir.

Kurgulanan bu tur güzergâhlarından bir tanesi Mimar Sinan temalıdır (Güzergâh 1). Sultanahmet'te Sokullu Mehmed Paşa Camisi ziyareti edildikten sonra Mese Yolu takip edilerek Şehzadebaşı'na kadar yürünür. Şehzade Camii ziyaret edildikten sonra yakınındaki Süleymaniye Külliyesi'ne doğru yol alınır. Süleymaniye Külliyesi'ni oluşturan binalar ziyaret edilir. Ziyaretin ardından burada mola verilebilir. Daha sonra Uzunçarşı Caddesi'nden geçerek Tahtakale'ye doğru yol alınır. Yol bitiminde Rüstem Paşa Camii ziyaret edilir. Ziyaretin son noktası olarak da Mısır Çarşısı belirlenebilir. Hipodrom'da bulunan Hürrem Sultan Hamamı'nın da Sinan eseri olması dolayısıyla ziyaret edilmesi önerilir. Söz edilen Mimar Sinan yapıları Sinan'ın İstanbul'da aynı dönemde oluşturduğu Klasik Dönem yapılarını yansıtmaları açısından şehrin kültürünün bir parçasının anlaşılmasında yardımcı olur.

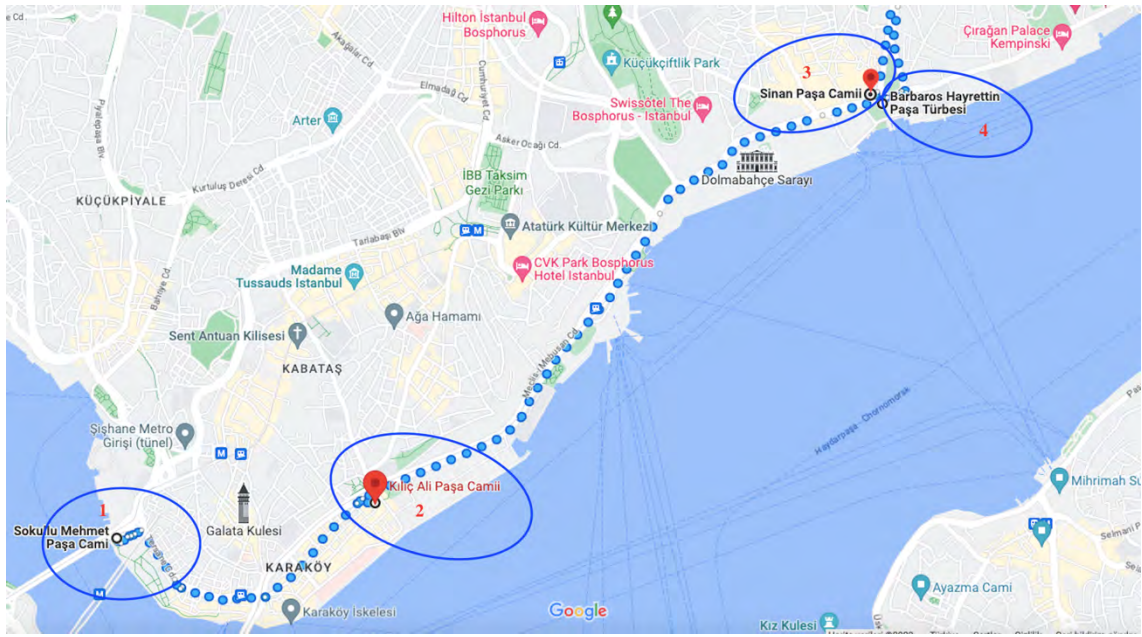
Güzergâh 1.Tarihî Yarımada'da Mimar Sinan'ı İzlemek

Tezin konularından bir tanesi de saraylarla saraylar yakınındaki selatin camileridir. Selatin camilerin ziyareti için Topkapı Sarayı'ndan yola çıkılır. İstenirse önce Topkapı Sarayı gezilir. Sonra Sultanahmet Camii ve Fatih Camii ziyaret edilir. Bu geziler tamamlandıktan sonra araç ile Dolmabahçe Sarayı'na kadar gidilebilir. Sarayın yakınındaki Dolmabahçe Camii gezilir. Beşiktaş'a doğru yürünür. Yıldız Camii ziyaret edildikten sonra yürünerek Çırağan Sarayı'na geçilir ve Ortaköy Mecidiye Camii ziyaret edilerek güzergâh tamamlanır. Bu türden bir gezi planlamasında Osmanlı son dönem mimari eserleri yani Batılılaşma dönemine ilişkin yapılar gezilebilir. Bu güzergâhı zenginleştirmek imkânı da vardır. Örneğin, Yıldız Camii gezildikten sonra Yıldız Parkı'na gidilerek parkın içindeki köşkler ve kasırlarda mola verilebilir. Günün sonunda da Mecidiye Camisi gezildiğinde Ortaköy'de verilecek mola ile gün sonlandırılabilir. Hem Suriçi'nde hem Surdışı'nda bulunan saray-cami rotasının bir günde planlanmasının zor olması durumunda bu güzergâhlar ayrı ayrı da yapılabilir (Güzergâh 2, 3).

Saraylar ve camiler gezisinde yol üstünde bulunduğu için Nusretiye Camisi'nin gezilmesi de önerilebilir. Hatta karşısındaki Tophanei Âmire de gezi güzergâhına katılabilir. Bahsedilen yapılar aynı tarihsel dönemde olmamakla birlikte, Osmanlı eserleri olması ve yapı tipolojilerinin farklarını görmek açısından da yararlı olur. Ayrıca bu tür gezilerde gezi mekânları ile ilgili bilgi verilirken yapıların zaman-mekân ve Osmanlı kültürü ile olan ilişkisini içeren bir kitapçık oluşturulabilir. Bu tür çalışma, yerli veya yabancı ziyaretçilere gezi düzenleyen seyahat acentelerinin yararına olacaktır. Bu türden bir gezi kitabının uzun olmasına gerek yoktur. Gerek fotoğraflarla zenginlik katılabilir gerek küçük açıklamalar yapılabilir, haritalar içerebilir. Haritalar üzerinde lejantlarla anıtların yerleri belirtilebilir. Turlara gezi güzergâhları üzerinde izlenebilecek biçimde durak ya da mola noktaları belirtilebilir. Bu tür çalışmaların yapılmasında tezde ele alınan çeşitli dönemlere ilişkin hanedan veya hanedan dışı camiler dikkate alınır. Ancak bunların hepsinin aynı döneme denk gelmiş olması gerekmez. Nusretiye Camii örneğinde olduğu gibi yol güzergâhında farklı dönemlere ait yapıların ziyaret edilmesinde de yarar vardır. Aynı döneme ait olmayan fakat aynı güzergâhta bulunan Mimar Sinan yapısı Kılıç Ali Paşa Camisi de ziyaret edilebilir. Güzergâhta farklı dönemlere ait yapılar birbirinden bağımsız ele alınmamalıdır.

Barbaros Hayreddin Paşa'nın türbesinde tur bitirilir. Tur esnasında sadece baniler ve yapıları değil; Osmanlı donanması, limanlar, denizciler ve donanmanın Akdeniz'e giderken padişahı selamlama seremonisi de anlatılabilir. Bu turun amacı, birey gezginlerin ya da grup katılımcıların denizci baniler ve Osmanlı denizciliği hakkında bilgi sahibi olmasıdır (Güzergâh 4).

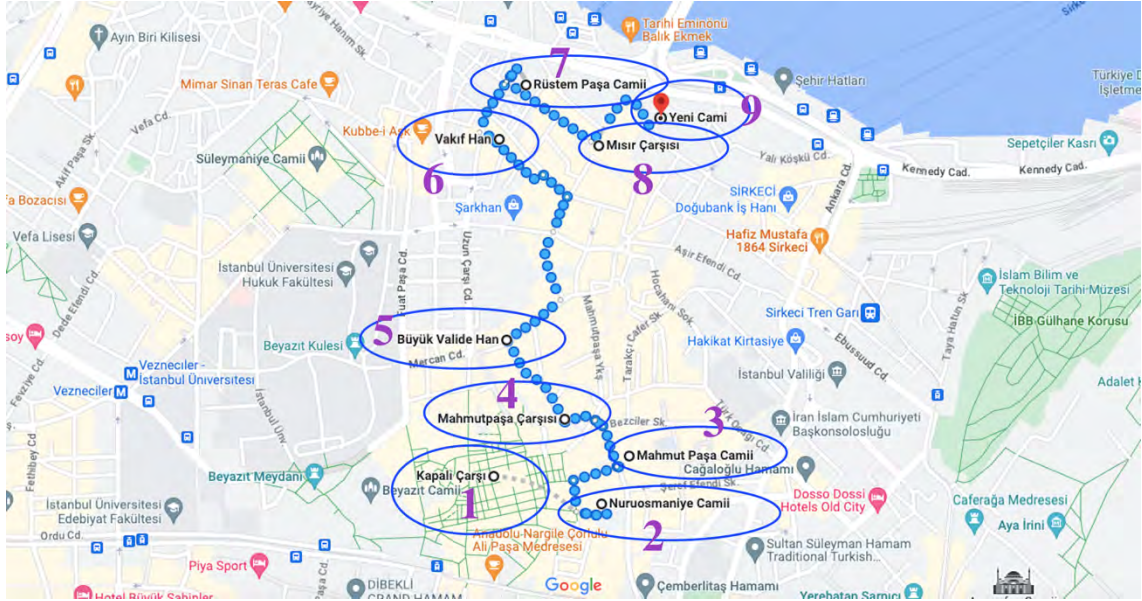

Güzergâh 4. Boğaziçi'nde Kaptanıderyalar

Çalışmada ele alınan camilerin ya da külliyelerin büyük bir kısmı Tarihî Yarımada'da yer almaktadır. Tarihî Yarımada'da Fatih döneminden başlamak üzere kentin yeniden yapılanmasında çeşitli düzeylerdeki yöneticilerin kenti imar etmesi istenmiştir ki, konu tezde açıklanmıştır. Bu çerçevede eski İstanbul'daki ticarî merkezlerde bulunan hanedan dışı bireylerin yaptırmış oldukları gerek tekil camiler gerekse külliye şeklindeki yapılar ziyaret edilebilir. Bu camilerin ve külliyelerin şehrin gelişimine, ticaretine, kültürüne katkısı düzenlenen gezilerde anlatılabilir. Örnek olarak Mahmutpaşa Camisi, Rüstem Paşa Camisi verilebilir. Ticaret hayatının yakınına inşa edilen Nuruosmaniye Külliyesi ve Yenicami Külliyesi de bu güzergâhta ziyaret edilebilir.

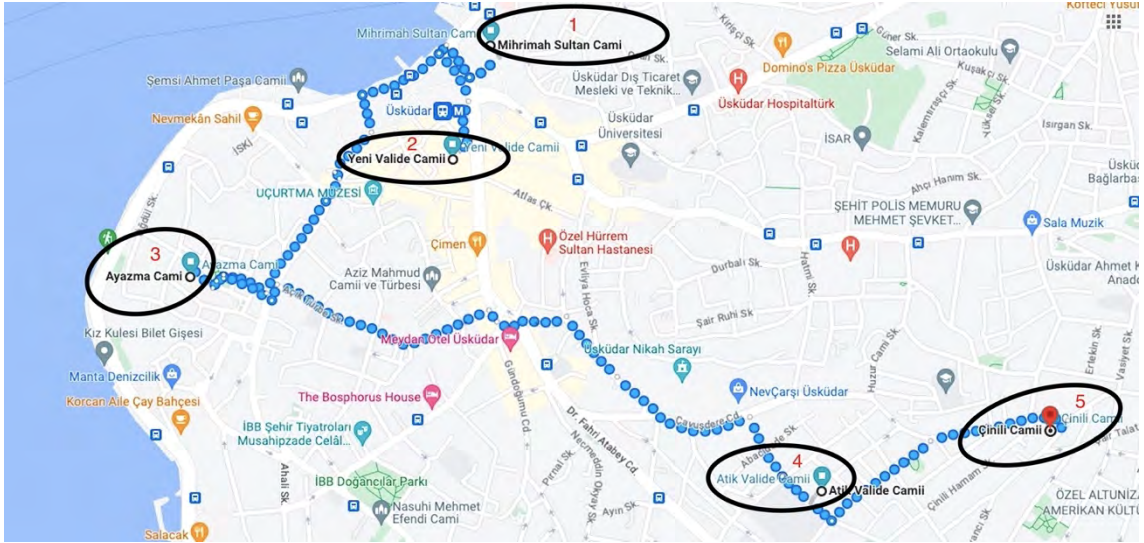
Bahsedilen ticarî bölgede bulunan diğer dinî ve ticarî yapılar da bu bağlamda ele alınabilir. Bu türden yapılar şehrin değişik bölgelerinde çok yoğun bir şekilde ele

alınmamaktadır. Beyazıt-Eminönü hattı takip edilerek şehir için önemli bazı yapılar için bir güzergâh oluşturulabilir (Güzergâh 5). Bu güzergâhın diğer bir önemi, farklı dönemlere ait yapıların bir arada yer almasıdır. Bu da rehberin çok yönlü bir anlatım yapmasına olanak sağlayacaktır.

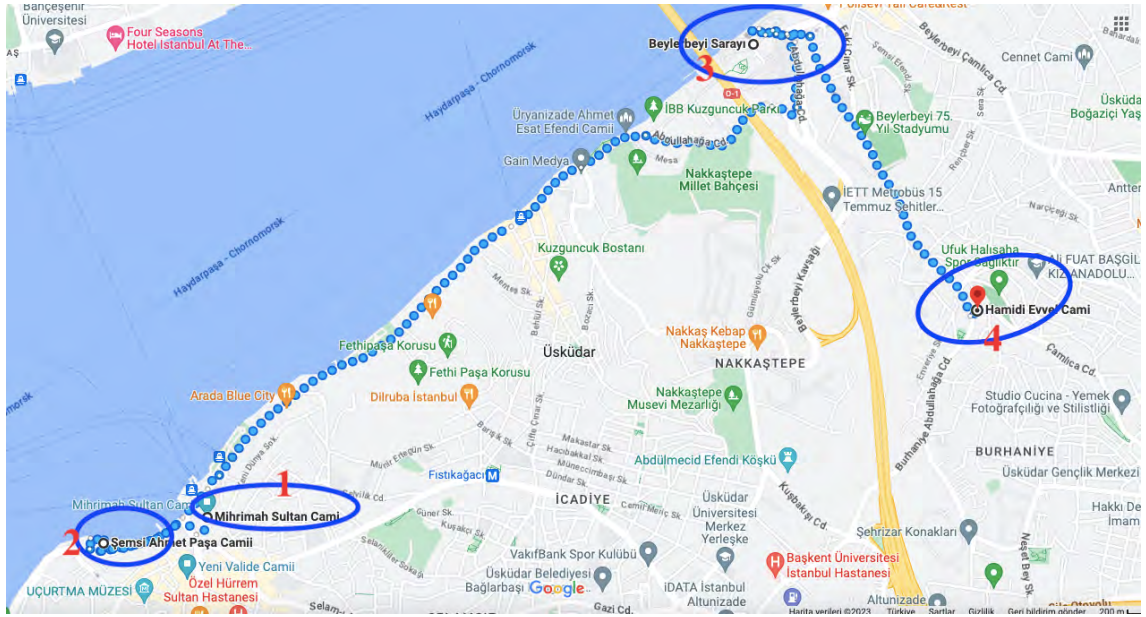
Güzergâh 5. Tarihi Yarımada Ticaret Temalı Yürüyüş

Tezde hanedan yapısı olmakla birlikte selatin cami yaptırtmamış olan hanım sultanların yapılarına değinilmişti. Bu yapılardan bir bölümü Üsküdar bölgesinde yer almaktadır. Dolayısıyla Üsküdar'da Hanım Sultanların eserlerini takip eden bir gezi güzergâhı oluşturulabilir (Güzergâh 6).

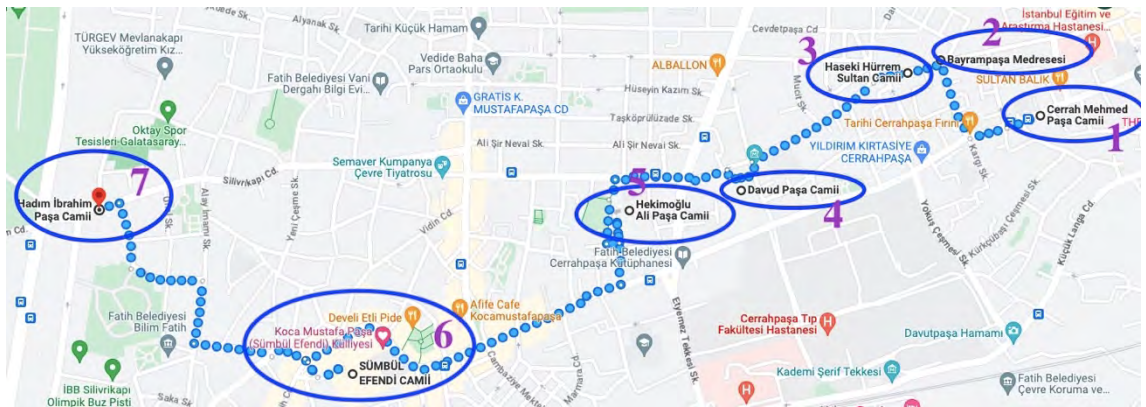
Güzergâh 6. Hanım Sultanların İzinde

Hanım sultanlar temalı tur güzergâhı ayrıca şu şekilde kurgulanabilir (Güzergâh 7). Kıyıda Mimar Sinan yapısı olan Mihrimah Sultan Külliyesi ziyaret edilebilir. Sonrasında hanım sultanlara ait olmasa da Mimar Sinan eseri olması dolayısıyla Şemsi Paşa Camii'ne gidilebilir. Kıyıda bir mola verilip cami ziyaret edildikten sonra Beylerbeyi'ne kadar yürünür veya vasıta ile de gidilebilir. Beylerbeyi'nde Abdülhamid'in yaptırtmış olduğu ve annesine adadığı selatin cami niteliğindeki Beylerbeyi Camii ziyaret edilebilir. Yine Üsküdar'da bulunan ve hanım sultanlara ait diğer anıtlar da bu ziyaret çerçevesinde Üsküdar kültürü ile birleştirilerek ziyaret edilebilir. Bu tür güzergâhlarda bulunan eserleri sadece bir yapı olarak ele almamak gerekir. Yapıların içinde bulundukları mekânlar dikkate alınarak İstanbul'un şu anda var olan kültürü yorumlanır ve gezilerin bu çerçevede yapılması gerek birey gezginler için gerek gruplar için seyahat acentelerinin düzenleyeceği turlar kapsamında önerilebilir. Hanım sultanlar temalı gezi güzergâhında Beylerbeyi Camii ziyareti öncesi veya sonrasında Beylerbeyi Sarayı'nın ziyaret edilmesi bu geziye zenginlik katacaktır. Tematik olarak bir ana konu üzerinde gezi güzergâhları planlanırken tek bir anıt ya da dönem çerçevesinde konuya yaklaşmamak İstanbul'un kültürel mirasını da bu gezilere katmakta yarar vardır.

Güzergâh 7. Üsküdar'da Hanım Sultanlar

İstanbul'un yedinci tepesinde, Bizans'ın Arcadius Forumu'ndan şehrin kara surlarına kadarki bölgede bir gezi güzergâhı planlanabilir. Bölgede sırasıyla inşa edilen 1485 Davud Paşa, 1486 Kocamustafapaşa, 1551 Hadım İbrahim Paşa, 1593 Cerrah Mehmed Paşa, 1634 Bayrampaşa ve 1734 Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi ile bölgedeki iskân faaliyetleri çerçevesinde yürüyüş gezisi yapılabilir. Hürrem Sultan'ın 1538 tarihli yapısı da gezi esnasında ziyaret edilebilir. Bu bölgede, yapıları kronolojik olarak ziyaret etmenin zor olacağı bilindiğinden yakınlık esasına göre gezilmesi kolaylık sağlayacaktır. Gezinin teması, iskândır. İstanbul'un görece daha az bilinen bu tepesi, planlanan güzergâh sayesinde daha anlamlı hale gelecektir.

Güzergâh 8. Paşalar Semtinde Yürüyüş

TARTIŞMA

Bu bölümde çalışma esnasında Osmanlı yapılarının konum değerlendirmesine katkı sağlayan bazı soruların yanıtlarını aramak amaçlanmıştır.

Tarihî Yarımada'nın uç kısmı, şehrin kurulduğu mekân olması açısından sonrasında gelen her kültürün önemsendiği alandır. Topoğrafyada devamlılık sağlanmıştır. İlk kent merkezi, her imparatorluk için genellikle bu uç olmuştur. İhtiyaca cevap vermesi açısından bazı dönemlerde yönetim merkezleri değişse de bu mevki genelde önemini korumuştur.

Hanedan camilerinin ve külliyelerinin konumlarında çoğu kez bilinçli bir süreklilik gözetilmiştir. Bizans kendini Roma'nın devamı olarak gördüğü için Roma'nın kent yapısını büyük oranda korumuştur. Osmanlı da çoğu yerde bu devamlılığı bozmamıştır. Forumların bulunduğu alanlara yapılan külliyeler ile agoradan evrilen avlulara geçiş sağlanmıştır. Gerçekte avlu, bir yapı birimi olarak Bizans mimarisinde de vardır. Bu süreklilik sadece külliye yapılarıyla da sınırlı kalmamıştır. Roma akropolisi yerine Topkapı Sarayı'nın yapılması buna örnektir. Bizans manastırlarının yerine yapılan tekke yapıları, kentin nekropolisi olan Eyüp'te oluşan bugünkü büyük Eyüp mezarlığı, limanların kullanımı, Haliç'teki limanlar ile Osmanlı kapanları gibi unsurlar bilinçli sürekliliğe örnektir. En önemli süreklilik, şehrin tepelerinin kullanımıdır.

Roma'ya benzetilmeye çalışılan Constantinopolis'te ve Osmanlı İstanbul'unda tepelerin önemsendiği bilinç devam etmiştir. Tepelere en güzel külliyeler inşa edilmiş; Bizans'ın forumlar ile sağladığı görünürlüğü, elbette sosyalleşme ve toplantı alanını Osmanlı, külliye ile sağlamıştır. Ne var ki, külliye anlayışı Bizans döneminde de vardı; manastırların birçoğu gerçekte külliye yapılarıydı. Ancak manastırların çoğundan günümüze yalnızca camiye dönüştürülmüş biçimde kilisesi kalmıştır.

Bizans'ın Hipodrom'u Osmanlı'nın Atmeydanı olmuştur. Pagan dönemde tanrı-tanrıça heykellerinin bulunduğu, bir kısmı halen varlığını sürdüren anıtlarla bezeli Atmeydanı, Osmanlı şenlikleri için kullanılmıştır. Bizans'ın kilisesi çoğu kez camiye dönüşmüştür. Mekânda dinsel işlev açısından süreklilik bu şekilde sağlanmıştır. Çalışmada, mekânsal değerlendirme sonucunda, bani-yapı ilişkisinde de kısaca açıklandığı gibi seçilen mekân ile mekânda bulunan bir önceki yapı, yapının işlevi ve

anlamı arasında bağlantı tespit edilmiştir. Özellikle dinî yapılar, külliyelerin yer seçimi, manastır sistemi ve yapısı ile külliye yapılarının amacı arasında bir bağlantı gözlemlenmiştir.

Roma ve Bizans'tan devralınan şehrin, her mekânında süreklilik sağlanmadığı, ihtiyaca göre hareket edildiği bilinmektedir. Örneğin, Osmanlı, Bizans sarnıçlarını genellikle ilk işleviyle kullanmamıştır. Durağan suyun sağlığa sakıncalı olması sebebiyle Bizans sarnıçları, içme suyu olarak değil konutların kullanım suyunu temin etmek için kullanılmıştır. Sarnıçların zamanla işlevsiz hale geldiği bazılarının işlev değiştirdiği bazılarının üzerine cami ya da mescitler yapıldığı bilinmektedir. Sarnıçlar serin olduğundan yaz sıcaklarında bazı meslek kollarının çalışma alanı da olmuştur. Açık sarnıçlar bostan olarak kullanılmıştır.

Camilerin avlularının işlev değişikliği, yönetim merkezlerinin değişikliği ile bağlantılıdır. Yönetim merkezini Dolmabahçe'ye taşıyan Osmanlı, külliye yerine tekil camiler yapmış; amacı sosyal fayda, şehir imarı, kültürel ve ticarî gelişim olan külliye ve külliye unsurlarını inşa etmemiştir. Avlulara yüklenen anlam eski İstanbul'daki anlamla örtüşmediğinden yeni İstanbul camilerine ya hiç avlu yapılmamış ya da bir dış avluyla yetinilmiştir. Son dönem avlularının işlev değişikliğinde ya da tamamen kaldırılmasında arazi daralmasının değil zihnî değişikliğinin payı büyüktür. Yoksa büyük alana sarayı yapan güç, istese yine büyük avlular inşa edebilirdi. Her ne kadar çalışmada açıkça ele alınmasa da büyük kiliselerin dış avlusu bulunmaktadır ve biçimsel olarak bu yapı özelliği Osmanlı mimarları tarafından benimsenmiştir.

Boğaziçi'nde kamusal gücün görünürlüğü, Batılılaşma serüveniyle beraber okunabilir. Hatta tezin yazarına göre, Galata'da Latinlere özgürlük tanıyan her hükümdar, Batılılaşmaya katkı sağlaması yönüyle değerlendirilebilir. Bizans'ın Latinlere ticaret yapma hakkı vermesi, sonrasında Osmanlı'nın da bunu ayrıcalıklı hakkı tanıması ve devam ettirmesi, şehirde azalmayan ve hatta ticareti kontrol eden yapıyı doğurmuştur. Tanzimat Fermanı'yla gelen özgürlük ortamı Latinlerin Galata'ya kök salmasına, çeşitli yapılar inşa etmesine olanak sağlamıştır. En önemlisi Batı ile irtibata geçilmesi neticesinde açılan elçiliklerin, mekânın sosyal dokusu sebebiyle Galata tarafında olması, Osmanlı'nın da eski İstanbul'da her şeyden bîhaber kalmak istememesinden sebep, kıyılarına taşınan sarayın yolunu açmıştır.

Fatih'in şehri yeni baştan yapılandırma motivasyonu bir yandan Constantin'e benzerken, İstanbul'u şehir yapan Kanuni ile Iustinianus'un amaçları da örtüşmektedir. İlk sayılanlar şehrin kurucuları, diğerleri şehrin süsleyicileri ve imar edicileridir. Fatih de kendini Constaninus'la özdeşleştirmiş olacak ki onun mezarının bulunduğu Havarium Kilisesi kalıntılarının üzerine camisini ve türbesini inşa ettirtmiştir. Kanuni ve Iustinianus, şehri gerçek anlamda imar etme benzerliğinin yanında özel hayatlarıyla bile örtüşmektedirler. Iustinianus, soylu bir kadın olmayan Teodora ile evlenmiş, Kanuni büyük aşkı olan cariyesine Osmanlı tarihinde ilk olmak üzere nikah kıymıştır. Bu iki kadın, imparatorluklarının yönetiminde söz sahibi olmuşlar; ikisi de devletlerinin en parlak döneminde yaşamışlardır. Kaldı ki, yine her iki hükümdar da kanun koyucudur. Iustinianus Roma kanunlarını derlemiş, Kanuni de adı üstünde kanun çıkarmıştır.

Batılılaşma neticesinde Osmanlı ülkesine farklı mimari üslupların dahil olması, inşa edilen yapılarda farklılaşmaya sebep olmuştur. Nuruosmaniye'nin barok ve Klasik Osmanlı unsurları taşıması, Osmanlı Baroğu tabirinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Oval avlunun kullanıldığı tek cami olan Nuruosmaniye, kısmî üslupsal değişimin Divanyolu'ndaki temsilcilerindendir. Sonraki dönemlerde benimsenen Rokoko, Ampir, Oryantalist, Eklektik üsluplar da Klasik Osmanlı mimarisinin temel külliye yapılarından ayrılmayı gerektirmiştir.

İstanbul'da hüküm sürmüş iki imparatorluk olan Bizans ve Osmanlı, şehirde varlıklarını kanıtlama ve daim olma amaçları neticesinde imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu faaliyetlerle imparatorluklarının meşruiyetini göstermiş, aynı zamanda halklarına yaşam alanı sağlamışlardır. Kamusal kimliğin görünür olduğu alanlar; Bizans'ta forumlar, saraylar, kiliseler, sarnıçlar, anıtlar, heykeller, sütunlar vb.; Osmanlıda külliye ve külliye elemanları, saraylar, meydan çeşmeleri, kışlalar, hanlar, bankalar vb. yapılardır. Zamanla bahsedilen yapıların değişikliğe uğraması farklı yapıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti için görünür kamusal alanlar günümüzde; alışveriş merkezleri, meydanlar, yollar, köprüler, havalimanları vb. olarak sayılabilir. İstanbul'un tarihsel süreçteki her yöneticisi her dönemde farklı yapı tipolojisi, kent için farklı gelişme hattı ve şehir planlaması sunmuştur.

Bu bölümde tartışılan ve cevap bulunmaya çalışılmış soruların İstanbul'daki neticeleri sonuç bölümünde konuyla bağlantılı şekilde ele alınacaktır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmanın bu aşamasında kentin çeşitli bölgelerinde Osmanlı Hanedanlığına ilişkin farklı dönemlere ait dinî yapıların -yok olanlar hariç- varlığı saptanmış, bu saptama yapılırken bu konudaki temel eser Hadîkatü'l Cevâmi dikkate alınarak hanedana ve hanedan dışı bireylere ait dinî yapılar, camiler, külliyeler, tekkeler, zaviyeler, imaretler; ayrıca hanedan dışı yöneticilerin kenti geliştirmek ve şenlendirmek için yaptırtmış oldukları daha küçük ölçekli dinî yapıların izi sürülmüştür. Hanedanın ilk dönemde yaptırtmış olduğu dinî ve sosyal yapıların öncelikle Tarihî Yarımada'da yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Tarihi Yarımada dışındaki Cihangir Camii bir istisnadır. Bu örneklerle birlikte çalışmaya dahil edilmemiş olsa dahi Galata, Taksim, Cihangir civarında imar faaliyetlerine katkıda bulunmuş birçok yapı tespit edilmiştir.

Hanedan mensubu hanım sultanların genellikle varlıklarını kentin farklı coğrafi bölgelerinde gösterdikleri ortaya çıkmıştır. Hanım sultanların dinî eserlerinin Üsküdar'da, kentin Anadolu tarafında konumlanma nedenleri ancak hanedan ailesinin hiyerarşik düzenine bakılarak izah edilebilir. Hiyerarşik düzen içinde Avrupa Boğaz kıyısında daha geç dönemde hanım sultanların yalıları bulunmaktadır; Esmâ Sultan Yalısı, Hatice Sultan Yalısı, Fehime Sultan Yalısı gibi. Kıyıların görece önemsiz olduğu dönemde de önem kazandığı dönemde de kadın sultanların yapılarını kıyılardan izlemek mümkündür. Kıyıda olmalarına karşın merkezi gücün, sarayın uzağındadırlar. Bununla birlikte kentin imar ve iskânında önemli bir yer teşkil eden tekke-zaviye yapılarının Üsküdar civarında çokça olması, kadın banileri burada yapım etkinliklerine itmiş olmalıdır. Görece daha prestijli ve geleneksel Üsküdar, kadın banilerin hayırseverliğinden nasiplenmiş ve birçok önemli külliye yapısına sahne olmuştur.

Hanım ya da valide sultanların, istisnalar olmakla birlikte, hayır işlerinin ticarî merkezlerin aksine, topluma hizmet sunulabilecek, dinî anlamda da simgeselliği olan bölgelerde bulunduğu saptanmıştır. Bu bölgeler genellikle kentin, eğer Tarihî Yarımada içindeyse, dış çeperine inşa edilmiş dinî yapılar, camiler, külliyelerdir ve / veya imaretlerdir. Bu saptama ile birlikte neden bu tür bir mekânsal dağılım olduğu hakkında düşünülürse, hanım sultanlara tahsis edilen arazilerin daha az kıymetli olan ve tepeleri

içermeyen¹¹⁰ dış bölgelere doğru yayılmış olan alanlar olduğu görülmektedir. Benzer şekilde hanım sultanlara ait yapıların Üsküdar'da yer almasının nedenlerinden biri olarak, -ki bu çıkarsama çalışmadaki tüm dinî yapıların bir tablo halinde izlenmesinden sonra yapılabilmıştır-, bu tür bir mekânsal tespit hanım sultanların zenginlikleriyle ya da yapılarını imar edebilme yetenekleriyle açıklanabilir. Diğer bir deyişle şehrin doğrudan doğruya önemli bölgesini teşkil etmeyen Anadolu yakasında selatin cami pek olmamakla birlikte hanım sultan yapıları ve hayır işleri için yaptırttıkları binalar bulunmaktadır.

Suriçi'ndeki hanedan camilerinin dağılımı incelendiğinde öncelikle sultanların bir simgesellik arayışı içinde olduğu ve kenti İslam kentine dönüştürme düşüncesinin başta geldiği, daha sonra kentin ilk geliştirilme süreci içinde hanedan camileri için seçilen alanların birkaç neden, etken dikkate alınarak yapıldığı saptanmıştır. Bu nedenler araştırmacıya göre, şu şekilde açıklanabilir:

-Erken Dönem'de Havarium Kilisesi üzerine yapılan Fatih Külliyesi gibi daha önce Bizans döneminde var olan ancak bir kısmı harabe olan kiliselerin bulunduğu bölgelerde dinî yapı imarına başlanmıştır.

-Hanedan camilerinin hemen tümü -ki çalışmada bu saptanmıştır- külliye niteliğindedir. Külliye yapıları, kentin geliştirilmesinin istenildiği bölgelerde ve izlek olarak gelişme hatlarında inşa edilmiştir. Burada temel neden; külliye yapıları vasıtasıyla kentin çeşitli bölgelerinde hayatîyeti sağlamak, farklı bölgedeki nüfusa hizmet etmek, nüfusu o bölgeye çekmek ve külliye yapılarının hemen hepsinin arastası¹¹¹ olduğu düşünüldüğünde ticarî hayatı canlandırmak.

-Dönem ayrımı yapılmaksızın hem selatin camilerinin hem de hanedan dışı yöneticilerin yaptırmış olduğu yapıların öncelikle Tarihî Yarımada'da, Topkapı Sarayı'na yakın bölgede inşa edildikleri ve inşa faaliyetinin gerçekleştirilmesinde, aynı zamanda

---

¹¹⁰ İstisnası Edirnekapi Mihrimah Sultan Camii ve Haseki Külliyesi'dir. Fakat, Haseki'nin külliyesinin konum olarak elbette ki Edirnekapi'dan daha az prestijli olduğu söylenebilir.

¹¹¹ Sultanahmet ve Süleymaniye Külliyelerinin arastaları en önemli örneklerdendir.

ticarî merkezlere yakınlığın dikkate alındığı ortaya çıkmaktadır. Bu yapılanma kolaylıkla İç Bedesten'i de içeren Kapalıçarşı ve etrafındaki hanedan ve hanedan dışı camiler ve ticareti özendiren hanlar vasıtasıyla kentin merkezini oluşturmak ve geliştirmek odaklıdır.

-Hanedan camilerinin mekân seçiminde dikkate alınan temel unsurlardan bir diğeri, yapı mekânının Tarihî Yarımada'da tepelerde konumlanmasıdır. Selatin camilerinin ve külliyelerin şehrin yüksek yerlerinde yer alması hükümlanlık gücünü, merkezî otoritenin sağlamlığını göstermesi açısından doğaldır. Dolayısıyla bir yanda külliyeler ile şehre hayatîyet kazandırılırken diğer yandan da şehrin silüeti oluşturulmaktadır. Hanedan dışı yapıların ise, genellikle ilk dönemde Macros Embolos (Uzunçarşı) hattı üzerinde ve Mese Yolu'na yakın konumlandığı tespit edilmiştir.

-Ayrıca, külliyelerin mekân seçiminin dinsel motiflerle bağlantısı olduğu tespit edilebilmektedir. Ancak bu dinsel motif Eyüp Külliyesi hariç tutulursa vurgulanmamıştır. Dolayısıyla kentin coğrafi / topoğrafik yapısı nedeniyle inşaata uygun olan kıyı alanlarında ve Surdışı'nda inşa edilen külliyeler aynı zamanda bir İslamlaştırma çabasıdır.

-Osmanlının son yüzyılına gelindiğinde padişahlar ikamet mekânı olarak Boğaz kıyılarını tercih etmişlerdir. Yönetim merkezinin değişmesi, Tarihî Yarımada'dan çıkışa sebep olmuştur. Bu durum birçok sonucu beraberinde getirmiştir. Son yüzyılda yıkılmaya yüz tutmuş İmparatorluğun ihtişamlı Dolmabahçe Sarayı merkeze alınarak padişah camileri yapılmıştır. Amaç sosyal fayda ve benzeri değil, neredeyse tamamen padişaha ve ihtişamlı Cuma selamlığına ve törenlere ev sahipliğidir. Batılılaşan İmparatorluğun saray camilerinin, Avrupa'da görülen saray şapellerine benzediği düşünülürse bu süreç daha net okunabilir.

- Çöken İmparatorluğun Batı'ya “ben de varım, ben de Batı'nın bir parçasıyım” mesajı verdiği bir dönem ekseninde yapılar üretilmiştir. Dolayısıyla ilan edilen yeni fermanlarla belirli haklar verilen Osmanlı tebaası önemsenmiş; dinî yapılar dahi bu ekseninde birçok unsurunu feda etmekte bir sakınca görmemiştir. Bu yapılar anıtsal kubbeler, minareler, avlular, son cemaat yerleri, külliye unsurlarıdır.

Bu dönemde avluların önemini kaybetmesi ve çoğu camide inşa edilmemesi söz konusudur. Hünkâr kasırları önem kazanmış ve son dönem yapılarında farklı gelişimsel çizgide uygulanmıştır. Avlular Klasik Dönem'in en önemli kamusal alanlarından. Hünkâr kasırları son yüzyılda bu misyonu üstlenmiştir. Yıldız Hamidiye Camii'nin hünkâr kasrı, sekülerleşen devletin bir dinî yapıda bu durumu gösterebilmesinin en güzel örneğidir. Öyle ki bir sivil mimari ögesi, dinî bir yapıda, merkezi olması gereken yapıdan daha gösterişli ve büyük inşa edilmiştir. Dinî bir yapının padişahın simgeselliğinin gerisinde olduğu yorumu yapılabilir.

Yıldız Sarayı'nın avlusunu adeta etrafını süsleyen büyük bir koru oluşturur. Klasik avlu düzeninin yerine özellikle, yapılan törenlerde katılımın koruya yayılması neticesinde avlu olarak nitelenebilecek alanın büyümesi ve kentle bütünleşmesi, yöneten /yönetilen ilişkisinin değiştiğini kanıtlar niteliktedir. Dolayısıyla büyük, anıtsal külliyelerin ana unsuru kubbe önemini kaybetmiş, Yıldız Camii'nde sadece simgesel olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde minare kullanımı da teke inmiştir. Sadece yapının unsurları değil, mimari üslup da Batılılaşmaktadır. Mimarların azınlık, levanten ve yabancı olmaları, bağlantılı olarak mimarlık kurumuna padişahın tanıdığı serbestlik, üretimleri etkilemiştir. Yıldız Camii özelinde anlatılan tüm bu çabalar, padişahın bilinçli sekülerleşmesini ve gövde gösterisini başka yapılar üzerinden de -son dönemde yapılan değişimin öncüsü saraylar, kışlalar, okullar, hanlar, bankalar- gerçekleştirdiğinin kanıtlarını oluşturur.

Çalışma neticesinde elde edilen sonuçlar, ilgili tablolara işlenmiştir. Gerek tablodan gerek metin kısmından elde edilen sonuçlar, sonuç bölümünde genel bir çıkarımla ele alınmıştır. Ancak genel çıkarımdan önce hanedan camileri ve hanedan dışı camilerle ilgili saptamalar, tablodan ulaşılabilecek genel yorumlar, ilgili bölümlerde "Bir Değerlendirme" adı altında yorumlanmıştır. Çalışmanın amacına ulaşması için değerlendirmeler, tablo ve sonuç kısmı birlikte okunmalıdır. İstanbul özelinde çalışılan birbiriyle ilişkili mekânlar ve yapılar dikkate alınarak turizm endüstrisinde kullanılmak üzere belirli güzergâhlar çıkartılmıştır. Bu güzergâhların işlevsel hale gelmesinin mekân-konum-yapı bağlantısının başarılı bir şekilde kurulmasına bağlı olduğunu vurgulamak gerekir.

ÇALIŞMANIN SINIRLILIKLARI

İstanbul'daki Hanedan Camilerinin Konumsal Değerlendirmesi isimli tezin hazırlanması için sultan ve hanedan üyelerinin yaptırttığı Suriçi'nde 16 ve Surdışı'nda 22 olmak üzere toplamda 38 yapı çalışılmıştır. Padişahların bizzat yaptırttığı neredeyse tüm cami/külliyeler çalışmaya dahil edilmekle birlikte hanedan üyelerinin küçük çaplı eserleri ile padişahların ihya yapılarından sadece kentin konumunu anlamlandırmaya katkı sağlayacak olanlar dahil edilmiştir. Ancak fetihle birlikte kiliseden çevrilen yapılar çalışılmamıştır. İstanbul'un başkent ilan edilmesi sürecinden başlayarak son döneme kadarki eserlerin bani-konum-işlev değerlendirmesi, belirlenen önemli cami/külliyeler üzerinden yapılmıştır.

Sultan ya da hanedanın diğer üyeleri tarafından yapılmayan, imparatorluğun çeşitli kademelerinde görevli devlet adamlarının inşa ettirdiği yapılardan 21 tanesi çalışılmıştır. İnşa faaliyetlerinin içinde aktif olarak bulunan devlet erkânının eserlerinden özellikle şehrin imarına-iskânına katkı sağlayanlar, külliye yapılarıyla sosyal faydayı önceleyenler ve ticarî faaliyetler ile bağlantılı külliye yapıları çalışılmıştır. Klasik dönemde damat paşaların hanım sultanlarla yaptırttıkları hayır kurumlarının birçoğu çalışmada kendine yer bulmuştur. Bunun dışında banisinin meslekî kimliğiyle bağlantılı önemli yapılar da çalışmaya dahil edilmiştir.

Çalışmada belli bir tarih aralığı seçilerek kısıtlama yapılmamıştır. İstanbul'un Osmanlı Devleti yönetimindeki XV-XX. yüzyıl arasındaki tüm zamanlar çalışmaya dahil edilmiştir. Kısıtlama yapılmamasındaki amaç, şehre daha geniş açıdan bakıp çıkarımları daha net yapabilmektir.

Çalışılan 59 yapı, İstanbul'un tarihsel süreçte hangi aşamalardan geçtiğini, kentin fiziksel değişimini, yönetim merkezi değişiklikleri ile imar faaliyetlerinin değişen unsurları üzerinden çıkarımlar yapabilmeyi amaçlamıştır.

Çalışmanın alan gözlemlerinde ve yapıların incelenmesinde çeşitli zorluklar yaşanmıştır. Özellikle fotoğrafların kalitesi açısından bazı yapılar birkaç kez ziyaret

edilmiştir. Ayrıca teze dahil olan camilerden birkaçına gidilemediğinden bu camiler için kaynak belirtilerek farklı fotoğraflar eklenmiştir.

Geniş bir konu olmasına karşın İstanbul'daki camiler hakkında doğrudan başvuru kaynağı çok sınırlıdır. Kaynak azlığı çalışma için zorluk yaratmıştır.

KAYNAKÇA

A. Kaynak Kitaplar

- Altınay, A. R. (1998). *Eski İstanbul*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alver, K. (2013). *Siteril hayatlar*. Ankara: Hece Yayınları.
- Arseven, C. E. (1984). *Türk sanatı*. İzmir: Cem Yayınları.
- Arslan, M. (2010). *İstanbul'un Antikçağ tarihi: Klasik ve Helenistik dönemler*. Odin Yayıncılık: İstanbul.
- Aslanapa, O. (1992). *Mimar Sinan*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aslanapa, O. (2004). *Osmanlı devri mimarisi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Aslanapa, O. (2019). *Türk sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ayvansarayî, H. H. (1987). *Camilerimiz ansiklopedisi: hadikatü'l cevâmi* 1. cilt. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Ayverdi, E. H. (1953). *Fatih devri mimarisi*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Başaran, İ. (2008). *Kent ve yerel yönetim*. İstanbul: Okutan Yayıncılık.
- Cansever, T. (1992). *Şehir ve mimari*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cansever, T. (2016a). *İslâm'da şehir ve mimari*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cansever, T. (2016b). *Kubbeyi yere koymamak*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cerasi, M. M. (1999). *Osmanlı kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda kent uygarlığı ve mimarisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cerasi, M. M. (2014). *Divanyolu*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Çelik, Z. (1998). *19.yüzyılda Osmanlı başkenti: değişen İstanbul*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Diehl, C. (2006). *Bizans İmparatorluğu'nun tarihi*. İstanbul: İlgi Yayınları.
- Eldem, E. (2003). İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente. *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul içinde*. (s.152-230). Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters (Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erzen, J. N. (1996). *Mimar Sinan estetik bir analiz*. Ankara: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.
- Es, M. (2007). *Kent üzerine düşünceler*. İstanbul: Okutan Yayıncılık.
- Faroghi, S. (2010). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam: Ortaçağ'dan yirminci yüzyıla*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Foss C. ve Magdalino P. (1977). *Rome and Byzantion*. Oxford : Elsevier-Phaidon.
- Goodwin, G. (2012). *Osmanlı mimarlığı tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Günay, R. (2021). *Mimar Sinan neden bir tasarım dehasıdır*. İstanbul: Yem Yayın.
- Haldon, J. (2007). *Bizans tarih atlası*. (çev.Ali Özdamar). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hammer, J. V. (2011). *İstanbul ve Boğaziçi 1. cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Harvey, D. (2013). *Sosyal adalet ve şehir*. Metis Yayınları: İstanbul.
- İnalcık, H. (1994). Eyüp Projesi. *Eyüp:Dün/Bugün Sempozyumu 11-12 Aralık 1993 içinde*. (s. 1-23). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, H. ve Quataert, D. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi*. (çev.Halil Berktaş). (Cilt 1). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnciciyan, P. Ğ. (1956). *XXIII. asırda İstanbul*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Karoly, K. (2019). *İstanbul şehir tarihi ve mimarisi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- Koç, M. (2021). *Revnakoğlu'nun İstanbul'u* (4.cilt). İstanbul: Fatih Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: Yem Yayın.
- Kuban, D. (2021). *İstanbul, bir kent tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuban, D. (2022). *İstanbul 1600 yıllık bir müzedir*. İstanbul: Yem Yayın.
- Lefebvre, H. (2018). *Şehir hakkı*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Mango, C. (2021). *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Mantran, R. (2020). *İstanbul tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Müller-Wiener, W. (2001). *İstanbul'un tarihsel topoğrafyası: 17. yüzyıl başlarına kadar Byzantion- Konstantinopolis- İstanbul*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Necipoğlu, G. (2016). Sinan çağında mimarlık kültürü ve âdâb: Günümüze yönelik yorumlar. A. Hatice, U. A. Hilâl (Yay. haz.). *Ekrem Hakkı Ayverdi'nin hâtırasına: Osmanlı mimarlık kültürü içinde*. (s. 19-66). İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Öz, T. (2015). *İstanbul camileri I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öztürk, N. (2012). *Çadırdan saraya 14-15.yüzyıl: Osmanlı devlet düzeni*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Tanman, B. (2016). Ekrem Hakkı Ayverdi'nin erken devir Osmanlı mimarisine dair tespitleri. Aynur, H. ve Uğurlu, A.H. (haz.). *Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Hâtırasına: Osmanlı Mimarlık Kültürü* (s.231-253) içinde. İstanbul: Kubbealtı.
- Tanpınar, A.H. (2001). *Beş şehir*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taşkıran, N. (1972). *Hasekinin kitabı*. İstanbul: Haseki Hastanesini Kalkındırma Derneği Yayınları.

- Tekin, O. (2001). *Eskiçağ'da İstanbul*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Turan, Ş. (1997). *Kanuni Süleyman dönemi taht kavgaları*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Uğurlu, A. H. (2016). İstanbul halkının günlük hayatında selâtin camilerin yeri: Avlular üzerinden bir okuma. A. Hatice, U. A. Hilâl (Yay. haz.). *Ekrem Hakkı Ayverdi'nin hâtırasına: Osmanlı mimarlık kültürü içinde*. (s. 257-271). İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Uras, B. (2022). *Balyanlar*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Varlıkları Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devleti'nin saray teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ülgen, H. (1966). *İstanbul camileri*. İstanbul: Tan Matbaası.
- Vance, J.E. (1990). *The continuing city: Urban morphology in Western Civilization*. London: The Johns Hopkins University Press.
- Yerasimos, S. (2000). *İstanbul: imparatorluklar başkenti*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yerasimos, S. (2002). *Süleymaniye*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yıldız, K. (2017). *1660 İstanbul yangını ve etkileri: vakıflar, toplum ve ekonomi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

B. Araştırma-İnceleme

Açıkgözoğlu, A. S. (2013). Zeyneb Sultan Külliyesi. *DİA*, 44, 362-4.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeyneb-sultan-kulliyesi>

Erişim tarihi: 26.3.2023

Ahunbay, M. (1994). Surlar-Kara Surları. *DBİA*, 7, 77-9.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Ahunbay, Z. (1994). Sultan Ahmed Külliyesi. *DBİA*, 7, 55-61.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Akbayar, N. (1994). Teşvikiye. *DBİA*, 7, 256-7.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Akyıldız, A. (2007). Pertevniyal Vâlide Sultan Külliyesi. *DİA*, 34, 239-40.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/pertevniyal-valide-sultan>

Erişim tarihi: 20.12.2022

Akyıldız, A. (2010). Şehremini. *DİA*, 38, 459-461.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehremini>

Erişim tarihi: 1.1.2023

Altun, A. (1993). Cihangir Camii. *DİA*, 7, 539-40.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cihangir-camii>

Erişim tarihi: 18.3.2023

Aman, F. (2018). Turgut Cansever Düşüncesinde Zihniyet- Şehir İlişkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 1240-1250.

DOI: 10.15869/itobiad.413160

<https://doi.org/10.15869/itobiad.413160>

Antel, A. (2013). Geçmişten günümüze cami mimarisinin gelişimi. Tokay, H., Kaptı, M. (ed.); Büken, C., Coşkun, B.S. (düz.). *1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojileri*, 2-5 Ekim 2012, Diyanet İşleri Başkanlığı, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, Bildiriler içinde (s.257-262). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Erişim adresi: http://isamveri.org/pdfdrg/D219556/2013/2013_ANTELA.pdf

Erişim tarihi: 20.11.2022

Arlı, H. (1994a). Cihangir Camii. *DBİA*, 2, 431-3.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Arlı, H. (1994b). Bebek Camii. *DBİA*, 2, 116.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Arpaguş, H. K. (2015). İstanbul'da Dinî Hayat. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 5, 204-239.

İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/yazar/hatice-k-arpagus>

Erişim tarihi: 19.01.2023

Arslan, N. (1994). Sa'dâbâd Sarayı. *DBİA*, 6, 386-8.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Artan T. ve Neumann C. K. (1994). Kavak Sarayı. *DBİA*, 4, 494-5.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Artan, T. (1994a). Eski Saray. *DBİA*, 3, 204-5.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Artan, T. (1994b). Beşiktaş. *DBİA*, 2, 161-3.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Artan, T. (1994c). Boğaziçi-Tarihte Boğaziçi. *DBİA*, 2, 281-6.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Artan, T. (1995). Eyüp. *DİA*, 12, 1-6.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/eyup>

Erişim tarihi: 5.3.2023

Aslanapa, O. (1945). Osmanlı Mimarisinin Gelişimi ve Bizans. *İstanbul Halkevleri Dergisi*, 4 (39), 11-12.

Erişim adresi: http://isamveri.org/pdfs/bv/D02765/1945_39/1945_39_ASLANAPAO.pdf

Erişim tarihi: 03.11.2022

Ateş, N. (2017). Osmanlı'da Vakıf-Küllîye-Şehir İlişkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (2), 151-164.

Erişim adresi: Osmanlıda Vakıf-Küllîye-Şehir İlişkisi

Erişim tarihi: 29.11.2022

Aysu, Ç. (1994). Emirgan. *DBİA*, 3, 168-9.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Ayverdi, E. H. (1960). Ayazma Camii. *İst.A.*, 3, 1505-11. İstanbul: Koçu Yayınları.

Batur, A. (1994a). Dolmabahçe Camii. *DBİA*, 3, 88-9.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Batur, A. (1994b). Teşvikiye Camii. *DBİA*, 7, 257-8.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Batur, A. (1994c). Yıldız Sarayı. *DBİA*, 7, 520-7.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Batur, A. (1994d). Ortaköy Camii. *DBİA*, 6, 143-4.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Batur, A. (1994e). Sa'dâbad Camii. *DBİA*, 6, 386-388.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Batur, A. (2015). XIX. Yüzyıl İstanbul'unda İki Saray. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 8, 390-407.

İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/318-xix-yuzyil-istanbulunda-iki-saray?q=saray>

Erişim tarihi: 12.1.2023

Batur, S. (1994). Yıldız Camii. *DBİA*, 7, 514-5.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Berger, A. (1994). Bous Forumu. *DBİA*, 2, 314. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Berger, A. (2015). Konstantinopolis'te İmparatorluk ve Kilise Alayları. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 3, 374-383.

İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/88-konstantinopoliste-imparatorluk-ve-kilise-alaylari>

Erişim tarihi: 01.02.2023

Beydilli, K. (1989). Alemdar Mustafa Paşa. *DİA*, 2, 364-5.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/alemdar-mustafa-pasa>

Erişim tarihi: 3.6.2023

Bilgicioğlu, B. (2011). Teşvikiye Camii. *DİA*, 40, 576-8.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tesvikiye-camii>

Erişim tarihi: 23.4.2023

Bülbül, A. H. (2012). IV. Vakıf Han'ın Yerindeki Önemli Eser: Hamidiye İmaret.

Restorasyon-Konservasyon-Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yıllığı, S.4, 6-16. İstanbul: Vakıflar
İstanbul I. Bölge Müdürlüğü.

Erişim adresi: <https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/restorasyon/restorasyon04.pdf>

Erişim tarihi: 20.5.2023

Can, C. (1994). Tophane Kasrı. *DBİA*, 7, 277. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı
Ortak Yayını.

Can, S. (2013). Yıldız Camii. *DİA*, 43, 540-1. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları
Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/yildiz-camii>

Erişim tarihi: 27.4.2023

Çakır, C. ve Akkuş, Y. (2015). Osmanlı İstanbul'unda Ticaret. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 6, 154-199. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir
Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/196-osmanli-istanbulunda-ticaret>

Erişim tarihi: 18.12.2022

Çobanoğlu, A. V. (2002). Köprülü Külliyesi. *DİA*, 26, 255-7.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/koprulu-kulliyesi>

Erişim tarihi: 25.3.2023

Çobanoğlu, A. V. (2003). Lâleli Külliyesi. *DİA*, 27, 86-9. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/laleli-kulliyesi>

Erişim tarihi: 27.3.2023

Çobanoğlu, A.V. (2009). Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi. *DİA*, 37, 497-503.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sultan-ahmed-camii-ve-kulliyesi>

Erişim tarihi: 22.3.2023

Çobanoğlu, A.V. (2013). Yenicami Külliyesi. *DİA*, 43, 439-442. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/yenicami-kulliyesi>

Erişim tarihi: 12.09.2022

Demiriz, Y. ve Tanman, M. B. (1994). Piyale Paşa Külliyesi. *DBİA*, 6, 254-8. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Demirkent, I. (2001). İstanbul. *DİA*, 23, 205-212.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/istanbul-1>

Erişim tarihi: 03.02.2023

Demirsar, B. (1994). Emirgan Camii. *DBİA*, 3, 169-70. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Dişören, N. E. (1994). Mihrişah Valide Sultan Camii. *DBİA*, 5, 458-9.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Doğan, S. (1997). Haseki Külliyesi. *DİA*, 16, 370-2.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/haseki-kulliyesi>

Erişim tarihi: 17.3.2023

Durak, K. (2015). Konstantinopolis'in Yükselişinin İktisadi Temelleri. *Antik Çağ'dan*

XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, 6, 24-43. İstanbul: İSAM ve İstanbul

Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/188-konstantinopolisin-yukselisinin-iktisadi-temelleri>

Erişim tarihi: 07.03.2023

Dündar, A. (1999). Osmanlı Mimarisinde Hassa Mimarları. *Dini Araştırmalar Dergisi*.

2(5), 159-176.

Erişim adresi: Abdülkadir Dündar/Osmanlı Mimarisinde Hassa Mimarları

Erişim tarihi: 01.09.2022

Düzenli, H.İ. (2015). XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Mimarisi. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla*

Büyük İstanbul Tarihi, 8, 176-243.

İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/305-xvi-xvii-yuzyil-istanbul-mimarisi>

Erişim tarihi: 14.03.2022

Erkal, N. (2015). İstanbul'da Erken Dönem Osmanlı Mimarisi. *Antik Çağ'dan XXI.*

Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, 8, 80-139.

İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/301-istanbulda-erken-donem-osmanli-mimarisi>

Erişim tarihi: 01.09.2022

Erol, G. (1993). Çinili Cami ve Külliyesi. *DİA*, 8, 335-7. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cinili-cami-kulliyesi>

Erişim tarihi: 18.3.2023

Ertuğrul, A. (2015). İstanbul Tamirat ve Restorasyon Tarihi. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 8, 484-495.

İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/323-istanbul-tamirat-ve-restorasyon-tarihi>

Erişim tarihi: 18.10.2022

Erzincan, T. (2008). Rum Mehmed Paşa Külliyesi. *DİA*, 35, 228-30. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/rum-mehmed-pasa-kulliyesi>

Erişim tarihi: 25.2.2023

Erzincan, T. (2010). Şebsafâ Kadın Külliyesi. *DİA*, 38, 397-8. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sebsafa-kadin-kulliyesi>

Erişim tarihi: 17.12.2022

Eyice, S. (1962-63). İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23(1-2), 3-80.

Erişim adresi: İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler

Erişim tarihi: 13.09.2022

Eyice, S. (1989). Mimar Sinan'ın Külliyesi. *VI. Vakıf Haftası: Türk Vakıf Haftası Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu* 5-8 Aralık 1988, İstanbul, s. 169-173. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Eyice, S. (1991a). Atik Ali Paşa Camii. *DİA*, 4, 65-7.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/atik-ali-pasa-camii--cemberlitas>

Erişim tarihi: 4.3.2023

Eyice, S. (1991b). Azapkapı Camii. *DİA*, 4, 309-310. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/azapkapi-camii>

Erişim tarihi: 19.1.2023

Eyice, S. (1992a). Bedesten. *DİA*, 5, 302-311.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bedesten>

Erişim tarihi: 18.12.2022

Eyice, S. (1992b). Büyük Çarşı. *DİA*, 6, 509-13.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/buyuk-carsi--istanbul>

Erişim tarihi: 18.12.2022

Eyice, S. (1992c). Batılılaşma/Mimari. *DİA*, 5, 171-181.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma-6-mimari>

Erişim tarihi: 3.11.2022

Eyice, S. (1993a). Arkadios Sütunu. *DBİA*, 1, 306-7.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Eyice, S. (1993b). Ayazma Camii. *DBİA*, 1, 471-2.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Eyice, S. (1993c). Damad İbrâhim Paşa Külliyesi. *DİA*, 8, 443-7.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/damad-ibrahim-pasa-kulliyesi--istanbul>

Erişim tarihi: 17.2.2023

Eyice, S. (1993d). Cami. *DİA*, 7, 56-90.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami-2-mimari-tarihi>

Erişim tarihi: 12.11.2022

Eyice.S. (1993e). Cevrî Kalfa Mektebi. *DİA*, 7, 461-462.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevri-kalfa-mektebi>

Erişim tarihi: 3.11.2022

Eyice, S. (1993f). Çağlayan Camii. *DİA*, 8, 178-9.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/caglayan-camii>

Erişim tarihi: 12.6.2023

Eyice, S. (1993g). Çağlayan Kasrı. *DİA*, 8, 179-182. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/caglayan-kasri>

Erişim tarihi: 12.6.2023

Eyice, S. (1994a). Bayezid Külliyesi. *DBİA*, 2, 87-96.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Eyice, S. (1994b). Tauri Forumu. *DBİA*, 7, 225-7.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Eyice, S. (1994c). Dâvud Paşa Külliyesi. *DİA*, 9, 42-4. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/davud-pasa-kulliyesi>

Erişim tarihi: 5.5.2023

Eyice, S. (1994d). Eyüb Sultan Külliyesi. *DBİA*, 3, 237-243.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Eyice, S. (1994e). Kılıç Ali Paşa Külliyesi. *DBİA*, 4, 557-9.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Eyice, S. (1994f). Edirnekapi Camii ve Külliyesi. *DİA*, 10, 446-8. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/edirnekapi-camii-ve-kulliyesi>

Erişim tarihi: 23.3.2023

Eyice, S. (1995a). Eyüp Sultan Külliyesi. *DİA*, 12, 9-12. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/eyup-sultan-kulliyesi>

Erişim tarihi: 5.3.2023

Eyice, S. (1995b). Fâtih Camii ve Külliyesi. *DİA*, 12, 244-249. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/fatih-camii-ve-kulliyesi>

Erişim tarihi: 3.11.2022

Eyice, S. (1996). Fîruz Ağa Camii. *DİA*, 13, 135-7. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/firuz-aga-camii>

Erişim tarihi: 3.3.2023

Eyice, S. (1997). Hamidiye Külliyesi. *DİA*, 15, 465-8.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamidiye-kulliyesi>

Erişim tarihi: 1.5.2023

Eyice, S. (2000). İbrâhim Paşa Külliyesi. *DİA*, 21, 341-3.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-pasa-kulliyesi--silivrikapi>

Erişim tarihi: 1.12.2022

Eyice, S. (2002). Küçük Mecidiye Camii. *DİA*, 26, 527-8. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kucuk-mecidiye-camii>

Erişim tarihi: 18.4.2023

Eyice, S. (2007a). Nusretiye Camii. *DİA*, 33, 274-6.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nusretiye-camii>

Erişim tarihi: 18.4.2023

Eyice, S. (2007b). Nuruosmaniye Külliyesi. *DİA*, 33, 264-6. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nuruosmaniye-kulliyesi>

Erişim tarihi: 7.4.2023

Eyice, S. (2022). Kılıç Ali Paşa Külliyesi. *DİA*, 25, 412-414.

Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kilic-ali-pasa-kulliyesi>

Erişim tarihi: 12.4.2023

Eyice, S. ve Tanman, B. (1994). Koca Mustafa Paşa Külliyesi. *DBİA*, 5, 30-4.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Göktaş, U. (1994a). Eyüb Sultan Ziyareti. *DBİA*, 3, 243-4.

İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Göktaş, U. (1994b). Saraçlar. *DBİA*, 6, 458-9. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Göncüoğlu, S. F. (1998). Humbarahane Kışlası ve Camii. *DİA*, 18, 353-355.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/humbarahane-kislasi-ve-camii>

Erişim tarihi: 21.5.2023

Gülersoy, Ç. (1994a). Tophane. *DBİA*, 7, 274-6. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Gülersoy, Ç. (1994b). Kapalıçarşı. *DBİA*, 4, 422-430. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayın.

Gündüz, F. (2003). Mahmud Paşa Külliyesi. *DİA*, 27, 380-1. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-pasa-kulliyesi>

Erişim tarihi: 17.1.2023

Gündüz, F. (2009). Sinan Paşa Külliyesi. *DİA*, 37, 232-4. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sinan-pasa-kulliyesi--istanbul>

Erişim tarihi: 18.5.2023

Hersek, C. M. (Ocak 1990). Osmanlı İmparatorluğunda Mimarlar ve Yapı Esnafı. *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 42-48.

İpşirli, M. (2015). Payitaht İstanbul'un İdaresi. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 3, 58-76. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/73-payitaht-istanbulun-idaresi>

Erişim tarihi: 17.09.2022

İstanbul. (1993). Bahçekapı. *DBİA*, 1, 541-2. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

İstanbul (1994a). Surlar. *DBİA*, 7, 74-77. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

İstanbul. (1994b). Yavuzselim. *DBİA*, 7, 447-8. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

İstanbul (1994c). Yıldız. *DBİA*, 7, 513-4. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayın.

İstanbul (1994d). Beylerbeyi. *DBİA*, 2, 200-3. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayın.

İstanbul (1994e). Koska. *DBİA*, 5, 75-6. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

İnalcık, H. (2001). İstanbul. *DİA*, 23, 220-239. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/istanbul-3-turk-devri>

Erişim tarihi: 5.4.2023

Kafesoğlu, İ. (1978). İstanbul-Şehrin Tarihi. *İA.*, V/II, 1143-1180. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Kalfazade, S. (1994). Dolmabahçe Camii. *DİA*, 9, 502-3. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/dolmabahce-camii>

Erişim tarihi: 20.4.2023

Kara, F. E. (1994). Eyüp. *DBİA*, 3, 245-250. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Keçiş, M. (2015). Bizans Dönemi'nde İstanbul'un Kent Yönetimi. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 3, 18-37. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/69-bizans-doneminde-istanbulun-kent-yonetimi>

Erişim tarihi: 20.03.2023

Kızıltan, Z. (2015). İstanbul Kazıları: Marmaray-Metro Projeleri ve Arkeolojik Kurtarma Kazılarının Şehir Tarihine Katkıları. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 1, 338-373. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/15-istanbul-kazilari-marmaray-metro-projeleri-ve-arkeolojik-kurtarma-kazilarinin-sehir-tarihine-katkilari>

Erişim tarihi: 19.09.2022

Kiper, N. (2015). Osmanlı İstanbul'unda Kentsel Mekânın Değişim Süreci. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 1, 428-454. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/assets/uploads/pdf/osmanli-istanbulunda-kentsel-mekanin-degisim-sureci-21.pdf>

Erişim tarihi: 3.11.2022

Koçu, R. E. (1958). Abdülhamid I İmareti. *İst.A.*, 1, 92. İstanbul: Koçu Yayınları.

Koçu, R. E. (1961). Bedesten. *İst.A.*, 5, 2345-62. İstanbul: Koçu Yayınları.

Koçu, R. E. (1965a). Çinili Cami. *İst.A.*, 7, 4009-11. İstanbul: Koçu Yayınları.

Koçu, R. E. (1965b). Cerrahpaşa. *İst.A.*, 7, 3503-3504. İstanbul: Koçu Yayınları.

Koçu, R. E. (1965c). Cerrahpaşa Camii. *İst.A.*, 7, 3504-5. İstanbul: Koçu Yayınları.

Koçu, R. E. (1966). Direklerarası. *İst.A.*, 8, 4602-4. İstanbul: Koçu Yayınları.

Koçu, R. E. (1968a). Dolmabahçe Camii. *İst.A.*, 9, 4671-4674. İstanbul: Koçu Yayınları.

Koçu, R. E. (1968b). Eminönü, Eminönü Senti. *İst.A.*, 9, 5076. İstanbul: Koçu Yayınları.

Koçu, R. E. (1968c). Eminönü Meydanı. *İst.A.*, 9, 5078-80. İstanbul: Koçu Yayınları.

Kuban, D. (1954). Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme. *İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi*. İstanbul: Pulhan Matbaası.

Kuban, D. (1970). İstanbul'un Tarihî Yapısı. *Mimarlık Dergisi*, S. 5, 25-48.

Erişim adresi: İstanbul'un Tarihi Yapısı

Erişim tarihi: 20.10.2022.

Kuban, D. (1993). Aksaray. *DBİA*. (Cilt 1, ss.161-5). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Kuban, D. (1994a). Sultan Selim Külliyesi. *DBİA*, 7, 62-3. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Kuban, D. (1994b). Osmanlı Mimarisi. *DBİA*, 6, 168-175. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Kuban, D. (1994c). Laleli. *DBİA*, 5, 187-9. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Kuban, D. (1994d). Mahmud Paşa Külliyesi. *DBİA*, 5, 268-271. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Kubilay, A. Y. (1994). Humbaracı Kışlası. *DBİA*, 4, 96-7. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Kuzucu, K. (2015). İstanbul Kronolojisi. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 10, 238-292. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/kronoloji>

Erişim tarihi: 19.09.2022

Mazlum, D. (1994). Üsküdar. *DBİA*, 7, 343-6. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Mülayim, S. (1992). Beylerbeyi Camii ve Külliyesi. *DİA*, 6, 75-77. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/beylerbeyi-camii-ve-kulliyesi--istanbul>

Erişim tarihi: 12.4.2023

Mülayim, S. (2010). Süleymaniye Camii ve Külliyesi. *DİA*, 38, 114-9. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/suleymaniye-camii-ve-kulliyesi>

Erişim tarihi: 10.3.2023

Mülayim, S. (2020). Mimari. *DİA*, 30, 91-95. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mimari>

Erişim tarihi: 03.09.2022

Okçuoğlu, T. (1994). Hadım İbrahim Paşa Camii. *DBİA*, 3, 490-1. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Orman, İ. (2010). Şehzade Külliyesi. *DİA*, 38, 483-5. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehzade-kulliyesi>

Erişim tarihi: 3.5.2023

Orman, T. S. (2013). Yeni Vâlide Külliyesi. *DİA*, 43, 433-5. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/yeni-valide-kulliyesi>

Erişim tarihi: 13.4.2023

Orman, İ. (2013). Zal Mahmud Paşa Külliyesi. *DİA*, 44, 109-111. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zal-mahmud-pasa-kulliyesi>

Erişim tarihi: 11.4.2023

Özcan, A. (1997). Hassa. *DİA*, 16, 394-395.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hassa>

Erişim tarihi: 3.9.2022

Öztürk, B. (2015). Roma ve Bizans Dönemi'nde İstanbul'da Toplumsal Katmanlar. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 4, 24-39. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/100-roma-bizans-doneminde-istanbuldaki-toplumsal-katmanlar>

Erişim tarihi: 14.09.2022

Pakalın, M. Z. (1971a). Bedesten. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, 187-191. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Pakalın, M. Z. (1971b). İslâmbol. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, 87. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Pakalın, M. Z. (1971c). Selâtin Cami. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, 155-57. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Parlak, S. (2010). Şah Sultan Külliyesi. *DİA*, 38, 258-60.

İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sah-sultan-kulliyesi>

Erişim tarihi: 18. 1. 2023

Parlak, S. (2020). Mihrişah Vâlide Sultan Külliyesi. *DİA*, 30, 42-4.

Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mihrisah-valide-sultan-kulliyesi>

Erişim tarihi: 17. 1. 2023

Pekak, S. (1993). Arcadios Forumu. *DBİA*, 1, 306. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Ramazanoğlu, G. M. (2009). Selimiye Camii ve Külliyesi. *DİA*, 6, 434-6. İstanbul:

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/selimiye-camii-ve-kulliyesi--istanbul>

Erişim tarihi: 4.4.2023

Sakaoğlu, N. (1993). Atmeydanı. *DBİA*, 1, 414-8. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Sakaoğlu, N. (1994a). II. Bâyezid. *DBİA*, 2, 83-7. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Sakaoğlu, N. (1994b). Eski Odalar. *DBİA*, 3, 203-4. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Sakaoğlu, N. (1994c). Mihrişah Valide Sultan. *DBİA*, 5, 458. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Sakaoğlu, N. (1994d). İstanbul'un Adları. *DBİA*, 4, 253-6. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Sakaoğlu, N. (1994e). Yeni Odalar. *DBİA*, 7, 467-468. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Saner, T. (1994). Hidayet Camii. *DBİA*, 4, 71. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Selçuk, İ. (2015). Osmanlı İstanbul'unda toplumsal Tabakalaşma. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 4, 40-48. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/101-osmanli-istanbulunda-toplumsal-tabakalasma>
Erişim tarihi: 16.02.2023

Serdaroğlu, Ü. S. (2015). İstanbul'un Bedestenleri. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 6, 161-9. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/197-istanbulun-bedestenleri>
Erişim tarihi: 13.9.2022

Seyhan, K. (1993). Cerrahpaşa Külliyesi. *DİA*, 7, 424-5. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cerrahpasa-kulliyesi>
Erişim tarihi: 9.4.2023

Sezer, Y. (2015). Süleymaniye Camii ve Külliyesi. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 8, 278-289. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/312-suleymaniye-camii-ve-kulliyesi>

Erişim tarihi: 10.3.2023

Suner, Y. (1994a). Nusretiye Camii. *DBİA*, 6, 105-7. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Suner, Y. (1994b). Şebsefa Kadın Camii ve Sıbyan Mektebi. *DBİA*, 7, 141-2. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Şahin, İ. (2010). Osmanlılar'da Şehir. *DİA*, 38, 446-449. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/38/C38023566.pdf>

Erişim tarihi: 01.12.2022

Tanyeli, U. (2015). İstanbul Mimarisinde Radikal Değişim Evresi: XVIII ve XIX. Yüzyıllar. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 8, 312-367. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/314-istanbul-mimarisinde-radikal-degisim-evresi-xviii-ve-xix-yuzyillar>

Erişim tarihi: 14.03.2022

Taş, M. (2003). Osmanlı'dan Günümüze Yapı Üretiminde Mimarlık Meslek Örgütlenmesinin Gelişimi. *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 8(1), 203-214.

Tanman, B. (1992). Bayram Paşa Külliyesi. *DİA*, 5, 267-8. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bayram-pasa-kulliyesi>

Erişim tarihi: 5.5.2023

Tanman, B. (1994a). Laleli Baba Türbesi. *DBİA*, 5, 189-90. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Tanman, B. (1994b). Hırka-i Şerif Camii. *DBİA*, 4, 68-9. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Tanman, B. (1998). Hırka-i Şerif Camii. *DİA*, 17, 378-82. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hirka-i-serif-camii>

Erişim tarihi: 6.5.2023

Tanman, B. (2007). Piyâle Paşa Külliyesi. *DİA*, 34, 297-301. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/piyale-pasa-kulliyesi>

Erişim tarihi: 20.4.2023

Tanman, B. (2009a). Selimiye Tekkesi. *DİA*, 36, 438-9. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/selimiye-tekkesi>

Erişim tarihi: 1.4.2023

Tanman, B. (2009b). Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi. *DİA*, 37, 360-363. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sokullu-mehmed-pasa-kulliyesi--eminonu>

Erişim tarihi: 19.1.2023

Tanman, B. (2015). İstanbul Tekkeleri. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 8, 410-427. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/319-istanbul-tekkeleri>

Erişim tarihi: 17.03.2023

Tanyeli, G. (1994). Laleli Külliyesi. *DBİA*, 5, 190-2. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Tekeli, İ. (1990). Bir Kentin Kimliği Üzerine Düşünceler. *Prof. Dr. Mübeccel Kıray'a Armağan, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7 (1-2), 251-259.

Tekin, O. (2015). Eski Çağ'da İstanbul Topoğrafyası. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 1, 402-409. İstanbul: İSAM ve İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/19-eski-cagda-istanbul-topografyasi>

Erişim tarihi: 19.09.2022

Tokay, Z. H. (2008). Rüstem Paşa Külliyesi. *DİA*, 35, 291-2. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/rustem-pasa-kuliyesi--istanbul>

Erişim tarihi: 14.4.2023

Tunçer, O.C. (1982). Batıda Merkezi Kubbe ve Koca Sinan'ın Mekân Kavramı. *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.12, 149-160. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi: Sanat Tarihi Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: http://isamveri.org/pdfs/bv/D00110/1982_12/1982_12_TUNCEROC.pdf

Erişim tarihi: 03.11.2022

Turan, Ş. (1963). Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1, 157- 201.

Turani, A. (1975). Akropol. *Sanat Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Toplum Yayınları.

Tutel, E. (1994). Limanlar (Osmanlı Dönemi). *DBİA*, 5, 215-7. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayın.

- Türkoğlu, İ. (2014). *Kuruluşundan Antik Çağ'ın sonuna kadar Kalkhedon tarihi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Uğur, Y. (2015). Şehirler ve şehirleşme. Osmanlı İmparatorluğunda çevre ve şehir içinde (s.293-327). İstanbul: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi.
- Usdiken, B. (1994). Cihangir. *DBİA*, 2, 430-1. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Yalçın, A. B. (1994). Havaraiyyun Kilisesi. *DBİA*, 4, .23-4. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Yaltırık, F. (1994). Emirgan Korusu. *DBİA*, 3, 170-1. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Yavaş, D. (2007). Pertevniyal Vâlide Sultan Külliyesi. *DİA*, 34, 241-242. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/pertevniyal-valide-sultan-kuliyesi>
Erişim tarihi: 3.11.2022
- Yazıcı, N. (2015). *Osmanlılarda Mimarlık Eğitimi*. (Edt. Doğanay A.). Prof. Dr. Selçuk Mülayım Armağanı: Sanat Tarihi Araştırmaları içinde. (s.363-396) İstanbul: Lale Yayıncılık.
Erişim adresi: http://isamveri.org/pdfs/bv/D245281/2015/2015_YAZICIMETINN.pdf
Erişim tarihi: 03.11.2022
- Yenişehirlioğlu, F. (1994). Eyüp Çarşısı. *DBİA*, 3, 251. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Yücel, E. (1994). Eyüp Mezarlığı. *DBİA*, 3, 252. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Yücel, E. (1994a). Büyük Saray. *DBİA*, 2, 346-8. İstanbul: Kültür ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Yüksel, İ. A. (2009). Sultan Selim Camii ve Külliyesi. *DİA*, 37, 513-516.
İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sultan-selim-camii-ve-kulliyesi--istanbul>

Erişim tarihi: 1.2.2023

C. İnternet Kaynakları

Ankara'nın başkent oluşu hakkında:

Erişim adresi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ankaranin-baskent-olusu/?pdf=3842>

Erişim tarihi: 27.3.2023

Fatih Kaymakamlığı, 2023.

Erişim adresi: Fatih Sultan Mehmet'in Fatih Külliyesi ile ilgili söylediği söz hakkında

Erişim tarihi: 10.5.2023

(FKM, 2023): Fâtih Külliyesi Medresesi

Erişim adresi: <https://www.fatihkulliyesimedreseleri.com/sayfa/fatih-kulliyesi>

Erişim tarihi: 10.5.2023

TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu.

Erişim adresi: <https://cip.tuik.gov.tr/>

Erişim tarihi: 25.3.2023

Via Egnatia.

Erişim adresi: <https://www.viaegnatiafoundation.eu/>

Erişim tarihi: 15.11.2023

D. Harita Kaynakları

Harita 1. İstanbul, Boğaziçi ve Çevresi

Kaynak: İBB, 2022.

<https://sehirharitasi.ibb.gov.tr/>

Harita 2. II. Theodosius'tan Osmanlı Dönemine Constantinopolis (450-1453)

Kaynak: Kuban, D. (2021). *İstanbul, bir kent tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Harita 3. Bizans Döneminde Limanların Konumu

Kaynak: Tutel, E. (1994). Limanlar (Osmanlı Dönemi). *DBİA*, 5, 215-7. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayın.

Harita 4. XV. yüzyılın Sonuna Kadar Constantinople

Kaynak: Mamboury, E. 1953. *The tourists' Istanbul*. İstanbul: Çituri Biraaderler Basımevi.

Harita 5. Bizans Kentinin 14 bölgesi

Kaynak: Çelik, Z. (1998). *19.yüzyılda Osmanlı başkenti: Değişen İstanbul*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Harita 6. İstanbul Çevresinde Bilinen Tarihöncesi Yerleşimler

Kaynak: Kuban, D. (2021). *İstanbul, bir kent tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Harita 7. Constantinopolis'in Topoğrafik Hatları

Kaynak: Mantran, R. (2020). *İstanbul tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Harita 8. İstanbul Camileri Haritası, 1917

Kaynak: Kubilay, A.Y. (2015). Batılı Kaynaklı Haritalardaki İstanbul. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, 1*, 522-543.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/assets/uploads/pdf/bati-kaynakli-haritalardaki-istanbul-28.pdf>

Erişim tarihi: 18.11.2022

Harita 9. Ticaret Yapıları ve Önemli Caddeler

Kaynak: Google Earth kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Harita 10. Fatih'in Oluşturduğu İstanbul Nahiyeleri

Kaynak: Çelik, Z. (1998). *19.yüzyılda Osmanlı başkenti: Değişen İstanbul*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Harita 11. Laleli

Kaynak: Kuban, D. (1994c). Laleli. *DBİA*, 5, 187-9. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Harita 12. Pirî Reis'in İstanbul Haritasından Detay

Kaynak: Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

E. Fotoğraf Kaynakları

Fotoğraf 1. Fatih Külliyesi'nin Havadan Görünüşü

Erişim adresi: Fatih Kaymakamlığı Fatih Camii ve Külliyesi

Erişim tarihi: 31.5.2023.

Fotoğraf 2. Saraçhane Çarşısı

Kaynak: Koç, M. (2021). *Revnakoğlu'nun İstanbul'u* (4.cilt). İstanbul: Fatih Belediyesi Kültür Yayınları.

Fotoğraf 3. II. Bayezid Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023.

Fotoğraf 4. II. Bayezid Külliyesi, Medrese ve Çevresinin Görünümü 1930'lar

Nezih Başgelen koleksiyonu

Kaynak: Eyice, S. (1994a). Bayezid Külliyesi. *DBİA*, 2, 87-96. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Fotoğraf 5. Kapalıçarşı'nın Genel Görünümü

Kaynak: Gülersoy, Ç. (1994b). Kapalıçarşı. *DBİA*, 4, 422-430. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Fotoğraf 6. Sultan Selim Külliyesi

Kaynak: Yüksel, İ. A. (2009). Sultan Selim Camii ve Külliyesi. *DİA*, 37, 513-516.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sultan-selim-camii-ve-kulliyesi--istanbul>

Erişim tarihi: 1.2.2023

Fotoğraf 7. Haseki Sultan Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023.

Fotoğraf 8. Haseki Külliyesi Genel Görünüş**Kaynak:** Doğan, S. (1997). Haseki Külliyesi. *DİA*, 16, 370-2.**Erişim adresi:** <https://islamansiklopedisi.org.tr/haseki-kulliyesi>**Erişim tarihi:** 17.3.2023**Fotoğraf 9. Şehzade Camii ve Divanyolu****Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023.**Fotoğraf.10. Şehzade Külliyesi****Kaynak:** Fatih Kaymakamlığı**Erişim adresi:** <http://fatih.gov.tr/sehzade-camii>**Erişim tarihi:** 3.4.2023**Fotoğraf 11. Süleymaniye Külliyesi****Kaynak:** Sezer, Y. (2015). Süleymaniye Camii ve Külliyesi. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 8, 278-289.**Erişim adresi:** <https://istanbultarihi.ist/312-suleymaniye-camii-ve-kulliyesi>**Erişim tarihi:** 10.3.2023**Fotoğraf 12. Edirnekapı Mihrimah Camii'nin Surlarla Görünümü****Kaynak:** Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.**Fotoğraf 13. Mihrimah Sultan Camii****Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023.**Fotoğraf 14. Mihrimah Sultan Külliyesi ve Surlar****Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023.**Fotoğraf 15. Sultanahmet Külliyesi ve Hürrem Sultan'ın Çifte Hamamı****Kaynak:** Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Fotoğraf 16. Sultanahmed Külliyesi

Kaynak: Ahunbay, Z. (1994). Sultan Ahmed Külliyesi. *DBİA*, 7, 55-61. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Fotoğraf 17. Yenicami Külliyesi'nin Çevresiyle İlişkisi

Kaynak: Kuban, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: Yem Yayın.

Fotoğraf 18. Eminönü Yenicami Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Ekim 2022.

Fotoğraf 19. Bahçekapı'da Bir Sokakta İç İç Seyyar Satıcılar ve Mağazalar-Aras Neftçi

Kaynak: İstanbul. (1993). Bahçekapı. *DBİA*, 1, 541-2. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Fotoğraf 20. Nuruosmaniye Camii

Kaynak: Eyice, S. (2007b). Nuruosmaniye Külliyesi. *DİA*, 33, 264-6.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nuruosmaniye-kuliyesi>

Erişim tarihi: 7.4.2023

Fotoğraf 21. Laleli Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Mart 2023.

Fotoğraf 22. Laleli Külliyesi ve Mese Yolu

Kaynak: Çobanoğlu, A. V. (2003). Lâleli Külliyesi. *DİA*, 27, 86-9.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/laleli-kuliyesi>

Erişim tarihi: 27.3.2023

Fotoğraf 23. Sultanahmet Zeynep Sultan Külliyesi

Kaynak: Açıkgözoğlu, A. S. (2013). Zeyneb Sultan Külliyesi. *DİA*, 44, 362-4.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeyneb-sultan-kuliyesi>

Erişim tarihi: 26.3.2023

Fotoğraf 24. Hamidiye İmaret ve Sebilinin 4. Vakıf Han'a Göre Konumu

Kaynak: Bülbül, A. H. (2012). IV. Vakıf Han'ın Yerindeki Önemli Eser: Hamidiye İmaret*i*.*Restorasyon-Konservasyon-Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yıllığı*, S.4, 6-16. İstanbul: Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü.

Erişim adresi: <https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/restorasyon/restorasyon04.pdf>

Erişim tarihi: 20.5.2023

Fotoğraf 25. Şebsafâ Kadın Külliyesi

Kaynak: Erzincan, T. (2010). Şebsafâ Kadın Külliyesi. *DİA*, 38, 397-8.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sebsafa-kadin-kulliyesi>

Erişim tarihi: 17.12.2022

Fotoğraf 26. Hırka-i Şerif Camii

Erişim adresi: Hırka-i Şerif Camii (Hırka-i Şerif Vakfı)

Erişim tarihi: 6.6.2023

Fotoğraf 27. Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 28. Cülus Yolu Bitimi ve Eyüp Camii Girişi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023

Fotoğraf 29. Eyüp Sultan Camii İç Avludan Görünüş

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023

Fotoğraf 30. Eyüp Sultan Külliyesi Avlu Dışından Görünüm

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023

Fotoğraf 31. Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi

Kaynak: Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Fotoğraf 32. Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 33. Cihangir Camii

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 34. Cihangir Camii Avlusundan İstanbul Manzarası

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 35. Cihangir Camii'nden Tarihî Yarımada Manzarası

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 36. Âtik Valide Külliyesi

Kaynak: Kuban, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: Yem Yayın.

Fotoğraf 37. Âtik Valide Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Ekim 2022

Fotoğraf 38. Çinili Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023

Fotoğraf 39. Yeni Valide Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023

Fotoğraf 40. Yeni Valide Külliyesi

Kaynak: Orman, T. S. (2013). Yeni Vâlîde Külliyesi. *DİA*, 43, 433-5.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/yeni-valide-kulliyesi>

Erişim tarihi: 13.4.2023

Fotoğraf 41. Sadâbâd Camii**Kaynak:** Kağıthane Belediyesi**Erişim adresi:** (Kağıthane Belediyesi, 2023)**Erişim tarihi:** 3.5.2023**Fotoğraf 42. Ayazma Külliyesi****Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023**Fotoğraf 43. Ayazma Camii Önünden Manzara****Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023**Fotoğraf 44. Beylerbeyi Camii ve Külliyesi****Kaynak:** Mülâyim, S. (1992). Beylerbeyi Camii ve Külliyesi. *DİA*, 6, 75-77.**Erişim adresi:** <https://islamansiklopedisi.org.tr/beylerbeyi-camii-ve-kulliyesi--istanbul>**Erişim tarihi:** 12.4.2023**Fotoğraf 45. Emirgan Camii****Erişim adresi:** (M. Erem Çalıkoğlu Arşivi)**Erişim tarihi:** 12.4.2023**Fotoğraf 46. Kumbarahane Camii****Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023**Fotoğraf 47. Kumbarahane Camii'nden Haliç'in Görünümü****Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023**Fotoğraf 48. Humbarahane Camii****Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023**Fotoğraf 49. Mihrişah Sultan Külliyesi****Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 50. Mihrişah Külliyesi'nin Bulunduğu Cülus Yolu

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 51. Şah Sultan Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 52. Şah Sultan Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 53. Kavak Sarayı

Kaynak: Artan T. ve Neumann C. K. (1994). Kavak Sarayı. *DBİA*, 4, 494-5. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Fotoğraf 54. Selimiye Mahallesi'nden Tarihî Yarımada

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 55. Selimiye Kışlası

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 56. Selimiye Camii

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 57. Tophane Nusretiye Camii

Kaynak: Kuban, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: Yem Yayın.

Fotoğraf 58. Küçük Mecidiye Camii

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 59. Küçük Mecidiye Camii

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 60. Ortaköy Camii**Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023**Fotoğraf 61.** Ortaköy Camii Ön Cephe**Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023**Fotoğraf 62.** Teşvikiye Camii**Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023**Fotoğraf 63.** Teşvikiye Camii Avlusundaki Nişantaşı**Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023**Fotoğraf 64.** Dolmabahçe Camii**Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023**Fotoğraf 65.** Dolmabahçe Camii**Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023**Fotoğraf 66.** Yıldız Camii**Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023**Fotoğraf 67.** Yıldız Camii İç Mekânı ve Kubbesi**Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023**Fotoğraf 68.** Hidayet Camii**Kaynak:** Fatih Kaymakamlığı.**Erişim adresi:** <http://www.fatih.gov.tr/hidayet-camii>**Erişim tarihi:** 23.5.2023**Fotoğraf 69.** Bebek Camii**Kaynak:** Arlı, H. (1994b). Bebek Camii. *DBİA*, 2, 116. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Fotoğraf 70. Mahmutpaşa Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023

Fotoğraf 71. Kapalıçarşı'nın Mahmutpaşa Kapısı

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023

Fotoğraf 72. Has Murad Paşa Camii

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Mart 2023

Fotoğraf 73. Rum Mehmed Paşa Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 74. Rum Mehmed Paşa Külliyesi avlusundan

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 75. Dâvud Paşa Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 76. Arcadius Sütunu'nun Bugünkü Hali

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 77. Kocamustafapaşa Camii ve Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 78. Çifte Sultanlar

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 79. Fîrûz Ağa Camii

Kaynak: Eyice, S. (1996). Fîruz Ağa Camii. *DİA*, 13, 135-7.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/firuz-aga-camii>

Erişim tarihi: 3.3.2023

Fotoğraf 80. Çemberlitaş Âtik Ali Paşa Külliyesi

Kaynak: Aslanapa, O. (2004). *Osmanlı devri mimarisi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Fotoğraf 81. Hadım İbrahim Paşa Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023)

Fotoğraf 82. Hadım İbrahim Paşa Külliyesi-Avludan Surlara Bakış

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 83. Sinan Paşa Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 84. Kaptanıderya Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 85. Rüstem Paşa Camii'nin Süleymaniye Camii ile İstanbul Silüetinde Görünümü

Kaynak: Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Fotoğraf 86. Küçük Çukurhan

Kaynak: Tokay, Z. H. (2008). Rüstem Paşa Külliyesi. *DİA*, 35, 291-2.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/rustem-pasa-kulliyesi--istanbul>

Erişim tarihi: 14.4.2023

Fotoğraf 87. Kadırgalimanı İsmihan Sultan ve Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi **Kaynak:**

Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Fotoğraf 88. Piyâle Paşa Külliyesi

Kaynak: Tanman, B. (2007). Piyâle Paşa Külliyesi. *DİA*, 34, 297-301.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/piyale-pasa-kulliyesi>

Erişim tarihi: 20.4.2023

Fotoğraf 89. Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi

Kaynak: Eyice, S. (1991b). Azapkapı Camii. *DİA*, 4, 309-310.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/azapkapi-camii>

Erişim tarihi: 19.1.2023

Fotoğraf 90. Tophane Kılıç Ali Paşa Camii İç Mekân

Kaynak: Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Fotoğraf 91. Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi

Kaynak: Eyice, S. (2022). Kılıç Ali Paşa Külliyesi. *DİA*, 25, 412-414.

Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kilic-ali-pasa-kulliyesi>

Erişim tarihi: 12.4.2023

Fotoğraf 92. Zal Mahmud Paşa Külliyesi Girişi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 93. Zal Mahmud Paşa Camisi ve Türbesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 94: Zal Mahmud Paşa Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 95. Şemsi Paşa Külliyesi ile Topkapı Sarayı İstanbul Silüetinde

Kaynak: Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Fotoğraf 96. Cerrahpaşa Külliyesi

Kaynak: Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023

Fotoğraf 97. Bayrampaşa Külliyesi**Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Nisan 2023**Fotoğraf 98.** Köprülü Külliyesi Avlusu**Kaynak:** Çobanoğlu, A. V. (2002). Köprülü Külliyesi. *DİA*, 26, 255-7.**Erişim adresi:** <https://islamansiklopedisi.org.tr/koprulu-kuliyesi>**Erişim tarihi:** 25.3.2023**Fotoğraf 99.** Şehzadebaşı Dâmad İbrahim Paşa Külliyesi**Kaynak:** Eyice, S. (1993c). Damad İbrâhim Paşa Külliyesi. *DİA*, 8, 443-7.**Erişim adresi:** <https://islamansiklopedisi.org.tr/damad-ibrahim-pasa-kuliyesi--istanbul>**Erişim tarihi:** 17.2.2023**Fotoğraf 100.** Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi (Restorasyonda)**Kaynak:** Funda Çetin Yavuz, Mayıs 2023

F. Şekiller-Planlar-Tablolar Kaynakçası:

Şekil 1. Büyük Saray Betimi

Kaynak: Foss C. ve Magdalino P. (1977). *Rome and Byzantion*. Oxford : Elsevier-Phaidon.

Şekil 2. XV-XVIII. Yüzyıllarda İstanbul'un Yerleşim Sınırları

Kaynak: Kiper, N. (2015). Osmanlı İstanbul'unda Kentsel Mekânın Değişim Süreci. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, 1*, 428-454.

Erişim adresi: <https://istanbultarihi.ist/assets/uploads/pdf/osmanli-istanbulunda-kentsel-mekanin-degisim-sureci-21.pdf>

Erişim tarihi: 3.11.2022

Şekil 3. Osmanlı Cami Tipolojileri 1

Kaynak: Arseven, C. E. (1984). *Türk sanatı*. İzmir: Cem Yayınları.

Şekil 4. Osmanlı Cami Tipolojileri 2

Kaynak: Arseven, C. E. (1984). *Türk sanatı*. İzmir: Cem Yayınları.

Plan 1. Kapalıçarşı

Kaynak: Gülersoy, Ç.(1994b). Kapalıçarşı. *DBİA*, 4, 422-430. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayın.

Plan 2 Fatih Külliyesi

Kaynak: Ayverdi, E. H. (1953). *Fatih devri mimarisi*. İstanbul: İstanbul Matbaası.

Plan 3. Süleymaniye Külliyesi Yerleşim Planı

Kaynak: Kuban, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: Yem Yayın.

Plan 4. Büyük Saray Semtinin Planı

Kaynak: Mantran, R. (2020). *İstanbul tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Plan 5. Mahmudpaşa Külliyesi

Kaynak: Kuban, D. (2021). *İstanbul, bir kent tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Plan 6. Tahtakale Rüstem Paşa Camii Planı

Kaynak: Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tablo 1: Hanedan Üyelerinin İstanbul Yapıları

Kaynak: Funda Çetin Yavuz tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 2: Kadın Banilerin İstanbul'daki İnşa Faaliyetleri

Kaynak: Funda Çetin Yavuz tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 3: Hanedan Dışı Bireylerin İstanbul Yapıları

Kaynak: Funda Çetin Yavuz tarafından hazırlanmıştır.

E. Gezi Güzergâhları Kaynakçası

Güzergâh 1. Güzergâh 1.Tarihî Yarımada'da Mimar Sinan'ı İzlemek

Kaynak: Funda Çetin Yavuz tarafından 29.06.2023'te Google Maps kullanılarak hazırlanmıştır.

Güzergâh 2. Tarihî Yarımada Saray Külliye Yürüyüşü

Kaynak: Funda Çetin Yavuz tarafından 29.06.2023'te Google Maps kullanılarak hazırlanmıştır.

Güzergâh 3. Batılılaşma Temalı Saray-Cami Gezi Güzergâhı

Kaynak: Funda Çetin Yavuz tarafından 29.06.2023'te Google Maps kullanılarak hazırlanmıştır.

Güzergâh 4. Boğaziçi'nde Kaptanıderyalar

Kaynak: Funda Çetin Yavuz tarafından 29.06.2023'te Google Maps kullanılarak hazırlanmıştır.

Güzergâh 5. Tarihi Yarımada Ticaret Temalı Yürüyüş

Kaynak: Funda Çetin Yavuz tarafından 29.06.2023'te Google Maps kullanılarak hazırlanmıştır.

Güzergâh 6. Hanım Sultanların İzinde

Kaynak: Funda Çetin Yavuz tarafından 29.06.2023'te Google Maps kullanılarak hazırlanmıştır.

Güzergâh 7. Üsküdar'da Hanım Sultanlar

Kaynak: Funda Çetin Yavuz tarafından 29.06.2023'te Google Maps kullanılarak hazırlanmıştır.

Güzergâh 8. Paşalar Semtinde Yürüyüş

Kaynak: Funda Çetin Yavuz tarafından 03.07.2023'te Google Maps kullanılarak hazırlanmıştır.

